Р. РЕДЖЕПОВ

ДРЕВНЯЯ ТУРКМЕНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА (VIII–XII вв.)

Научные редакторы
кандидаты филологических наук
Ш. Гандымов, А. Мулкаманов

Ашхабад. Ылым. 1991

Р. РЕЖЕБОВ

ГАДЫМ ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ (VIII–XII асырлар)

Ылмы редакторлар
филология ылымларының кандидатлары
Ш. Гандымов, А. Мулкаманов

Ашгабат. Ылым. 1991

ББК 83. :Тур1
Р40

Сын язанлар
филология ылымларының кандидатлары
Г. Назаров, *К. Беркелиев*, *А. Дурдыева*

Режепов Р.

Р 40 Гадым түркмен эдебияты /Ылмы ред. Ш. Гандымов, А. Мулкаманов. — А.: Ылым, 1991. — 344 с.

Китапда гадым огуз язгылары ве шол язгыларың тексти, транскрипциясы, терҗимеси ерлешдирилйәр. Бу язгылар түркмен эдебиятының ве дилиниң тарыхыны өвренмек нукдайназарындан дүйпли барланыляр, шейле хем «Китабы Деде Горкут» төверекләйин иззарланяр. Шонуң ялы-да Махмут Кашгарының сөзлүгиндәки шыгыр бөлеклери ве аталар сөзи көптараплайын анализ эдилйәр. Мундан башга хем «Огузнаманың» тексти ерлешдирилип, онуң темасы, идеясы, чеперчилиги анализ эдилйәр.

Китап филология факультетлериниң студентлерине, мугаллымларына ве орта мекдеплериң мугаллымларына, шейле хем түркмен эдебияты билен гызыкланян хер бир окыжа ниетленйәр.

Р $\frac{4603020102-003}{М 581 (14)-91}$ 70—90

ББК 83.3 Тур1

ISBN 5—8338—0178—8

© Издательство «Ылым», 1991

СӨЗБАШЫ

Бейик Октябрь социалистик революциясының еңмеги ве Түркменистанда совет хәкимиетиниң беркарар эдилмеги өзүниң эдеби ве медени гечмишини өвренмеге түркмен халкы үчин хемме тараплайын мүмкинчиликлер дөретди. Совет Союзының Коммунистик партиясы ве онуң сердары В. И. Ленин Совет халкларының гечен тарыхыны, медени ве эдеби мирасыны өвренмеги биринжи дережели әхмиетли меселе хасап эдйәрлер. Чүнки совет халкларының гечмиш медениети, эдебияты, сунгаты шу гүнки совет медениетиниң айрылмаз бөлегидир. «Гадым түркмен эдебияты» диен темамызың актуаллыгы ве онуң әхмиети шу ерден айдың гөрүнйәр. Бизиң бу ишимиз VIII—XII асырлар эдебиятыны өз ичине алýар. Бу ерде VIII асыр эдебияты хөкмүнде «Огуз-орхон» язгылары, IX асырың соңы ве X асырың башындакы эдебият хөкмүнде түркмен языжысы Горкут Атаның «Китабы Деде Горкут» эсери, XI асырың эдебияты хөкмүнде Махмут Кашгарының «Дивану лугаты эт-түрк» сөзлүгиндәки аталар сөзлери, шыгыр бөлеклери, XII асыр эдебияты хөкмүнде «Огузнама» эсери анализ эдилйәр. Бу эсерлер түркмениң огуз дөврүниң эдебиятыдыр. Шол эсерлери огуздан үзңе өвренмек сув гысымган ялы бир зат боляр. Огузың түркменлигини, түркмениң болса огузлыгыны ишиң икинжи бабында дүнйәниң иң ыгтыбарлы тарых эсерлерине салгыланмак билен автор субут эдйәр. Шейле хем олара салгыланып, автор Горкут Ата китабының, «Огузнаманың», «Огуз-орхон»

язгыларының түркмен эдебиятының эсерлеридигини, мундан бейләк шолар барада шүбхе болмаз ялы, эбедилик субут эдйәр. Бу эсерлериң хер бир сөзи адамзат үчин гenже, хазына дендир. Себәби гадым гечмиш барада адамзат маглумата гаты гарып ве шонуң билен бирликде гаты гаты мәтәчдир. Бу эсерлер түркмен халкының еке бир тарыхыны дәл, онуң дилини, дәп-дессурыны эдебиятыны өвренмекде бичак улы әхмиете эедир. «Гадым түркмен эдебияты» атлы элиңиздәки иш битеин ишдир. Шонуң үчин онуң мазмунына ишиң долы окап чыкан адам акыл етирип билер.

I БАП

VIII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ОГУЗ-ОРХОН ЯЗГЫЛАРЫ

1. Огуз-орхон язгыларының дөрән сыясы-жемгыетчилик дөври ве шертлери

Огуз-орхон язгылары түрк каганаты билен баглы ве онуң мазмуны бу каганатың соңкы дөврүни шекиленендирйәр. Түрк каганаты VI асырын орта гүрплеринде дөрейәр. Бу каганат бир топар түрки тайпаларың бирлешмегинден эмеле гелипдир. Шонуң үчин оңа түрк каганаты дийип ат берипдирлер. Эмма шол бирлешигиң меркезинде, шол бирлешмеги амала ашырыжы гүйч хөкмүнде огузлар дурупдыр. Шол бирлешиге огузлар ёлбашчылык эдипдирлер. Ол каганатың әхли каганлары огузлардан болупдыр. Бу бирлешик Огуз-орхон язгыларының мазмунындан мәлим болшы ялы, зорлук эсасында беркарар болупдыр. Түрк каганатының меркези хәзирки Монголиның демиргазык үлкелериндәки Орхон, Селенга дерьяларының төвереклери, ылайта-да Хангай дагларының дегреси болупдыр. Шол ере Өтүкен дийип ат берипдирлер. Өтүкен огузларың ашан, үйшен ожакларының бири ве ватаны болупдыр (түрк каганларының огузлардан боландыгы барада шу бөлүмиң соңунда йөрите дурлуп гечилйәр).

Түрк каганатыны эсасландыран Бумын каган болупдыр. Тарыхчыларың айтмагына гөрә, ол 522-нжи йылда жужанлары еңип, өзи каган лакамыны эдинип, түрк каганатыны эсасландырыр. Жужанлар гүн-

догар Монголияда ве гүнбатар Маньчжурияда дөрейәр. Бу бир гөчме-гонма чарва тайпаларының харбы дөвлети болупдыр. Булар Башинжи асырың башына ченли Сяньби уруг союзына бакна болупдырлар. V асырың биринжи ярымында жужан дөвлети өз гүйжүниң чүр депесине етйәр. Онуң басып алан ерлери хас гиңәп, онуң гүнбатар серхетлери Алтай үлкелерине ченли гелип етйәр. 522-нжи йылда Бумын каган, ине, шу дөвлети, ягны жужан дөвлетини агдарып каган боляр. Бумын каган Күлтегиниң хорматына багышланан язгыда актив гөркезилйәр. Онуң херекет мейданы ве дөври довамлы берилйәр, шейле дийилйәр: «Ёкарда гөк асман, ашакда боз ер дөрән махалында, бу икисиниң арасында адам оглы дөреди. Адам оглуның үстүнде мениң өтен гарындашларым Бумын каган, Истеми каган болупдырлар. Болубан олар түрк халкларының союзыны ве канунын дөредипдир ве тутупдыр. Дөрт тарапда көп ягы болупдыр. Гошун чекип дөрт тарапдакы көп халкы алыпдыр. Олара парахатчылык дикелдипдир. Башлыларың башыны эгдирипдир, дызлыларың дызларыны эдирипдир. Илерси Кадыркан йышына ченли, гайрасы Демиргазыга ченли болан арада халкы гондурыпдыр.

Бумын каганың шахсыетине, херекетлерине, дөвлетине ве адамларына ёкаркы сетирлериң довамында иң ёкары баха берилйәр. Илтериш каганың хорматына багышланан язгыда хем Бумын каган идеал каган, дөрт тарапы басып алан каган хөкмүнде гөркезилйәр. Шу ягдайлардан белли болшы ялы, Бумын каганың херекет мейданы ве дөври бир 552-нжи йыл билен чәклендирилсе ялңыш боларды. Себәби шол язгыларың өзүнде Бумын каганың дөрт тарапы басып аландыгы айдыляр. Түрк каганатының тарыхы энтек долы өврениленок. Шонуң үчин шейле гаршылыклар йүзе чыкяр. Диймек, Бумын каганың херекети довамлы болупдыр. Бу довамлылык 552-нжи йылдан өң болан болса герек. Бумының Истеми атлы доганы болупдыр. Истеминиң-де каган лакамы болупдыр. Истеми каган гаты эркли, гүйчли шахсыет болупдыр. Бумын каган түрк каганатыны гүндогара тарап гиңелтмек билен мешгул вагтында Истеми каган түрк каганатыны гүнбатара тарап гиңелтмек билен мешгул болуп, шол угурда сөвешлер алып барыпдыр. Түрк каганатының гүнбатара тарап гиңелмеги нетижесинде онуң гүнбатар

серхетлерини гыргыз, тардуш, Орта Азия ве уйгур үлкелерини, юртларыны басып алмак билен, эфталит дөвлетиниң чәклерине етирйәр. Шейлелик билен, түрк каганатының мундан бейләк гиңелмегинде эфталит дөвлети бөвет болуп дуряр. Эфталитлер дөвлетини гуранлар ак гуннлер болупдыр. Олар Арал дегресинде яшаян гөчме-гонма чарва массагетлериң неслинден болупдырлар. Эфталитлер IV асырың соңларында кушан дөвлетини агдарып эфталит дөвлетини беркарар эдйәрлер. Олар Эйрана, хинде гаршы сөвешлер алып барыпдырлар. 563—567-нжи йылларда болан сөвешлерде эфталит дөвлети түрклер тарапындан агдарыляр. Онуң топраклары түрк каганатына гечйәр. Икинжи тарапдан, 552-нжи йылда Бумын каган арадан чыкандан соң, онуң оглы Мухан шол йылда каганлык тагтына чыкяр. Мухан каганың каганлыгы 553—572-нжи йыллар арасында болуп гечйәр. Мухан каганың дөврүнде түрк каганаты өзүниң иң белент мертебесине етйәр. Мухан демиргазык Хытая гаршы энчеме йөрүшлер гечирип, онуң шол себитлерини басып аляр ве Хытай дөвлетини түрк каганатына пач ве хырач төлемәге межбур эдйәр. Түрк каганатының арачәклери Юваш океанындан башлап тә Каспи деңзине ченли болан топрагы ве халклары өз ичине аляр. Ол Хытай, Эйран, Византия дөвлетлериниң гапдалында берк бир дөвлет болуп етишйәр.

Эфталит дөвлети агдарыландан соң, түрк каганатының арачәкдеши Эйран дөвлети боляр. Эфталит дөвлети бар махалында түрк каганаты билен Эйран дөвлетиниң арасында оңушмазлыклар болмандыр. Терсине, эфталит дөвлетине гаршы кәбир аңлашмалар хем болупдыр. Себәби оларың икиси-де эфталит дөвлетиниң болмагыны ислемәндир. Эфталит дөвлети йыкыландан соң, түрк каганатың Эйран билен чәкдеш болмагы нетижесинде бу ики дөвлетиң арасында оңушмазлыклар ве агзалалыклар дөрәп угряр. Икинжи тарапдан, гүнбатарда Эйраның гүйчли душманларының бири Византияды. Бу ягдай Эйраның терсине түрк каганаты үчин аматлы шертлер дөредйәр. Түрк каганаты билен Византия арасында достлуклы гатнашыклар эмеле гелйәр. Бу икисиниң арасында илчилер алмышып дурулар ве ики юрдуң арасында сөвда гатнашыклары ёла гоюляр. Сөвда предметлеринде йүпек маталарына биринжи дережели әхмиет беришдирлер.

Шу йылларда Эйраның патышасы Сасанылар машгаласындан Хусров Әнеширван болупдыр VI асырың 70-нжи йылларында Хытай дөвлетиниң ве юрдуның ичинде булагайлык дөрейәр. Икинжи тарапдан, Византия билен Эйран гатнашыклары гаты йитилешйәр. Бу дөрән ягдайлар болса, түрк каганларына өзлериниң топракларыны гинелтмек барада ене-де хас говы мүмкинчиликлер дөредип, оларың эллерини ачык гойяр. Хытайың ене бир топар топрагы түрк каганатына уруляр. Олар салгыт төлемәге межбур эдилйәр. Мухан каган 572-нжи йылда арадан чыкяр. Ол өленден соң, онуң оглы Тобо каган боляр. Тобо каган 581-нжи йылда арадан чыкяр. Тобо өзүниң өңки каганларындан мирас етен дөвлети ве топрагы сакляяр. Эмма Тобо өленден соң бир топар дашкы ве ички шертлер нетижесинде түрк каганаты песе дүшүп уграяр. Шол себәплериң биринжиси ички агзалалыкдыр ве ички оңушмазлыклар болупдыр. Түрк каганатына гирен союздашларың хер бири бу союздан чыкмага ве өзбашдак болмага жан эдип, гозгаланлар турузярлар. Орхон ве огуз язгыларының мазмуны меркези каганата гаршы аяга галан тирелериң сөвешлери билен долудыр. Түрк каганларының бир топар вагтлап асла дашкы душмана гаршы гөрешмәге мүмкинчилиги болмаяр, эли дегмейәр. Шу ички сыясы кризислер нетижесинде түрк каганаты ики бөлеге, гүндогар ве гүнбатар каганлыга бөлүнйәр. Түрк каганың гошунлары гүндогардада ве гүнбатарда-да еңлишлере сезевар болярлар. Бир топар ички булагайлыклардан соң, 589—617-нжи йылларда Хытайда хәкимиет башына Суй машгаласы гечйәр. Шундан соң, түрк гошунлары биринжи сөвешлерде хытай гошунларындан еңилйәрлер. Гүнбатарда болса 588-нжи йылда Кара Чурың Эйран сердары Бахрам Чубындан еңилйәр. Гүндогар түрк каганатының үстүнден Хытай агалыгы башланяр. Шу йылларда түрклер йитирен гүйчлерини йыгнап энчеме гезек аяга галып Хытая гаршы сөвешлер алып барярлар. Оларың кәбир сөвешлери үстүнликсиз хем болмандыр. Йөне ол үстүнликлер кесгитлейжи болмандыр ве умумы ягдайы үйтгедип билмәндир.

630-нжы йылда хытайлылар түрк каганы Хели каганы гүйчли еңлише сезевар эдйәрлер. Шу еңлишден соң, түрк каганатының гүндогар бөлеги Хытайың

бакналыгына гечйәр ве бу бакналык элли йыллап довам эдйәр. Күлтегин хормагына багышланан улы язгыда бу элли йыллык бакналык түрк каганатының тарыхында иң бир гараңкы пурсат хөкмүнде гөркезилйәр. Эркеклериң ве аялларың хытайлыларың гулы ве гырнагына өврүлендиги чуңңур гынанч билен белленилйәр. Бакналык дөврүнде түрки халкларының огул-гызларының хытай тарапындан рехимсиз эксплуатирлениши ныгталып гөркезилйәр. Бакналык дөврүнде Хытая бакна болуп отуран түрк каганларының бир топары бакналыкдан чыкмак угрунда Хытая гаршы аяга галып энчеме сөвешлер эдипдирлер. Көп гозгаланлар хем болупдыр. 679—680-нжи йылларда Хытай бакналыгындан чыкмак угрунда гозгалаңлар, сөвешлер боляр. Биринжи гозгалаңа Чеби каган ёлбашчылык эдйәр. Эмма Чеби еңилип гошуны даргадыляр. Икинжи гозгалаңа Нишуфу ёлбашчылык эдйәр. Нишуфуның гошунлары хем еңилйәр. Онуң өзи яның улуглары билен бирликде Хытай гошунларының элине дүшйәр ве хытайлылар оларың барсыны өлдүрйәр. Шол йылларда Фунян башлыклайын ене бир гозгалаң башланяр. Энчеме сөвешлерден соң Фунян хем еңилйәр, есир дүшйәр ве өлдүрилйәр.

682-нжи йылда кесгитлейжи гозгалаң башланяр. Бу гозгалаңа соңра ягны каган боландан соң Илтериш адыны алан Кудулу я-да Кутлуг ёлбашчылык эдипдир. Бакналык зулмундан өлүм дережесине етен халк Кутлугың Хытай бакналыгына гаршы аяга галандыгыны эшидип дөрт тарапдан онуң төверегине үйшүп башлаярлар. Мешхур серкерде, сердар сүйбашы Тоньюкук ве ады белли гошун башлыгы Ашид өз гошунлары билен гелип Кутлугың лешгерлерине гошулярлар. Тоньюкугың хорматына багышланан язгыда түрк ковумларының хытай бакналыгы дөврүнде ады битин уграндыгы, шейле шертлерде онда-мунда, агачларың ашырларында, дашларың аркасында бойун болман, гизленип галан түрклериң Кутлук башлыклайын үйшүп уграндыгы, шәхердәки түрклериң дарғап, гелип кутлуга гошуландыгы зулумдан дага гачып гизленлериң дагдан инип, Кутлугың төверегине йыгнанышандыклары айдыляр. Илки бада буларың саны 700 адам боляр. Оларың ики бөлеги атлы ве бир бөлеги пыяда гошун боляр. 682-нжиде болан гозгалаң Хытай бакначыларың долы еңилмеги билен гутаряр.

Кудулу я-да Кутлут Илтериш ады билен шол йылда түрк каганы ыглан эдилйәр. Илтеришиң биринжи максады өңки аталарының дөвлетиниң гүйжүни, чәгини, дабарасыны яңадан беркарар этмек болупдыр. Шунуң үчин ол юрдуң ичинде боюн болмаян тайпалара, тирелере, халклара гаршы көп гөреш алып барыпдыр ве олары боюн эгдирип, меркези дөвлете табын эдипдир. Илтериш юрдуң ичинде берк дүзгүн-тертип дөредипдир. Ол 690-нжы йылда арадан чыкяр. Илтериш арадан чыканда онуң ызында ики саны яшажык оглы галяр. Могилян ве Күлтегин. Какалары арадан чыканда Могилян еди яшында, Күлтегин болса бәш яшында болупдыр. Булар каган болмакдан хас яш боланы үчин, оларың дайысы Капаган каган боляр. Капаган каган 691-нжи йылда ша болуп, 716-нжы йылда арадан чыкяр, йигрими бәш йыл патышалык эдйәр. Илтериш каган билен биле сөвешип, түрк каганатлыгыны хытай бакнашлыгындан чыкаран Тоньюкук сувбашы Капаган каган дөврүнде гөзден салыняр, мертебеси ашак гачяр. Капаган каган Илтеришиң ишини довам этдирип, ички ягылара гаршы көп гөрешлер алып барыпдыр. 706-нжы йылда Капаган каган хытайлара гаршы сөвешлер алып барыпдыр. Ол Хытайың Чача Сеңүн башлыклайын 80000 лешгерини енипдир. Капаган каган 716-нжы йылда арадан чыкяр. Шол йылда хан Могилян онуң ерине каган болуп отуряр. Хан Могилян ёкарда гөркезилиши ялы, Илтериш каганың баш оглы болуп, ол 684-нжи йылда доғуляр. Могилян 716-нжы йылда ша боланда ол 32 яшында болупдыр. Могилян Билге Каган лакамыны аляр (билге—акыллы, билимли диймекдир). Онуң иниси ады белли Күлтегин 685-нжи йылда доғуляр. Билге каган дөврүнде Тоньюкукың өңки мертебеси дикелдилйәр. Ол каганың иң якын маслахатчысы боляр. Күлтегин болса умумы гошуң башлыгына белленилйәр. Билге каганың баш вепиееси юрдуң ичини парахат сакламакдан, боюн эгмежек болян тиреләри меркези хөкүмете табын этмекден ыбарат болупдыр. Ол шу угурда ички ягылара гаршы көп сөвешлер алып барыпдыр. 731-нжи йылда Билге каганың доганы Күлтегин арадан чыкяр. Онуң ызысүре 734-нжи йылда Билге каганың өзи арадан чыкяр. Тарыхчылар түрк каганатының иң соңкы каганыны Озмыш каган диййән гөркезйәрлер. Озмыш каган 745-нжи йылда Уйгур ханы

Моюн Чор тарапындан агдарыляр ве шуның билен-де түрк каганаты ёк боляр диййәрлер. Эмма мунуң өзи догры дәлдир. Бу түрк каганатының тарыхының догры хем долы өвренилмәнлигиниң ялңыш нетижесидир. Догры Моюн Чор Озмыш каганы агдаряр. Муны онуң өзи айдяр. Бу Моюн Чоруң өзүниң айтмагына гөрә, 743-нжи йылда болуп гечен сөвешде боляр. Моюн Чор Озмыш каганы есир аляр. Оны өлдүрйәр ве аялыны болса өзүне аял эдинйәр хем онуң бар эмлэгини эелейәр. Бу затларың хеммеси догры. Йөне Озмыш каганың йыкылмагы билен түрк каганатының соңы болмаяр. Оны шол Моюн Чоруң өзи довам этдирйәр. Ол Озмыш каганың ерине каган боляр. Себәби Моюн Чор асла уйгур болмандыр. Ол өзүниң гелип чыкышы боюнча огуз болупдыр. Онуң өзи өз гелип чыкышы хакда шейле диййәр: «вернувшись, остановился (лагерем) а я собрал и соединил мой собственный народ девять огузов».

Бу бөлеги мен Моюн Чор хорматына багышланан язгының демиргазык тарапындан бәшинжи бөлекден алдым. Моюн Чор шу ёкаркы гөркезилен цитатада өзүниң аслының огузлыгыны ачыкдан ачык айдяр. Ол хич уйгур болмандыр. Огуз болупдыр. Шуның билен бирликде Моюн Чоруң хорматына багышланан язгыда огузларың ватанының Өтүкендигини хем ол айдяр. Моюн Чоруң тагт-тәч үстүндәки сөвешлериң хеммеси хем өтүкен ичинде болуп гечйәр. Ол Өтүкенде өзүниң язгылы ядыгәрлигини гурдуряр, шол ерде патышалык эдйәр. Селенга дерясының кенарында табгачлара согдлара Байбалык шәхерини гурдуряр. Сөзүң гысгасы онуң өзи огуз боланы үчин гечен огуз каганларының тагтына, юрдуна, ээ болуп шоларың дөвлетини довам этдирйәр.

Моюн Чоруң какасының ады Күл Билге Каган болупдыр. Озмыш каган тагтдан агдарыландан, Моюн Чор онуң аялы Өзбилге Хатуны өзүне аял эдинйәр. Озмыш каганың тагтына, юрдуна ээ болуп түрк каганатының хәкимиетини довам этдирйәр. Ички меркези хөкүмете боюн эгмейән тайпалара гаршы көп сөвешлер алып барып, олары табын эдйәр. Басмыл, чик ялы гаршылык гөркезен тайпалары ол басып алыпдыр. 756-нжы йылда гошун чекип гелен Хытай каганының гошуныны енип, онуң бир гызыны ве секиз оглу-

ны ол есир аляр. 757-нжи йылда Хытай каганы ики гызының бирини Моюн Чора аяллыга берйәр.

Шейлеликде, биз гысгача суратда түрк каганатының тарыхының үстүнде дуруп гечдик. Башда биз шол каганларың хеммесиниң өз гелип чыкышлары бою̆нча огуз боландыкларыны, оларың ватаны Өтүкен хем огузларың бир ожагы боландыгыны айдып гечипдик. Инди түрк каганларының огузлыгына шаятлык эдйән оларың өз сөзлерини бирме-бир ашакда гетирелиң. Биз оларың сөзлериниң русча ве түркменче терҗимелерини аларыс. Күлтегиниң хорматына багышланан кичи язгыда Билге каган туру башдан огуза йүзленйәр шейле диййәр: «Вы) начальники и народ девяти огузов», эту речь мою хорошенко слушайте и крепко (ей) внимайте! » [7. 34 с.]. Докуз огуз беглери (халкы) бу сөзүми ягшыҗа эшит, берк диңле).

Бу сөзлериң әхмиетлидиги онуң весъет, табшырмак, тарых сапагы хөкмүнде огуза айдыляндыгындан ыбаратдыр. Каган башда хич бир тирәниң адыны тутмаяр, ол өзүниң весъетини, табшырыгыны, тарыхы сапакларыны өз халкы боланы үчин огуза айдяр ве шоңа йүзленйәр. Мунуң өзүниң язгының илки башында йүзленме хөкмүнде гелмеги-де огузлыгына шаятлык эдйәр.

Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан ашакдакы сетирлери цитирлейәрис. Билге каган огуза йүзленип шейле диййәр:. «(О вы тюркские (и?) огузские беги и народ, слушайте! Когда небо вверху не давило (тебя) и земля внизу не разверзалась (под тобой), (т. е. между тем как ниоткуда не угрожала опасность)...

... Откуда пришли вооруженные (люди) и рассеяли тебя? Откуда пришли копьеносцы и увлекли тебя? (сам), о народ священной Отюкэнской черни, ушел [7. 39 с.].

Бу сетирлер язгының 22 ве 23-нжи бөлеклеринден алынды. Ёкаркы цитатада оригиналда «түрк огуз беглери будун эшидиң» гөрнүшиндедир.: Малов болса ёнө! «Тюркские и огузские», дийип аляр. Бу ерде каган аныз огуза йүзленйәр. Малов болса оны хем түрке хем огуза йүзленйән ялы эдип гөркезйәр. Шейлеликде, түркменче догры галплашдырмасыз терҗимеси шейле: «Түрк огуз беглери халкы эшидиң. Бейик гөк басаймаса, ашакда ер ярылаймаса, түрк халкының илини, дөвлетини дүзгүнини ким ёк эдип билерди. Түрк ха

... Бир ерден яраглы адамлар гелип сени даргатдымы нәме? Бир ерден найзалы адамлар гелип сени алып гитдими нәме? Мукаддес Өтүкен йышындан эй халк, сен өзүң гитдиң.

Бу ерде ики зат каганларың огузлыгына шаятлык эдйәр. Биринҗиден, каган ене огуза йүзленйәр, оны өз халкы дийип йүзленйәр. Ол асла түрки халкларының башга бир тиресине хич ерде йүзленмейәр. Иң зерур ве дервайыс меселелери халкың, огузың ыкбалы билен багланышыклы меселер боюнча огуза йүзленйәр. Икинҗи әхмиетли меселе бу ерде каганың Өтүкени ташлап гитмегине гынанмагыдыр. Өтүкени ким ташлап гидипдир, Өтүкен кимиң юрды болупдыр. Өтүкен Огузың юрды болупдыр. Кем-кемден ол ери огуз ташлап гидипдир. Ине, шу ерде каган огузың өз Өтүкен юрдуны ташлап гитмегине чуңңур өкүнйәр. Бу меселе әхли язгыларда хем каганларың алада меркезинде болупдыр. Олар Өтүкени ташлап гиден огузларың ызындан ковгы эдип, сөвешип, олары ызларына гайтарып гетирипдирлер. Бу көп язгыларда бар. Эмма нәхили-де болса огузың йүзи гүнбатара тарап болупдыр. Түрк каганатының Меркези Өтүкен болар-да, Өтүкен огуз ватаны болар-да, Огуз ватаны Өтүкенден өтүкендәки огузлара каганлар йүзленип, олара өзлериниң весъетлерини айдар дурар-да, каганлар огуз болмазмы?

Ине, ашакдакы сетирлерде Билге каган ве Күлтегин огуз хут өз халкым диййәр, ол бөлеги цитирлейәрис:» Народ токуз-огузов был мой собственный народ; так как небо и земля пришли в смятение он стал нам, врагом» [7. 42 с.]. Токузогуз халкы өз халкым эрди. Гөк ве ер булагайлыга учраны үчин, ол бизе ягы болды.

Бу цитата Күлтегин хорматына багышланан язгының 44-нжи бөлегинден алынды. Бу ерде Билге каган ве Күлтегин огуз өз халкым дийип, ачык айдып дурлар. Күлтегиниң ве Билге каганың огузлыгына шундан айдың делил болуп билмез. Оларың ягы болмагы болуп билҗек зат дәл, ер, гөк, бүтин дүн-дессур, терсине өврүлени үчин огуз бизе ягы болды диййәр. Бейле ягы болмак өзара оңушмазлыклардыр тирелер арасындакы оңушмазлыклардыр. Олар гечмишде

түркмен тирелериниң ян ёлдашы болупдыр. Солтан Санжар огуз-түркмен болса-да мыдам огуз-түркменлер билен уршуп гелипдирлер. Нетижеде, Санжарың өзи еди йыллап огузларың туссагында ятыпдыр. Язгыларда огузлар билен каганларың сөвешлериниң хеммеси шейле хәсиэтлидир. Олар асла каганларың өзлериниң огуз боландыгыны инкәр эдип билмез.

Хан Могилян, Билге каган хорматына багышланан язгының биринжи сетирлери хем огуз ады билен башланяр. Шол сетирлери цитирлейәрис: «Вот речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного небу) тюркского мудрого (Билге) кагана Когда мой отец тюркский мудрый (Билге каган) воссел на трон (, то... теперь ... мужи приверженные к нему мужи из токуз огузов, его знаменитые беки и его народ выразили ему свое почитание») Гөк ялы таңрының ярадаңы—Билге каганың, сөзи, ине, шейле. Бир вагт мениң атам акыллы каган тагта чыкыпды. Инди түрк таңрысының, түрк мукаддес ватанының эрки билен оңа вепалы болан докуз огуз ве онуң шөхратлы беглери өзлериниң мениң аркамда дуряндыкларыны айдярлар.

Бу цитата Билге Каган хорматына багышланан язгының иң биринжи бөлеги, илкинжи сетирлеридир. Билге каган огузсыз өзүниң каганлыгының манысызлыгыны айдян ялы дуюляр. Илки билен ол каган болан бадына огузын ве онуң беглериниң өз аркасында дурандыгына биринжи дережели әхмиет берйәр ве оны каганлыгың маясы, дайанжы, эсасы хөкмүнде görkezýär.

Билге каган хем Күлтегин ялы огузы хут өз халкым диййәр. Ашакдакы сетирлери цитирлейәрис: «Токуз огузы были мой собственный народ. Так как небо и земля были в тревоге, а их желчные чувства обуяла зависть, они стали нам врагами»/ Токуз огуз мениң халкымды, оригиналда «Токуз огуз мениң будуным эрти». Гөк ве ер ынжалыксызлананы үчин, өтлерине гөриплик кесели дегени үчин, бизе ягы болдулар».

Бу сетирлер Билге каган хорматына багышланан язгының 29 ве 30-нжы бөлеклеринден алынды. Каганың өзи огуз мениң халкым, дийип, гыгырып дур. Каганларың өз гелип чыкышлары боюнча огузлыгына мундан айдың, мундан берк делил болуп билмез. Ол габырда ятан еринден «Огуз мениң халкым» дийип гыгыряр. Шейле бир ягдайы хем беллемек герек. Шол каганларың хеммеси огуз мениң халкым дийипдирлер. Билге каган хорматына багышланан язгының 33-нжи бөлегинде огуз Өтүкени ташлап гитмесин дийип, мен йөрүш этдим диййәр. Огузы Өтүкенден гидермезлик каганларың баш аладаларының бири болупдыр. Билге каганың хорматына багышланан язгының 38-нжи бөлегинде шейле сетирлер бар: «Огуз арттукы төрт яшыма огуз тезип табгачка кирти. Өкүнип сүледим.»

Биз бу цитатаны оригиналдан алдык. Бу ерде хем огузың Өтүкени ташлап гидйәни хакында сөз гидйәр. Оларың шу Өтүкени ташлап гидишине гаты өкүнип сөвешдим, ягы гидермежек болуп сөвешдим дийип, каган айдяр.

Таньюкук хорматына багышланан язгыдан ашакдакы сетирлери цитирлейәрис:» Тюргешский каган сказал так: «Мой народ там будет,» —сказал он, а тюркский народ (находится) в смятении, огузы же его, сказал он, находятся в рассеянии.» [7, 67 с.].

Бу ерде түргеш каганы түрк каганатына гаршы чозмак ислейәр. Мениң халкым ол ерде болар дийдиги, мениң гошуным ол ерде болар ягы, түрк каганатыны алар, себәби түрки халклар гозгаланда, онуң огузы болса дагыныкдиййәр. Бу ерде «онуң огузы» дийип, айратын ныгтаяр ве огузы түрк каганатының маясы, эсасы хөкмүнде гөркезйәр. Галан түрки ковумлар болса, меркези хөкүмете, ягны түрк каганатына гаршы гозгаланда, боюн эгмейәрлер, диййәр.

Танюкук хорматына багышланан язы шу сетирлер билен гутаряр: «Тюркский Билге каган Возвышает народ тюрков сиров и народ огузов».

Биз шу сетирлери оригиналдакы ялы алярыс: «Түрк Билге каган түрк Сыр будуныг огуз будуныг игиду олурур».

Ёкаркы русча терҗиме С. Е. Маловдан алынды. Онуң терҗимеси боюнча ики халк барада гүррүң гидйәр, сир халкы хем огуз халкы барада. Эмма хакыкатда болса бир халк барада гүррүң гидйәр. Сырлеры огузлары ве Өтүкен огузлары барада гүррүң гидйә, онда шейле дийилйәр: «Акыллы түрк Билге каган Сыр халкыны ве огуз халкыны белент мертебә галдырып, йүкселдип каганлык этмекдедир».

Шу сетирлере середениңде, түрк каганатындакы

каганларың огуз боланына шүбхе галмаяр. Шонуң үчин Огуз— Орхон языглары-да шүбхесиз түркмен эдебиятының эсерлери болуп дурярлар. Мен мысалларың саныны гысгалтдым, оларың бир топарыны алмадым.

Ахыркы цитатаны Моюн Чор хорматына багышланан языгдан алярыс. Бу языгның башындакы бөлегинде Моюн Чор огузы өз халкым дийип, шейле язяр: «...вернувшись остановился лагерем, а я собрал и соединил мой собственный народ девять огузов».

Бу сетирлер языгның демиргазык тарапындан бәшинҗи бөлекден алынды. Тарыхы ёйманы дәл. Догрусыны айтмалы. Догры ады болса тассыкламалы. Моюн Чоруң хут өзи огуз өз халкым» дийип, гыгырып дур.

Языгларда докуз огуз секиз огуз, огуз, үч огуз ялы сөзлер душ гелйәр. Буларың хеммеси огузлардыр, түркмениң-огузың 24 уругының айры-айры топарланышыкларыдыр. Түркмениң-огузың 24 уругы хемише өз-ара топарлара бөлүнип дурупдырлар. Абулгазы бу хакда шейле язяр:» ... көп уругдан патыша гетерип, аз уруглар анга гошулып, кә алты-еди топ, боларлар эрди, кә үч-дөрт топ боларлар эрди ве такы бир бирлери билен ягы болуп чапушурлар эрди». Огуз-орхон языгларында гөркезилйән, көп душ гелйән докуз огуз, секиз огуз, үч огуз, Абулгазының гөркезиши ялы, огузларың топарланышыгыдыр, оларың каганлара гаршы гөрешлери-де Абулгазының гөркезиши ялы өзара гөрешлердир. Шейлеликде түрк каганатың каганларының барчасы огуз болупдыр.

2. Огуз-орхон языглары хакында маглумат ве Онгин языгы.

Огуз-орхон языгларына «Онгин языгы», «Күлтегин хорматына языг», «Билге каган хорматына языг», «Тоньюкук хорматына языг» ве «Кули Чор» ве «Моюн Чор хорматына языг» ядыгәрликлер гирйәр. Бу языглара Орхон языглары хем, огуз языглары хем диййәрлер. Биз бу сөзүң икисини билеликде уланып, олара огуз-орхон языглары дийип, ат берйәрис. Булары Огуз я-да Орхон языглары дийип, атландырмакларының себәби, бириниҗиден, олар Орхон дерясының боюн-

да я-да дегресинде бина эдилипдир. Огуз языглары дийилмегиниң себәби болса, шол юртларың огузларың ватаны, огузың меркезлериниң бири боланлыгыдыр. Икинҗиден, бу языгларың дилиниң эсасында огуз дили дуряр. Галыберсе-де, шол ерлерде каганлык эден патышалар огузлар болупдыр. Шу себәплере гөрә бу языглара огуз языглары хем диййәрлер. Бу языглардан, башга Талас ве Енисей языглары хем бар. Буларың атлары хем өз тапылан ерлериниң атлары билен атландырылыр. Шу үч топар языгларың ичинде биз үчин әхмиетлиси Огуз-Орхон языгларыдыр, шу топар языглар түркмен эдебиятының эсерлеридир, биз диңе шуларың үстүнде дуруп гечйәрис.

Бу цикл языгларың бири «Онгин языгыдыр». Бу языг Онгин дегресинден, Тарамел диен ерден тапыляр. Шонуң үчин бу языгның адына Онгин языгы дийилйәр. Бу языгы тапан Н. М. Ядринцевдир. Ядринцев муны 1889-нҗы йылда тапяр хем ылым алемине мәлим эдйәр. Бу языгның ерлешйән ери Көкшүн Орхондан илеррәкдедир. Бу языг Илтерише ве онуң аялы Билге Хатунның хорматына багышланыпдыр. Бу языг шу цикл языгларың арасында иң гадымыларының бири хасап эдилйәр. Илтериш 682-нҗи йылда хытай бакнәчылыгына гаршы гозгалаң эдип, түрк каганлыгының өзбашдаклыгыны ындан дикелден кагандыр. Илтериш чын ады Гудулу я-да Гутлуг болупдыр. 8—11 йыл патышалык эдип, Илтериш 690—693-нҗи йылларың арасында арадан чыкяр. Языг ядыгәрлик болса 690—706-нҗы йылларың арасында дикиленди дийлип чак эдилйәр. Языг өзүниң мөчбери боюнча улы дәл. Языгда Илтериш каганың бакналыкдан чыкмак угрундакы гөреши ве бейлеки гахрыманчылыклары хакында гүррүң гидйәр.

Языгларың арасында айратын әхмиетлисиниң бири Күлтегин хорматына язылан ядыгәрлик языгыдыр. Бу языг 1889-нҗы йылда Н. М. Ядринцев тарапындан ачыляр. Бу языг-да Орхон дерясының кенарларындан тапыляр. Бу языг-ядыгәрлик 732-нҗи йылда Илтериш каганың огуллары Күлтегин ве Билгекаган хорматларына бина эдилипдир.

Г. Айдаров «Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века» диен ишинде бу ядыгәрликлериң анык формаларыны гөркезйәр. Күлтегин хорматына салынан языг-ядыгәрлигиң белентлиги

3 м. 15 см, эсасының гиңлиги 1.24 см, ёгынлыгы болса 41 см. Мунуң бир гапдалында 40 бөлекден ыбарат язгы битилипдир. Муна улы язгы дийип ат берйәрлер. Ене башга бир гапдалында 13 бөлекден ыбарат язгы битилипдир, муңа болса кичи язгы дийилйәр. Бу язгыларда Күлтегиниң сөвешлерде гөркезен гахрыманчылыклары беян эдилйәр. Биз гележекде бу язгыларың эдеби хасиетиниң үстүнде йөрите дуруп гечмекчидирис, шонуң үчин бу ерде Күлтегин барадакы сөхбети узалтмакчы дәл.

Бу цикл язгы-ядыгәрликлериң әхмиетлисиниң бириде Хан Могиляң язгы-ядыгәрлигидир. Бу язгы 1889-нжы йылда Н. М. Ядринцев тарапындан ачыляр хем ылым әлемине мәлим эдилйәр. Бу язгы Орхон дериясының дегресинде ерлешйәр: Эрдени Цзу атлы будда метжидинден 60 километр гайрададыр. Айдаровың айтмагына гөрә, язгы-ядыгәрлигиң белентлиги 3 м, 45 см, гиңлиги, ини 1 м, 7 см, онуң галыңлыгы болса 72 сантиметрдир. Ядыгәрлигиң хер тарапында язгының бөлеклери бар. Хан Могилян Илтериш каганың улы оглы ве Күлтегиниң улы доганы-агасыдыр. Ол 683-нжи йылда догуляр. Дайысы Мочжо-Капаган кагандан соң каганлык тагтына чыкяр. Ол 735-нжи йылда арадан чыкяр. Бу язгы-ядыгәрлик арадан чыкандан соң бина эдилйәр.

Язгы-ядыгәрликлериң өрән әхмиетлисиниң бири-де Тоньюкук хорматына багышланан язгы-ядыгәрликдир. Тоньюкук ады белли гошун сердарларың бири болуп, ол Илтериш каганың якын ёлдашларындан бири болупдыр ве хытай бакиначылыгындан чыкмак угрундакы сөвешлерде Илтериш каган билен бирликде кесгитлейжи рол ойнапдыр. Бу язгы-ядыгәрлик 1897-нжи йылда Е. Л. Клеменц тарапындан ачыляр. Соңра бир йыл гечирип, 1898-нжи йылда Клеменц онуң суратыны аляр. Биринжи гезек оны В. В. Радлов терҗиме эдйәр. Академик Радлов Клеменцниң алан сураты боюнча терҗимәни амала ашыряр. Бу язгы-ядыгәрлик хәзир Уланбатор шәхеринден 36 километр узаклыкда, онуң гүнорта-гүндогарында ерлешйәр. Бу ядыгәрлик бири-бириниң гаршысында салнан ики саны нүре ялы шалмандан ыбаратдыр. Гүнорта тарапда ерлешйән шалманың белентлиги 1,70 м. Онуң гаршысындакы, ягны демиргазык гаршысында ерлешйән ядыгәрлик шалманың белентлиги 1,60 м. Биринжиде язгының 36 бөлеги ерлешдирилипдир, икинжиде болса галан бөлеклер ерлешдирилипдир. Язгыларың жеми 62 бөлекден ыбаратдыр (Г. Айдаровың ёкарда ады тутулан китабына серет).

«Огуз-орхон» язгы ядыгәрликлериниң бири-де Моюн Чор хорматына багышланан язгы-ядыгәрликдир. Моюн Чор түрк каганлыгында Озмыш каганы агдарып, онуң ерине гечен кагандыр. Моюн Чор өзүне бина этдирен язгы-ядыгәрлигинде өзүниң огуз боланлыгыны ныгтап гөркезйәр. Огуз мениң хут өз халкым, дийип ол айдяр. Бу язгы-ядыгәрликде Моюн Чор: «Өтүкен йышында, Мукаддес чешмеден гүнбатарракда, Ябаш ве Тукуш арыкларының сеплешйән еринде мен томсы гечирдим. Мен шол ерде өз көшгүми салдырдым, шол ерде мен диварлары чекдирдим, ягны бина этдирдим. Өзүмиң муң йыллык ве он муң йыллык, эбедилик язгыларымы ве белликлерими яздырдым, чыздырдым, ясы даша газдырдым», дийип, ол өзүниң язгы-ядыгәрлигиниң ерини айдяр. Бу 751-нжи йылда болуп гечйәр. Бу язгы-ядыгәрлик проф. Г. И. Рамстед тарапындан ачыляр. Ол муны 1909-нжы йылда чап эдип чыкаряр, хем-де комментирлейәр, язяр ве дүшүндиришлер берйәр.

Шу ерде айратын бир ягдайы беллап гечмегимиз зерурдыр. Бу язгылар илки тапылан бадына алымлар олары бирбада окамагың хөтдесинден гелип билмейәрлер. Көп тагаллалардан соң онуң биринжи нусгасыны илкинжи болуп 1893-нжи йылда Вильгельм Томсен окаяр.

Биз бу китапда «Огуз-орхон» язгыларының текстини С. Г. Маловың «Памятники древнетюркской письменности» ве «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» диен китапларындан алдык. Китабың соңунда гошмача хөкмүнде шол текстлер гетирилди.

ОНГИН ЯЗГЫСЫ

Догры язувы

I. Әчүмиз апамыз Бумын каган төрт булуңы кысмыс йыгмыс баймыс басмыс ол кан йок болтукда кесре эл итмис ычгынмыс качшмыш...

2. каганладук каганын ычгыны ыдмыс түрк будун өңре күн тогсукыңа кесре күн батсыкыңа теги берйе табгачка йырайа йышка теги

3. или эрин балбал кыеды түрк будун аты йок болу бармыс эрти, түрк будун йитмезүн тейин йолук эрмезин тейин үзе таңры тер эрмис....

4. Капаган Элтерис кагана элиңе кылынтым. Элтмис Йабгу оглы Сабра тамган чор Йога иниси билге Сабра тамган таркан умгылыг бес йетмис эчим атым.....

5. бу тангачда йырайа бег огуз ара йети эрен йагы болмыс. Каңым бага теңрикен тейин анта йорымыс иснг күчин бермис...........

6 теңрикенке иснг бердиң тейин йарылкамыс сад атын анта бермис, болтукда токуз огуз бег йагы эрмис бедук эрмис теңрикен йорымыс.

7. Йабыз бат биз, азыг үксиг көртиг ирти, сүлетим тер эрмис амты беглериме тер эрмис биз аз биз терин коркмыс...........

8. каңым сад анча өтүнмис таңрыкан алмазун тейин..

Саг тарап язгысы

1. камук балыкка тегдим, кунладым алтым, сүсн келти керасын йыгдым беги качды—........... герти табгач будун...... токыдтым йыгдым басдым йайдым..... бузкунча

2. келин эртимиз экин ара бег йагы болмыс тегмечимен тейин, сакынтым таңры билге каганка сакыну эсиг күчиг берсегем бар эрмис эриич. Тегдүкин үчүн........ йыгдым эбке тегдүкүм уруш кылып.

3. тегин иниме оглыма анча өтледим калйуруп Элтерес каганта адырыламадук йаңылмадук таңры билге каганка адырылмадым азмалым, тейин анча өтледим кери барыгма барды билге каганын будуны..... барды өлүгин атка эсиг күчиг берти.

4. үзе таңры кан луй йылка йетинч ай күчлүг алп акаганымда адырылу бардымыз. билге Тачам йогың алур агиңын казгантым суб йер таңры үт..... табгач кирүр эрти.

ОНГИН ЯЗГЫСЫ

Терҗимеси

1. Бизиң геçен агамыз Бумын каган дөрт яны гысмыш, йыкмыш, енмиш, басмыш. Ол хан ёк боландан соң, ил йитмиш, дарғамыш, гачышмыш...

2. Каган болуп отуран каганыны ол ковмуш. Түрк халкы өңе Гүндогара соңра Гүнбатара ченли, Гүнорта тарап табгача, демиргазыга йына ченли дарғамыш..

3. Оларың батырларының балбал эдип дикди. Түрк халкының ады ёк болуп, бармыш эрди. түрк халкы йитмесин дийип, ёк болмасын, дийип, ужа таңры шейле диди.

4. Мен Капаган Илтериш каганың дөвлетине венаы тербиелендим. Дөвлет гуралды. Ябгу Сабра оглы Тамгачур, онуң иниси Ега Сабра . тамган тархан, умуман мениң алтмыш баш аркам.

5. Бу табгачдан демиргазыкда огуз беглериниң арасында едиен бизе яты болды оларың башга бир бөлеги мениң атамың ханлыгыны ыкрар эдип, оңа «бага» дийип, өз зәхмедини ве гүйжүни шонун үчин сарп эдйәрди.

6. Теңрикене зәхмедиңи, гүйжүңи сарп этдиң дийип, атам олары ялкандыр. Шонуң үчин ол шад титулыны берди. Муңдан соң, токуз огуз беги ягы эрмиш, ол бейик эрмиш, таңрыкан ёрулмыш.

7. Биз пис, ярамаз биз. Азы көп сайдык. Ол «Севешдим дийәр. Инди беглериме «Биз аз» дийип горкяр.

8. Мениң атам — шад таңрыканлыгыны алмасынлар дийип, көп ялбарыпдыр. Шонда халкы оңа бермежек болуп, аңа галмыш.

Саг тарапдакы язгы

1. Хемме шәхере барып етдим, ерлешдим, алдым, гошуны гелди, гарамаагыны ёк этдим, беги гачды.... доланды, табгач халкыны еңдим, йыкдым, басдым, даргатдым вейран болар дережеде.

2. Биз гайдып гелйәрдик, ики бег бири-бирине ягы болды, мен буларың давасына гатышмайын дийип, ойландым. Таңры дек Билге каган хакында аладаланып, иниме, гүйжүми оңа сарп эдесим гелди. Онуң хүжүм эдени үчин мен (душманы) йыкдым, уруша-уруша өе гелип етдим.

3. Гелин иниме, оглума шейле өвут бердим: «Биз өйкелэп Илтериш кагандан айрылмадык, яңылмадык,

таңры дек акыллы каганда айрылмалың, азмалың, дийип, эмче өвүт бердим. Акыллы каганың халкы ызына гайдып, геленде, ол өзүниң барыны, ишини, гүйжүни хана багышлады.

4. Екарда ужа таңры хан. Лу йылы единжи ай гүйчли алп каганымдан арылып гитдиңиз. Акыллы Тачам — мен сениң жайлаимагың билен сениң эмләгиң гыммат-баха затларына эе болдум. Сув, ер-Ватан табгача гитди.

Екарда ятыклыгына язылан язгы

1. Тачама язгы дашы.
2. Эбедилик кылдым.
3. Каганым Тачам
4. Акыллы Тачам Лув
5. Йылда, акыллы, шөхратлы, эр, ягшы хан
6. шөхратлы эр, ягшы хан,
7. Тачам өлди

Айратын бирдашда язгы

Сабра тархан балбалы.

Онгин язгысы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манылары

1. Йыгмыс — йыкмыш. 2. Иаймыш—даргатмыш. 3. Кылынтым—тербиеледим. 4. Тамган—титул. 5. Тамган таркан—титул. 6. Бага—титул. 7. Теңркен титул. 8. Бедүк бейик. 9. Йорымыс—ядамыш? 10. Иабыз—эрбет. 11. Бат—ярамаз. 12. Кертиг—сайдык: 13. Тагулмыс—дашыкмыш, галкмыш аяга галмыш. 14. Куклалым—ерлешдим. 15. Карасын—гарамаягын. 16. Герти—ызына доланды. 17. Токыт бир зада межбур этмек., йыкмак. 18. Тегмечиг мен тийин—гарышмайын, дийип. 19. Өт—өвүт. 20. Өлүгин—әхли задыны. 21. Битиг таш—язгылы даш. (памятник), ядыгәрлик. 21. Күлүг шөхратлы.

КҮЛТЕГИН ХОРМАТЫНА ЯЗГЫ

Догры язувы

Кичи язгы

1. Таңры тег таңрыда болмыш түрк билге каган бу өдке олуртым. Сабымын түкети эшидгил: улайу иниийгүним (ини йигүним), огланым бирики огушым будуным, бирине шат-аныт беглер, йырайа таркат буйрук беглер, отуз...

2. Токуз огуз беглери, будуны бу сабымын эдгүти эшид катыгды, тыңла, илгерү күн токсык (к) а, биргерү күн ортусыңару, курыгару күн батсыкыңа, йыргару түн ортусыңару анта ичреки будун коп маңа көрүр, анча будун.

3. коп итдим. Ол амты аныг йок түрк каган Өтүкен йыш олурсар илте буң йок. Илгерү Шантуң языка теги сүледим талуйка кичиг тегмедим биргерү Токуз эрсенке теги сүледим, Түпүтка кичиг тегмедим, курыгару Йынчу үгиз.

4. кече Темир капыкга теги сүледим, йыргару Йыр Байырку йирице теги сүледим, буңча йирке теги йорытдым. Өтүкен йышда йиг иди йок эрмис ил тутсык йир Өтүкен йыш эрмиш. Бу йирде олурып, табгач будун бирле

5. түзелтим. Алтун, күмүш, ичигти, кутай буңсыз анча бирүр табгач будун сабы сүчүг агысы йымшак эрмис, сүчиг сабын, йымшак агын арып ырак будуныг анча йагутыр эрмис, йагру контукда кисре аныг билäнта өйүр эрмис.

6. эдгү билге кисиг, эдгү алп кисиг йорытмас эрмис; бир киси янылсар огушы, будуны, бисүкине теги кыдмаз эрмиш. Сүчиг сабына, йымшак агысына артурып, үкүс түрк будун, өлтиг. Түрк будун үлесикиш биригйе Чугай йыш түгүл Түн.

7. Иазы коңайын, тисер, түрк будун үлесикиг анта аңыг киси анча бошгурур эрмис: «ырак эрсер, йаблак агы бирүр, йагук эрсер, эдгү агы бирүр», тиң анча бошгурур эрмис. Билиг билмез киси, ол сабыг алып, йагру барып, үкүш киши өлтиг.

8. Ол йиргерү барсар, түрк будун өлтечи сен. Өтүкен йир олурып аркыш тиркиш, ысар, нең, буңуг йок. Өтүкен йыш олурсар бенгү ил тута олуртачы сен, түрк будун ток. Арык ок сен, ачсык, тосык, өмез сен, бир тодсар, ачсык өмез сен, антагыныя

9. үчүн игидмиш каганыңын сабын алматын, йир сайу бардыг, кон анта алкынтыг, арылтыг. Анта калмышы йир сайу кон туру өлү йорыйур эртиг. Таңры

йарылкадукын ӱчӱн, өзим кутым бар ӱчин каган олуртым. Каган олурып.

10. йок чыгай будуныг коп кобартдым, чыгай будуныг бай кылтым, аз будуныг ӱкүш кылтым. Азу бу сабымда игид баргу? Тӱрк беглер будун буны эшидиң! Тӱрк будуныг тирип ил тутсыкыңын бунта уртым, йаңылып ӱлесикиңин йеме.

11. бунта уртым, нещен, сабым эрсер, беңгӱ ташка уртым, аңар көрӱ билиң, тӱрк амты будун беглер: бөдке көригме беглер гӱ йаңылтачы сиз?! Мен беңгӱ таш... табгач каганта бедизчи келӱртим, бедизтим. Мениң сабымын сымады.

12. Табгач каганың ичреки бедизчиг ыты Аңар адынчыг барк йаратуртым. Ичин, ташын адынчык бедиз уртуртым. Таш токытдым, көңӱлтеки сабымын у... (он ок оглың)а татыңа теги, буны көрӱ) билиң беӊ таш

13. токытдым (бу эриг) эрсер амытка эриг йирте ирсер анча эриг йирте беңгӱ таш токытдым, битидим. Аны көрӱп, анча билиң ол таш...дым. Бу битиг битигме атысы Йол(л) ыг т (игин) .. г

Улы язгы

Догры язуы.

1. Ӱзе көк таңры асра ягыз йир кылынтукда, экин ара киси оглы кылынмыс. Киси оглынта ӱзе эчӱм апам Бумын каган Истеми каган олурмыш. Олурыпан, тӱрк будуның илин төрӱсин тута бирмис итн бирмис.

2. Торт булун коп йагы эрмис, сӱ сӱлепан, төрт булундакы будуныг коп алмыс коп баз кылмыс башлыгыг йӱкӱнтӱрмис, тизлигиг сөкӱрмис, илгерӱ Кадыркан йышка теги, кирӱ Темир Капыгка теги концурмыс. Экин ара.

3. иди оксыз көк тӱрк (ити) анча олурур эрмис. Билге каган эрмис, алп каган эрмис, буйурукы еме билге эрмис эринч, алп эрмис эринч, беглери, еме, будуны еме тӱз эрмис. Аны ӱчӱн илиг анча тутмыс эринч, илиг тутып, төрӱг итмис. Өзиңче кергек болмыс.

4. Йугчы, сыгытчы өңре, кӱн тогсыкда Бөкли чөллиг ил, табгач, тӱпӱт, апар, пурум, кыргыз, ӱч курыкан,

отуз татар, кытай, татабы—бунча будун келипан, сыгтамыс йугламыс антаг кӱлиг каган эрмис. Анта кисре иниси каган.

5. болмыс эринч, оглы та каган болмыс эринч. Анта кисре иниси эчисин тег кылынмадук эринч, оглы кангын тег кылынмадук эринч, билигсиз каган олурмыс эринч, йаблак каган олурмыс эринч, буйурукы еме билигсиз эринч, йаблак эрмис эринч.

6. Беглери, будуны, тӱзсӱз ӱчин, табгач, будун терлигин кӱрлиг ӱчӱн армакчысын ӱчӱн, инили, эчили кингшӱртӱкин ӱчӱн бегли будунлыг йоңшуртукын ӱчӱн, тӱрк будун илледӱк илин ычгыну ыдмыс.

7. Каганладук каганыны йитӱрӱ ыдмыс, табгач будунка беглик ӱры оглын кул болты, силик кыз оглын кӱң болты. Тӱрк беглер тӱрк атын ыты, табгачгы беглер табгыч атын тутыпан, табгач каганка

8. кермис, элиг йыл исиг кӱчиг бирмис. Илгерӱ кӱн тогсыкда, Бөкли каганка теги сӱлейӱ бирмис, курыгару Темир Капыгка теги сӱлейӱ бирмис табгач каганка илин төрӱсин алы бирмис. Тӱрк кара камуг

9. будун анча тимис: «Иллиг будун эртим, илим амты каны? Кемке илиг казгапурмен?» — тир эрмис» каганлыг будун эртим, каганым каны, не каганка исиг, кӱчиг бирӱрмен?» — тир эрмис, анча тин табгач каганка йагы болмыс.

10. Йагы болып, итину йаратуну умадук, йана ичикмис. Бунча исиг, кӱчиг биртӱкгерӱ сакынматы, «тӱрк будун өлӱрейин урӱгсыратайын» — тир эрмис, йокаду барыр эрмис. Ӱзе тӱрк таңрысы, тӱрк ыдук йири

11. субы анча тимис: тӱрк будун йок болмазун, тийин, будун болчун, тийин, кaңым Илтерис каганыг, өгим Илбилге катуныг таңры тепесиңе тутып, йөгерӱ көтӱрмис эринч. Каңым каган йити йигрими эрин ташыкмыс таңра

12. Йорыйур, тийин, кӱ эсидип, балыкдакы тагыкмыс, тагдакы инмис тирилип йетмис эр болмыс. Таңры кӱч биртӱк ӱчӱн каңым каган сӱси бөри тег эрмис, йагысы кой тег эрмис, илгерӱ курыгару сӱлэп тирмиш кобартмыш камугы

13 йети йӱз эр болмыс. Йети йӱз эр болып элсиремис (илсиремис) кагансырамыс будуныг кӱнедмис куладмыс будуныг, тӱрк төрӱсин ычгынмыс будуныг эчӱм апам төрӱсинче йаратмыс, бошкурмыс, төлис тардуш будуныг анта этмиш.

14. Йабгуг шадыг анта бермис. Бирие табгач будун йагы эрмис, йырайа Баз каган, токуз огуз будун йагы эрмис, кыргыз, курыкан отуз татар кытай, татабы коп йагы эрмис. Каңым каган бунча...

15. Кырк артукы йити йолы сүлемис, йегирми сүңүс сүңүсмис, таңры йарылкадук үчүн иллигиг илсиретмис, каганлыгыг каганспратмыс, йагыг баз кылмыс, тизлигиг сөкүрмис, башлыгыг йүкүнтүрмис. Каңым каган анча илиг

16. төрүг казганып уча бармыс. Каңым каганка башлайу Баз каганыг балбал тикмис, ол төрүде үзе эчим каган олурты. Эчим каган олурыпан түрк будуныг йиче итди, игити, чыгайыг бай кылды азыг үкүс кылты.

17. эчим каган олуртукда өзим тардуш будун үзе шад эртим. Эчим каган бирле илгерү Йашыл Үгүз Шантуң языга теги сүледимиз. Курыгару Темир Капыгка теги сүледимиз. Көгмен аша кыркыз йириңе теги сүледимиз.

18. Камугы биш отуз сүледимиз, үч йегирми сүңүшдимиз, иллигиг илсиретдимиз, каганлыгыг каганспратдымыз, тизлигиг сөкүртимиз, башлыгыг йүкүнтүртимиз, түргис каган түркимиз будуным эрти, билмедүкүн

19. үчүн бизиңе йаңыдукын үчүн каганы өлти, буйуруки, беглери сме өлти, он ок будун эмгек көрти. Эчүмиз, апамыз тутмыс йир суб идисиз болмазунтийин, аз будуныг итип йаратып...

20. Барс бег эрти, каган ат бунта биз биртимиз, сиңлим кунчуйуг биртимиз, өзи йаңылты, каганы өлти, будуны күң, кул болты. «Көгмен йир суб идисиз калмайун»—тийин, аз кыргыз будуныг йыратып келтимиз сүңүсдимиз илин

21. йана биртимиз, Илгерү Кадыркан йышыг аша, будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз, курыгару Кеңү тарманка теги түрк будуныг анча контуртымыз, анча итдимиз. Ол өдке кул куллык болмыс эрти, күң күңлиг болмыс эрти, иниси эчисин билмез эрти, каңын билмез эрти.

22. Анча казганмыс итмис илимиз, төрүмиз эрти. Түрк огуз беглери, будун эсидиң. Үзе таңры басмасар, асра йир телинмесер, түрк будун илиңин, төрүңин кем артаты? (удачы эрти түрк будун).

23. Өкүн! көргүңин үчүн игидмис билге каганыңа, эрмис бармыс эдгү илиңе кентү йаңылтыг, йаблак кигүртиг. Йарыклыг канатан келип йаңа элтди? Сүңүглиг кантан келипан сүре элтди? Ыдук Өтүкен йыш (будун бардыг, илгерү барыгма).

24. Бардыг, курыгару барыгма бардыг, бардук йирде эдгүг ол эринч, каның субча йүгүрти, сөңкүң тагча йатды. Бегилик уры оглың кул болты, силик кыз оглың күң болты! Билмедүк үчүн, (йаблакыңын үчүн эчим каган уча барды).

25. башлайу кыргиз каганыг балбал тикдим. Түрк будуныг аты күси йок болмазун тийин, кайым каганыг, өгим каттуныг көтүрмиш таңры ил биригме таңры, түрк будун аты күси йок болмазун тийин, өзимин ол таңры.

26. каган олтуртды эринч. Нең йылсыг будунка олурмадум ичре ашсыз, ташра тонсыз ябыз яблак будунта үзе олуртым. Иним Күлтигин бирле сөзлешдимиз, каңымыз, эчимиз казганмыш будун аты күси йок болмазун.

27. тийин, түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым. Иним Күл тигин бирле эки шад бирле өлү йиту казгантым, анча казганып бирики будуныг от суб кылмадым, мен өзим каган олуртукыма, йир сайу

28. бармыш будун өлү йиту йадаган йалаңын йана келти. Будуныг игидейин тийин, йыргару огуз будун тапа, илгерү кытай татабы будун тапа, биргерү табгач тапа улуг сү эки йегирми... (сүңүшдим анта).

29. кисре тайры нарылказу, кутым бар үчүн, үлүгим бар үчүн өлтежи будуныг тиригрү игитим, йалаң будуныг тонлыг, чыгай будуныг бай кылтым, аз будуныг үкүш кылтым, ыгар эллигде (ыгар каганлыкда йег кылтым, торт булуңдакы).

30. будуныг коп баз кылтым, йагысыз кылтым, коп маңа көрти, исиг, күчиг бирүр бунча төрүг казганып, иним Күлтигин өзиче каргек болты (булты?) Каңым каган учукда, иним Күлтигин йити йашда калты, он йашта.

31. Умай тег өгим катун кутыңа иним Күлтигин эр ат болты (ат газанды). Алты йегирми йашыңа эчим каган илин төрүсин анча казганты, алты чуб Соглак тапа сүледимиз, буздымыз. Табгач Он тутук бис түмен сү келти, сүңүсдимиз.

32. Күлтигин йадагын оплайу тегди. Он тутук йорчың йараклыг элигин тутды йараклыгды каганка ачулады. Ол сүт анта йоккыштымыз Бир отуз йашы-

на Чача Сеңүнке сүңүшдимиз, эң илки Тадыкын Чоруң боз атыг бинип тегди, ол ат анта

33. өлти. Экинти Ышбара Йамтар боз атыг бинип тегди, ол ат анта өлти үчинч Йегин Силиг бегиң кедимлиг торыг ат бинип тегди, ол ат анта өлти. Йаракынта, йалмасынта йүз артук окун урты йизек, башына бир тегүрмеди...

34. тегдүкин, түрк беглер, коп билирсиз. Ол сүг анта йоккыштымыз. Анта кисре йир Байырку Улуг иркин йагы болты. Аны йашың Түрги йаргун көлте буздымыз. Улиг Эркин азкына эрин тезип барды. Күл тигин алты огуз.

35. йашына кыргыз тапа сүледимиз, сүңүг батымы карыг сокупан Көгмен йышыг тога йорып кыргыз будуныг уда бастымыз. Каганын бирле Сукa йышда сүңүшдимиз. Күлтигин Байыркуның ак адгырык

36. бинип оплайу тегди, бир эриг окун урды, эки эриг удышру санчды. Ол тегдүкде Байыркунуң ак адгырыг удлыкын сыйу урты. Кыргыз каганын өлүртимиз, илин алтымыз. Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг.

37. тога Эртис үгүзиг кече йорыдымыз, түргис будуныг уда бастымыз түргис каган сүси Болчуда отча борча келти, сүңүштимиз, Күлтигин Башгу боз ат бинип тегди. Башгу боз...

38. ...экисин өзи алтызды. Анта йана кирип түргис каган буйуруки аз тутукуг элигин тутды. Каганын анта өлүртимиз, илин алтымыз, кара түргис будун коп ичикди, ол будуныг табарда кондуртымыз, йана йорыдп.

39. согдак будуну итейин тийин, Йинчи үгүзиг кече Темир Капыгка тегi сүледимиз. Анта кисре кара түргис будун йагы болмыш кеңерес тапа барды. Бизиң сү аты турук, азукы йок эрти, йаблак киси эр...

40. алп эр бизиңе тегмиш эрти. Антаг өдке өкүнип, Күл тигиниг аз эрин иртүрү ытымыз; Улуг сүңүшмиш, алп шалчы ак атын бинип тегмиш кара түргис будуныг анта өлүрмиш, алмыш, йана йорып...

41. бирле Кушу тутук бирле сүңүшмиш, эрин коп өлүрмис, эбин, барымын калысыз коп келүрти. Күлтигин йити огуз башына карлук будун эрүр барур эрикли йагы болты. Тамаг ыдук башда сүңүсдимиз.

42. Күлтигин ол сүңүшде отуз йашайур эрти-

алп Шалчы атын бинип, оплайу тегди, эки эриг удышру санчды. Карлукуг өлүртимиз, алтымыз, аз будун йагы болты. Кара көлте сүңүшдимиз. Күлтигин бир кырк йашайур эрти, алп Шалчы акын

43. бинип, оплайу тегди, аз элтеберир тутды, аз будун анта йок болты. Эчим каган или камашыг болтукынта, будун илиги кеги болтукынта изгил будун бирле сүңүшдимиз. Күлтигин алп Шалчы акын бинип

44. оплайу тегди, ол ат анта түсди, изгил будун өлти. Токуз огуз будун кенту будуным эрти, таңры йир булгакын үчүн йагы болты, бир йылка биш йолы сүңүшдимиз, эң элик Тогу балыкда сүңүшдимиз.

45. Күлтигин Азман акыг бинип, оплайу тегди, алты эриг санчды, сү тегисинте йитинч эриг кылычлады, экинти Кушлагакда эдиз бирле сүңүшдимиз. Күл тигин Аз йагызын бинип, оплайу тегди, бир эриг санчды санчды.

46. Токуз эриг эгире токыды, эдиз будун анта өлти, үчинч Бол...кда огуз бирле сүңүшдимиз. Күлтигин Азман акыг бинип, тегди, санчды, сүсин санчдымыз, илин алтымыз, төртинч Чуш башынта сүңүшдимиз, түрк

47. будун адак камаштды, йаблак болтачы эрти, оза келмис сүсин Күлтигин агытып, Тоңра бир огуш алпагу он эриг, Тоңа тигин йогынта эгирип өлүртимиз. Бисинч Эзгенти Кадазда огуз бирле сүңүшдимиз. Күлтигин

48. Аз йагызын бинип тегди, эки эриг санчды, балыкка бармады. Ол сү анта өлти. Магы (и-да Амгы) Курган кышлап, язына огузгару сү ташыкдымыз. Күлтигин эбиг башлайу кытымыз, огуз йагы ордуг басды. Күлтигин

49. өгсиз акын бинип, токуз эрин санчды, ордуг бирмеди, өгим катун улайу өглерим, эделерим, келиңүним, күнчуйларым бунча йеме тириги күң болтачы эрти, өлүги йуртда йолта йату калтачы эртигиз.

50. Күлтигин йок эрсер, коп өлтечи эртигиз! Иним Күлтигин кергек болты, өзим сакынтым, көрүр көзим көрмез тег, билир билигим билмез тег болты, өзим сакынтым, Өд таңры йасар, киси оглы коп өлгели торумис.

51. Анча сакынтым, көзде йаш келсер, эти да көңүлте сыгыт келсер, йантуру сакынтым, катыг ды сакынтым, эки шад улайу иниигүним огланым беглерим

будуным көзи кашы йаблак болтачы тип, сакынтым. Йугчы, сыгытчы кытан, татабы, будун башлайу

52. Удар сеңун келти, табгач каганта исейи Ликең келти, бир түмен агы, алтун, күмүш кергекесиз келүрти. Түпүт каганта Бөлен келти. Курыйа күн батсыкдакы Согд, Берчекер, Букарак улыс будунта Нең Сеңун огул таркан келти.

53. Он ок оглым түргис каганта Макрач тамгачы, Огуз Билге тамгачы келти, кыркыз каганта тардуш Ынанчу Чор келти, барк итгүчи, бедиз йаратыгма битиг таш итгүчи табгач каган чыканы Чаң сеңун келти.

Күлтегин коййылка йити йегирмике учды, токузынч ай йети отузка йог эртуртимиз. Баркын, бедизин, битиг ташын бичин йылка йитинч ай йити отузка коп алкадымыз. Күлтегин өлин, кырк артукы йити йашын булыт (болты) таш...бунча бедизчиг тойгун элтебер келүр (р) ти.

Кичи язгы.

Терҗимеси:

1. Гөк дек гөкде доглан акыллы түрк каганы шу вагт мен ша болдум. Сөзүми соңуна ченли эшидиң, тертип боюнча мениң ызымда дуран огулларым, инилерим, гарындашларым, сагымда дуран халклар, тирелер, мениң билен союз болан беглер, везирлер улы гарындашлар, солумда дуран тарханлар, сердарлар (сиз) огуз...

2. Докуз огуз беглери, халкы бу сөзүми ягшыҗа эшит, берк диңле. Илери Гүндогара ченли, сагдан Гүнорта ченли, аркадан Гүнбатара ченли, солдан Гүнорта ченли — шу чәк ичинде болан көп халк маңа табын болды, көп халкы гурдым, дүзетдим.

3. Өтүкен тайга юрдунда бозуклыкдан арын болан түрк каганы бар махалында, илде үнжи болмаз. Илери таран Шаңтуң дүзлүгине ченли, урушдым, деңизе ченли азажык етмән галдым. Сагдан «Токуз эрсенге» ченли сөнешдим, Тибете азажык етмән галдым. Йинжу дерясыны гечип бизә доландым.

4. Демиргапа ченли сөвешдим. Гайралыгына Йыр Байырку үлкесине ченли сөвешдим, шунча ерлере гошун йөретдим. Өтүкен йыщда говы ил эеси ёк экен. Өтүкен ери тирелер бирлешигини дөредип болжак ер

экен. Бу ерде отурып табгач халкы билен дүзгүнлешдим.

5. Табгач халкы алтын, күмүш, спирт, йүпек нәче дийсең, чәксиз берйәр. Сөзи сүйҗи (оңун). Гыммат-баха затлары юмшак экен. Сүйҗи сөзүне, гыммат баха затларына, иринип, эпче узакдакы халклар оңуң голайында ер, юрт эдиниди, голайында гонуп, соңра пис затлары өврендилер.

6. Оңат, акыллы адамлары, говы алплары табгач халкы өз ёлундан аздырып, чыкарып билмеди. Түрклерден кәбирлери ялңышан болса-да, тутуш уруг, тирелер, хат-да гуда гарындашлар дөнмедилер. Оларың сүйҗи сөзүне, гыммат-баха безег эсбапларына алданан махалында, сен түрк халкы көпчүликлейин гырылдың. Эй түрк халкы, хачанда, сениң бир бөлегиң: «Мен еке бир сагда, Чугай йышында отурмакчы дәл, эйсем, Түздүзлүгинде хем отурмакчы» диенде.

7. ол ерде яман адамлар шейле өвредйәрлер: ким табгач халкындан узак дурса, оңа эрбет совгатлар, ким оңа якын дурса, оңа говы совгатлар (табгач) япар. Көп шейле өвредип дурмагы нетижесинде билимсиз адамлар бу сөзлере уюп, олара якын барды, шуның нетижесинде көп адам өлди.

8. Ол юрда барсаң, сен түрк халкы өлерсиң. Өтүкенде отурып, аргыш йөрүтсең, гайгы-гамың болмаз. Өтүкен йышында отурсаң, эбеди тирелер бирлешигини гуран яшап билерсиң. Түрк халкы сен докмы, хормы, ачмы шу вагт ойланмаярсың. Бир дойсаң, соңрасыны ойламаярсың.

9. Шоңуң ялы боланың үчин сени улалдан каганы ве оңуң сөзүни диңлемейәниң үчин, дүрли ерлере ыклап, гоншудың, ардың. Ол ерде галанлар өлп, дири дүрли юртларда ыклап йөрди. Таңрының буйругы билен хем өзүмиң багтым боланы үчин мен каган болдум.

10. Каган болуп хелак болан халкы көп ёкары галдырдым. Гарып халкы бай этдим. Аз халкы көпелтдим. Мениң бу сөзүмде эгрилик бармы? Түрк беглери, халкы муны эшидиң. Түрк халкыны йыгнап, союз гурмак тиришип мунда чыздырдым. Ялңышып бөлеклере бөлүнмейәндигиңиз мүмкинлигини сне бу ерде чыздырдым.

11. Дийҗек сөзлемлерими барыны эбедилик дашa чыздырдым. Оңа середип, шу гүнки түрк халкы, бег-

лери сиз билиң. Көшге табын беглер сизиң ялңышмагыңыз мүмкиндир. Мен эбедилик даш дикдирдим. Табгач каганлыгындан чепер усса гетиртдим, оны чепер безетдим. Мениң сөзүми ол ёймады.

12. Табгач халкы каганың өз ички (хусусы) чепер уссасыны маңа гөндерди. Оңа айратын ымарат салдырдым. Онуң ичини, дашыны йөрите безетдим, даш гурдурдым. Көңүлдәки сөзүми... он ок халкы сен оглуңа татына етир, муны гөрүп билиң, эбедилик даш бина этдирдим.

13. Бу дуралга, эгер ол хәзире ченли ёл угрунда бир дуралга болса, мен шейле бир дуралга ерде шу эбедилик дашы бина этдирдим, ол даша яздырдым. Оңа бакып, шейле билиң. Ол даш... дым. Бу язгыны язан онуң егени Йолыг тегин...

Улы язгы

Терҗимеси:

1. Ёкарда гөк асман, ашакда боз ер дөрән махалында бу икисиниң арасында адам оглы дөреди. Адам оглуның үстүнде мениң өтен гарындашларым Бумын каган, Истеми каган болупдырлар. Болубан олар түрк халкының союзыны ве канунына дөретмиш ве тутмыш.

2. Дөрт тарапда көп ягы болупдыр. Гошун чекип дөрт тарапдакы көп халкы олар алыпдыр, оларда парахатлык дикелдипдир. Башлыларын башыны эгдирипдир, дизлилериң дизини эплдирипдир. Илери, Кадырган йышына ченли, гайрасы Демир гапыга ченли болан арада халкы гондурыпдыр.

3. Бу ики чәгиң арасында эсгиз гөк түрк көп болупдыр. Олар акыллы каган экен, батыр каган экен. Гошун сердарлары дахы акыллы экен, батыр экен. Беглери, халкы дахы дүз болупдыр. Шонуң үчин көп патлар агзыбирликде асуда яшапдырлар. Агзыбир болуп, олар канун берерилипдирлер. Өзүнче эзүйөден өтүпдирлер.

4. Аглайжы, ягла элиҗи (ол каганларың өлүмине) өңи Гүндогар үлкесинден, Бөкли чөлүниң или, табгач, тибетлер, авар, Рум илинден, кыргыз, үч-курыкан, отуз татар, китан, татабы шунча халк гелип ягла чекдилер, агладылар. Олар шейле шөхратлы каганлар болупдырлар.

5. Ондан соңра иниси каган болмуш. Оглы-да каган болупдыр. Ондан соңра иниси өтен гарындашлары кимин ишлемэндир. Оглы атасы кимин иш алып бирмандыр. Булар билимсиз каганлар болупдырлар. Ямап каганлар боланмышлар. Гошун сердарлары дахы билимсиз болупдыр, яман болупдыр.

6. Беглери, халкы эгри боланы үчин, табгач халкының алдавчы, хилегәр боланы үчин, алдавчы боланы үчин, кичи-улы доганлары бири-бирине күшгүрдини үчин, беглери ве халкы бири-бирине гаршы яраглайдырып, өжүкдирени үчин, түрк халкы өзүниң гуран тиреле союзыны йитирди.

7. Өзлерине каган болуп дуран каганы йитирдилер. Бег, сөйгүли оглы (ягны түрк халкының) гул, пәк, асыллы гызы гырнак болды. Түрк беглери түрк адыны атдылар. Табгач беглериниң атларыны эдинип, олар табгач каганына табын болдулар. Элли йыл зәхмедини, гүйҗүни олара бердилер.

8. Илери, Гүндогарда тә Бөкли каганына ченли сөвеше-сөвеше бардылар. Гайрасы Демиргапа ченли сөвеше-сөвеше бардылар. Табгач каганына өзлериниң илини, төрүни бердилер.

9. Бүтин түрк халкы шейле диймиш: илли халкдым, илим инди ханы? Киме ил газанар мен? Каганлы халкдым, каганым ханы? Хайсы кагана зәхмедими, гүйҗүми берер мен? Шейле дийип, табгач каганына ягы болупдырлар.

10. Ягы болуп нәме эдерини, дөредерини билмән ол (түрк халкы) ене-де табгача табын болды. Өзүниң мунча зәхмедини, гүйҗүниң хат-да азажыгыны хем бермек хакында ойланмазын түрк халкы (бу болуш билен) өлерин, несилини түкедерин диер экен. Ол ёклуга тараи гидер экен. Гөкде түрк тәңрисы, түрк мукаддес ери, сувы шейле диймиш.

11. Түрк халкы ёк болмасын, дийип, халк болуп галсын, дийип, атам Илтериш каганы, энем Илбилге хатуны тәңри гөк депесинде саклап, ёкары гөтерипдир. Мениң агам каган [illegible] билен аяга галдырдылар.

12. Түрк иргуниң [illegible] эшидип, [illegible] дагыдылар, дагдакылар индилер. Олар [illegible] болмуш. Тәңри гүйч берениң үчин, атам каганың гошуны мөжек ялы экен, ягысы гоюн ялы экен. Илери, гайра гошун чекип, ол адамлара йыгнады, олары аяга галдырды.

13. Хеммеси еди йүз эр болмуш. Еди йүз эр болуп, иллини йитирен, каганыны йитирен, гырнак ве гул болан халкы, түрк дүзгүнини йитирен халкы улы атам дүзгүнлериче янадан яратмыш. Төлис ве тардуш халкыны дүзгүне салмыш.

14. Ябгу, шад диен титуллары шол вагтда чыкарыпдыр. Сагда оңа табгач халкы ягы болупдыр, солда Боз каганың токуз огуз халкы ягы болупдыр. Гыргыз, курыган, отуз татар, хытай, татабы — шуларың хеммеси оңа ягы болупдырлар. Мениң атам каган шонча...

15. Ол кырк еди йола йөриш этмиш, йигрими гезек сөвеш эдипдир. Таңрының кереми билен иллини иленсиз эдипдир, каганлыны кагансыз эдипдир, ягылары ярашдырыпдыр, дызлыны чөкерипдир, башлының башыны эгдирипдир. Атам каган шейлеликде ил, дөвлет газанып, учупдыр (өлүпдир).

16. Атам каганың башүжүнда балбалыны тикдилер. Хәкимиет башында мениң дайым отурды. Мениң дайым каган болуп, халкыны говы идетди, ёкары галдырды, гарыбыны бай этди, азыны көп этди.

17. Дайым каган болуп отуран вагтында, өзүм тардуш халкына везирдим. Дайым каган биле илери Яшыл үгүзе, Шантуң дүзлүгине ченли гошун узатдык. Көгмен ашып гыргыз ерине ченли гошун узатдык.

18. Барчасы отуз бәш гезек гошун узатдым, иллини иленсиз этдик, каганлыны кагансыз этдик, дызлыны чөкердик, башлының башыны эгдирдик. Түргеш каганы өз түркүмизди, өз халкымызданды.

19. Дүшүнмейәнлиги үчин, бизе боюн эгмәни үчин бу каган өлди. Сердарлары ве беглери-де өлди. Он ок халкы гөрги гөрди. Бизиң өтенлеримизиң ери, сувы эесиз галмасын, дийип, аз халкыны идедип, ярадып...

20. Барс бег диен бири барды. Бу ерде оңа каган титулыны бердик. Кичи бажымызы оңа аяллыга бердик. Онуң өзи ишыллы, язды. Шонуң үчин ол каган (Барс бег) өлди, ягны өлдүрилди. Онуң халкы гул ве гырнак болды. Көгмен ери эесиз сувы эесиз галмасын дийип, азажык болан гыргыз халкыны дүзгүне салмак үчин, гелдик, сөвешдик, иллини ене өзүне гайтарып бердик (гыргыз ерини басып аланымыздан соң).

21. Илерлигине Кадырган йышыны ашып, көп халк гондурдык, көп дүзгүн гиризлик. Арка тарапда Кеңгү Тармана ченли көп түрк халкыны гондурдык, анча

дүзгүн гириздик. Шол вагтлар бизиң гулларымыз гул эелери болды, гырнакларымыз гырнак эелери, ини агасы танамаз эрди оглы какасыны танамаз эрди.

22. Анча казганмыс итмис илимиз төрүмиз эрти. Түрк огуз беглери будун эсидиң.

22. Газанан беркарар эден илимиз төрүмиз шунуң ялыды. Түрк огуз беглери халкы эшидиң, бейик гөк асман басаймаса, ашакда ер ярылаймаса, түрк халкының илини, дөвлетини, дүзгүнини ким ёк эдип билерди? Түрк халкы өкүн.

23. Табын боланлыгың үчин, сени иделен акыллы билимли каганыңа ве бар болан ягшы илиңе яңылып өзүң өзүңе яманлык этдиң. Ниреден яраглы гелип сени даргатды? (Бир ерден яраглы адамлар гелип сени алып гитди? (Бир ерден найзалы адамлар гелип сени даргатдымы наме?). Ниреден найзалы гелип сени сүрүп сүрүп алып гитдими наме?). Мукаддес Өтүкен йышындан эй халк сен өзүң гитдиң!

24. Илери бардың, гайра бардың, ине баран ериңде саңа чем гелен эйгилик: ганың сув ялы акды, сүңкүң даг ялы болуп ятды. Бег уры оглуң гул болды, сайры гыз огланың гырнак болды. Сениң дүшүнжесизлигиң үчин, сениң ярамазлыгың үчин дайым каган учуп гитди (өлди).

25. Дайым каганың хорматына онуң башүжүнда гыргыз ханының хейкелини балбал эдип дикдим. (Шондан соң) түрк халкының ады, гүйжи ёк болмасын дийип, атам каганы, эжем катыны (таңры) йүкселтмиш ве дөвлет ве хөкүмет берйән таңры түрк халкының ады, гүйжи ёк болмасын дийип, мени каган этди.

26. Мен хайсы-да болса бир бай халка каган болмадым. Ич ашсыз, дашы донсуз, иңак ве гарып халкың үстүнде каган болуп отурдым. Өтенлеримиң газанан халкын, адыны, гүйжүни йитирмезлик барада иним Күлтегин билен гүрлешдик. Түрк халкы үчин гиже укламадым, гүндиз отурмадым.

27. Иним Күлтегин ене ики шады билен бирликде өлүп, йитип көп юртлары алдык. Шонча алан юртларымызда халклары от, сув билен гырмадым. Мен (өзүм каган боланымда).

28. Дүрли ере чашан халк өлүп, йитип, ядап, аяк ялаң ене бизе гайдып гелди. Халкы йүкселдейин ёкарда гөтерейин дийип, мен солда огуз халкына тарап, илери кытай ве татабы халкына тарап, сага табга-

ча тарап улы гошун чекип йигрими гезек сөвешдим.

29. Ондан соңра тәңрының илкамагы билен, өзүмиң багтымың бар боланы үчин, несибәм бар боланы үчин, өлүп барян халкы янадан аяга галдырдым. Ялаңач халкы донлы, гарып халкы бай кылдым, аз халкы көп кылдым. Тиреләр бирлешигине вепалы болан иллере ягшылык этдим.

30. Дөрт тарапдакы халкы ярашдырдым, ягысыз кылдым, оларың хеммеси табын болды. Ишини, гүйҗүни сарп эдип, мунча юрт дөвлет газанып иним Күлтегин өз аҗалына өлди. Мениң какам каган өлен махалында иним Күлтегин еди яшында галды.

31. Умай ялы эҗем — хатунын багтына иним Күлтегин он яшында эр лакамыны алды. Йигрими алты яшында атам каганың илини, төрүсини шейле газанды. Согдагың алты үлкесине гошун чекдик, ушатдык. Табгач Өңтутук элли мүңлүк гошуны билен сөвешдик.

32. Күлтегин пыяда душмана топулды. Өңтутугы эхли янындакылар билен ярагы билен есир тутды. Ярагы билен оны каган өңүне гетирди. Ол гошуны ол ерде ёк этдик. Отуз бир яшда Чача Сеңүн билен сөвешдик. Бириниҗи гезек Тадыкан Чоруң боз атына мүнүп, хүҗүме гечди. Ол ат ол ерде өлди.

33. Икинҗи гезек Ышбара Ямтарың боз атына мүнүп, душмана хүҗүме гечди, ол ат ол ерде өлди. Үчүнҗи гезек Йегин Силик бегиң эерленен дор атыны мүнүп, депди. Ол ат ол ерде өлди. Онуң совудына, донуна йүзден артык ок дегди. Эмма онуң мис товулгалы башына бирҗе ок хем дегмеди.

34. Онуң топлумыны түрк беглери сиз көп ягшы билйәрсиңиз. Ол гошуны ол ерде ёк этдик. Мундан соңра, Байрыку ве Улуг Иркин тиреләри бизе ягы болдулар. Оны заргадып, Түрги ярғун көлүнде ушатдык. Улуг Иркин азаҗык сөвешиҗилери билен гачды.

35. Шол вагтда Күлтегиниң отуз алты яшы барды. Биз гыргыз тарапа гошун чекдик. Найза бой галың гарың үстүнден гечип, Көгмен йышына чыкып, гыргыз халкының үстүне укуда махалында коздук, Сунга йышында оларың каганы билен сөвешдик. Күлтегин Байыркуның ак атыны мүнүп, душманың үстүне депди.

36. Бир сөвешиҗини ол ок билен урды, ики сөвешиҗини ызлы-ызына найзалады. Ол топуланда Байыркуның ак атын хеләк этди, онуп билини омурды. Гыргыз каганыны өлдүрдик, илини алдык. Шол йылда Алтын йыша чыкып түргеш иере тарап ууградык.

37. Иртиш дерясыны гечип, йөредик. Түргеш халкының укудака үстүни басдык. Түргеш каганының гошуны Болчу диен ерде от ве ел ялы болуп гелди. Сөвешдик. Күлтегин Башгуның боз атыны мүнүп депди. Башгуның боз...

38. Икисини өзи алдырды. Ондан соң, ене сөвеше гирип, түргеш каганының сердарыны ве аз халкының тутугыны өз эли билен тутды. Каганыны ол ерде өлдүрдик илини алдык. Түргешиң йөнекей халкы бизе боюн болды. Ол халкы Табарда гондурдык.

39. Ене йөрүш эдип, согдак халкыны дүзгүне салмак үчин Йинҗүв дерясыны гечип, Темиргапыга ченли гошун чекдик. Ондан соңра түргеш гарамаяк халкы ягы болды. Олар кеңереслер үстүне бардылар. Бизиң гошунымызың атлары хор, азуклары ёкды. Яман адамлар.

40. Алп сөвешиҗилер бизиң үстүмизе хүҗүм эдипди. Биз бейле ягдая өкүнип, Күлтегини бир аз сөвешиҗи билен душманы ковмага ибердик. Күлтегин душманың ызындан етип, бейик сөвеш гурды. Ол алп Салчының ак атыны мүнүп депди. Түргешиң гарамаяк халкындан көп гырдык ве олары табын кылдык.

41. Ене йөрүш эдип, Күшу тутук билен сөвешип, онуң көп сөвешиҗилерини өлдүрип, өйүни, эмләгини зат галдырман, олжалап алып гелди. Күлтегин отуз еди яшындака, азат ве өз башдак болманы үчин, карлук халкы ягы болды. Тамаг диен мукаддес ериңде сөвешдик.

42. Ол сөвешде Күлтегин отуз яшындады. Алп Шалчының ак атыны мүнүп депди. Ики угшужыны ызы-ызына санчды. Карлукдан көп адамы өлдүрдик, ерини-юрдуны алдык. Аз халкы бизе ягы болды. Гара көлде сөвешдик. Күлтегиниң кырк яшы барды.

43. Алп Шалчының ак атыны мүнүп, душмана депди. Азларың элтеберини есир тутды. Аз халкы ол ерде ёк болды. Дайым каганың дөвлети говшан махалында, халк ичинде душманчылык дөрән махалында изгил халкы билен сөвешдик. Күлтегин алп Шалчының ак атыны мүнүп,

44. хүҗүм эдип депди. Ол ат анда өлди. Изгил

халкы өлди. Токуз огуз халкы өз халкым иди. Гөк ве ер булагайлыга учраны үчин, ол бизе ягы болды. Бир йылда бәш гезек сөвешдик. Биринжи гезек биз Тогк шәхериниң янында сөвешдик.

45. Күлтегин Азманың ак атыны мүнүп хүжүм этди. Алты әри санчды. Единжисини болса гошунлар гарышып сөвешенде гылычлап өлдүрди. Икинжи гезек Кушлагак диен ерде эдизлер билен сөвешдик. Күлтегин өз дор атыны мүнүп, мейдана депди, бир әри санчды.

46. Докуз әри габава салып өлдүрди. Эдиз халкы ол ерде хеләк болды. Үчүнжи гезек Бол янында огуз билен сөвешдик. Күлтегин Азман ак атыны мүнүп депди, санчды. Гошуныны санчдык, илини алдык. Дөрдүнжи гезек Чуш башында сөвешдик.

47. Түрк халкының аягы ядады, яман хала дүшер болды. Душманың өң гелип, позиция зелән гошуныны Күлтегин даргадандан соңра, Тоңатегин жайланарда габава салып, Тоңра тиресиниң он адамысыны гырдык. Бәшинжи гезек Эзгенти Кадазда огузлар билен сөвешдик.

48. Күлтегин аз гыр атыны мүнүп депди. Ики әри санчды. Шәхере бармады. Ол гошун ол ерде өлди. Магы галасында гышлап, язын огуза тарап гошун чекди. Беглере баш эдип Күлтегини ибердик. Бизе ягы болан огузлар биздиң ордамызың үстүне чозды.

49. Күлтегин өкгүзиң ак атыны атланып, докуз урушжыны санчды, гошуны бермеди. Мениң эҗем-хатун өвей эжелерим, улы гарындашларым, доганларым, тиредешлерим, аялларым сиз хер нәче босаңыз-да дирилеңиңиз гул болдажыдыңыз, өлүлериңиз ёл үстүнде чашып галдажыдыңыз.

50. Күлтегин болмаса барчаңыз өлдежидиңиз. Иним Күлтегин өлди. Өзүм гынандым. Герер гөзүм гөрмез, билижи билмим билмез болды. Өзүм сагындым. Вагты таңры ясар, биз адам оглы өлдежи биз.

51. Эйче сагындым. Гөзден яш гелен махалында, көңүлден нала чыкан махалында ене сагындым. Гаты сагындым. Хер ики шадың, онуң ызындакы иниң, егенимиң, огланымың, беглеримиң халкымың, гөзи, гашы агламакдан эрбет болар дийип, көп гайгыландым. Аглайжылар, нала чекижилер хөкмүнде хытай, татабы, халклары ёлбашчылыгы астында.

52. Удар Сеңүн гелдилер. Табгач каганындан Исьи

ве Ликең гелди. Он муң гымматбаха, даш, хасапсыз алтын-күмүш гетирдилер. Тибет каганындан Бөлен гелди. Арка тарапдан, Гүнбатар үлкелериндеи: согд, берчеке кер (парслар) Бухар халкларындан — Нек-Сеңүн ве Огул Тархан гелди.

53. Он ок халкындан, түргеш каганы болан оглумдан, Макрач, мөхүрчи, Огуз Билге мөхүрчи, Гыргыз ханындан Чур Тардуш, Ынанчу гелдилер. Храм ымаратыны салдылар ве язгысы болан безегли дашлары бежерижилер хөкмүнде табгач каганының эмелдарлары гелдилер.

54. Күлтегин гоюн йылында, он единжи гүнде өлди, докузынжы айда, йигрими единжи гүнде биз оны жайладык. Онуң мазарының үстүнде ядыгәрлик ымарат, язгысы болан габыр дашыны дикдик. Булары биз бижин йылы, единжи ай, йигрими единжи гүн бина этдик. Күлтегин өлен махалында онуң кырк еди яшы барды. Даш ве эйче уссалары элтеберлер ве тойгунлар гетирдилер.

Күлтегиниң хорматына багышланан кичи язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манысы

1 3

1. Таңры—гөк. 2. Билге—акыллы. 3. Өдке—вагт. 4. Олур—отурмак, яшамак, шалык эдип отурмак. 5. Сөб—сөз. 6. Түкети соңуна ченли. 7. Улайу—ардымдан. 8. Ини, йигүн—кичи гарындашлар. 9. Огуш—гарындаш, тире, тиредеш. 10. Пырай—сола, ыргаз. 11. Таркат—чин, титул. 12. Буйрук—сердар, харбы дереже. 13 Бирие—сола, бәрик (гүнорта). 14. Шад—везир. 15. Апа—улы яшлы гарындашлар. 16. Элгү—ягшы. Катыгда.—берк. 18. Илгерү—өңе. 19. Күн токсык—гүндогар. 20. Биргеңү—сагдан. 21. Күн ортусынару—гүнорта. 22. Курыгару—ыза. 23. Анта—шол ерде. 24. Ичреки—ичинде. 25. Кеңү—бәри, табын. 26. —Эмти—инди, хәзир. 27. Анык—бозуклык. 28. Пыш—токайлы, даглык ер. Өтүкен—огузларың отуран ве ишан ерлериниң ады. 30. Язы—дүзлүк ер, дүз. 31. Теги—ченли. 32. Сүледим—сөвешдим. Талуй—океан, дениз. 33. Кичик, тегмедим. —аздажык етмән галдым. 34. Түпут—тибет. 35. Үгүз—дери. 36. Кече—гечип.

4—6

Йыргару—гайра тарапа. 2. Йыр Байырку—улке ады. 3. Йиг—говы, ягшы. 4. Иди—эе, хожайын. 5. Эрмис—эрмиш, экен. 6. Ил тутсык — бирлешмек. 7. Түзелдим—гатнашыклары дүзелтдим. 8. Иситти сипрт. 9. Кутай—йүпек. 10. Агы—гымммат—баха эсбаплар, хазна. 11. Йагуш—якынлашдырмак. 12. Йагру—голай, 13. Кисре—сонра. 14. Ойур - уймак. 15. Киси—киши. 16. Йорыт—йөрүтмек, гидермек. 17. Огуш—тире, уруг, гарындаш. 18. Бисүгүда, гайын. 19. Кыд—дегмек душман болмак. 20. Артуруп—алданып. 21. Үкүс—көп. 22. Үлүг, үлес—бөлек 23. Ти- диймек, айтмак. 24. Бирие—гүнорта сары.

7—9

1. Бошгур — өвретмек, гулагына чавуш чакмак. 2. Йаблак—пис, эрбет, ярамаз. 3. Аркыш—кервен, 4.Ыcар—гөндерсе. 5.Нең—зат, несне, немерсе. 6.Агык—хор. 7. Ок, ук—шу вагт, шонда догрудан хем. 8. Ачсык—ач. 9. Тосык—док. 10. О—ойлапмак. 11. Омаз сең, өмез сең—ойлапмаз сең. 12. Антагыный үчүң——шейлеболаның үчин. 13. Игит, игид—бейгелтмек, йүкселтмек, ёкары галдырмак. 14. Сайу—хер, ер сайу—хер ере, дүрли ерлере. 15. Алкын—гопшамак, азалмак. 16. Арыл—ёрулмак, хорланмак. 17. Йарылка—Рехимли болмак. 18. Ыд гөндермек, ибермек.

10—13

1. Чугай—гарып, ёксул. 2. Үкүш—көп. 3. Игил—эгри. 4. Тирип—йыгнап. 5. Бунта—мунда. 6. Ил тутсык—союз дөретмек. 7. Уртим газдырдым, яздырдым. 8. Бенгүл таш—эбедилик даш, ядыгарлик. 9. Неңең—наче, нәхили. 10. Амты—шу вагтка, шу вагт. 11. Бед—тагт. 12. Көрүгме—гарашлы, гарашма. 13. Токыт—гурдурмак. 14. Бедизчи чепер уссa. 15. Келүртим—гетиртдим. 16. Бедизтим—чепер безетдим. 17. Сыймады—ёймады. 18. Адынчыг—айры. 19. Битиг—язгы. 20. Аты—еген. 21. Азу—я-да.

Күлтегин хорматына багышланан улы язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манысы

1—3

1. Үзе ёкарда. 2. Йагыз—түм, боз, 3. Кылынтукла—ясаланда. 4. Икиң эраа—икисиниң арасында. 5. Киси—киши. 6. Эчи—гарындаш. 7. Төрүн—канун, хәкимиет. 8. Булуң—тарап, бурч. 9. Баз—ярашык, дынчлык. 10. Йүкүнтүр эгдирмек. 11. Көкүр—эндирмек. 12. Кирү—арда, арка, ыза. 13. Анча—шейле, шол тарзда, көп. 14. Йеме—ене, дахы. 15. Түз—догры, дүз. 16. Эринч—экен, мүмкин, дынч, асуда. 17. Кергек болмыс—өлмүш.

4—6

1. Йугчы—аглайжы. 2. Сыгытчы—сес эдип аглайжы. 3. Апар—авар. (авар халкы). 4. Пурум—Рум. 5. Кырк аз—гыргыз. 6. Күлиг—шөхратлы. 7. Кыл—этмек. 8. Түзеиз—эгри. 9. Теблигин күрлиг—яланчы, хилегәр. 10. Армакчы алдавчы. 11. Кишшүр—күшгүрмек. 12. Йоншур—ярагландырмак, өжүкдирмек. 13. Ычгыну—йитирмек.

7—9

1. Уры—сөйгүли. 2. Силик—асыллы, арасса. 3. Күң гырнак. 4. Камуг—хемме 5. Исиг—иишин, захмедини. 6. Будун—халк. 7. Ыты—йитирди. 8. Темир капы—ер ады (Дербент болмагы мүмкин). 9. Табгач—хытай.

10—12

1. Ум—умыт. 2. Ичикмис—бойн болмуш, гол астына гечмиш. 3. Түк—түй. 4. Сакын ойланмак. 5 Урусырат—несли гутармак. 6. Покаду—ёкүтп. 7. Ыдук—мукаддес. 8. Суб—сув. 9. Кан—ата, кака, дәде. 10. Өг—эне. Ташыкмыс—баш гөтермиш, ёга галмыш. 12. Балык шахер. 13. Белчун—болсун.

13—15

1. Илегремис, кагансырамыс—илсиз, каганыгы йи-

тирен. 2. Күнедмис—гырпак болан. 3. Кулалмыс—гул болан. 4. Ычгынмыс—йитирен, бакна болан. 5. Бошгур—өвретмек. 6. Йабгут—улы титул, лакам. 7. Йолы—гезек. 8. Сүнүс, сүңүш сөвеш.

16—18

1. Балбал—хейкел, статуя. 2. Йиче—говы, ягшы. 3. Игити, бейгелтди, беследи. 4. Чытай—гарып, ёксул. 5. Баз тире, халк ады. 6. Тардуш—халк, тире ады. 7. Шантун язы —Шантун дүзлүги. 8. Сөкүрт—чөкермек. 9. Тизлиги дызлыны, ягны бойны ёгыны. 10. Түркис —түргиш—халк, тире ады. 11. Сүле—сөвешмек. 12. Көгмен—даглык ер ады.

19—21

1. Билмедүгин үчин—билмейәнлигиң үчин. 2. Болмазун тийин—болмасын диййип. 3. Барс—хас ат. 4. Янлук—ялңыш. 5. Сиңли—бажы. 6. Кеңү —Тарман—ер ады. 7. Күнчүй хатун, ёкары, хәким гатлакдан болан аял. Кичи бажы. 8. Өд—вагт, замана дөвүр.

22—24

1. Асра—ашакда. 2. Телиме ярылмак. 3. Арта—завлаимак, эрбетлешмек, хелак болмак, вейран болмак чүйремек. 4. Парылмак—ярагды. 5. Сүңүглиг—найзалы, сүңңүли. 6. Уры—эркек гөбекли. 7. Силик—арасса, ары. 9. Кентүв—өз. 9. Паблак—яман. 10. Кигүр—элтмек, ичери гиризмек. 11. Уча барды өлди. 12. Барыгма бардык—бардык.

25—27

Өге—эже. 2. Көтүрмис—ёкары галдырмыш, бейгелтмиш. 3. Нең—зат, несие, нерсе. 4. Йылсыг—бай. 5. Йабыз—бичәре. 6. Удымадым—укламадым. 7. Ичре—ичи, ичи боюнча. 8. Ташра—дашы, дашы боюнча. 9. Олурмадым—дынып алып отурмадым.

28—30

1. Йадагын — пыяда. 2. Йалаңын—ялаңач, чыплак. 3. Анта кисре—ондан соңра. 4. Тапа тарапа, яна. 5.

Үлүг—пай-несибе. 6. Кут—багт. 7. Баз кылдым—ярашдырдым.

31—33

1. Йадагын—пыяда. 2. Оплайу—топулып. 3 .Умай—аял худай 4. Чуб үлке, область. 5. Буз—ушатмак, вейран этмек. 6. Анчулады—өңүне гетирди. 7. Эң илки—биринжи гезек. 8. Кедимлиг—эерленен. 9. Парак—совут. 10. Йолма—доп. 11. Йиз, йез—сары мис. 12. Йорчу—сердар, ёл гөркезижи.

34—36

1. Тег—топулмак. 2. Йоккышдымыз—ёк этмек. 3. Йай—үркүзмек, даргатмак. 4. Тез—гачмак. 5. Сүңүг батымы—найза бойы, найза чүмер дережеде. 6. Тог—ёкары галмак. 7. У—Уйкы. 8. Адгыр—ат, айгыр. 9. Иду соңра, ызлы—ызына. 10. Удлык—уйлук. 11. Түргис, түргиш—тире, халк ады.

37—39

1. Бора—гүйчли, ел, тупан. 2. Алтызды—алдырды, гидерди. 3. Аз—халк, тире ады. 4.Тутук—үлке, область, хәким. 5. Ичик—боюн болмак. 6. Турук—хор. 7. Согдак—согдлар. Эртис үгүзиг—Иртиш дерясыны. 9. Сүв—гошун. 10. Кенерсе— ер ады.

40—42

1. Ирте—гөзлемек, ызарламак, агтармак. 2. Эб—өй. 3. Барым эмлак. 4. Эрикли—азат, эркин. 5. Кушу Тутук—хас ат. 6. Эр—уршужы, эсгер. 7. Тамаг Ыдук—мукаддес дамак, ер ады. 8. Карлук—халк, тире ады, түрки халкларының бир тиреси.

43—45

1. Акын—ак атыны. 2. Элтебер—гошун сердарының титулы, лакамы. 3. Камашыг—гозгак. 4. Кег, кек—душманлык, өч. 5. Изгил—халк ады. 6. Тогубалык—шахер ады. 7. Балык—шахер. 8. Булгак—буланык. Азман—ат ады. 9. Сүв тегисинде—гошун сөвешинде.

10. Экинти—икинжи гезек. 11. Кушлагак ер ады. 12. Эдиз—халк ады. 13. Йагыз—бу ерде боз ат манысында.

46—48

1. Токы—ёк этмек. 2. Эдиз—халк ады. 3. Камашыт—ёрулмак, говшамак. 4. Оза—озал. 5. Агыт—даргатмак. 6. Алпагу—батыр. 7. Тоңра—тире ады. 8. Тоңа тегин—адам ады. 9. Погын—өлшин гөммек, жайламак дәби. 10. Йазыңа—язына. 11. Кытымыз—ибердик. 12. Бас хүжүм этмек, чөзмек.

49—51

1. Өгиз—хас ат. 2. Орду—гошун, армия. 3. Келинүң—гелин. 4. Билиг—билим. 5. Йасар—бежермек. 6. Сакын—яс тутмак. 7. Катыгды—гаты. 8. Улайу—ызысүре. 9. Янтуру—янадан. 10. Татабы—халк, юрт ады. 11. Кергек болды—өлди, ягны худая герек болды. (дини дүшүнже).

52—54

1. Бир түмен—он мүң. 2. Агы—гымматбаха даш, хазна, байлык. 3. Кергексиз—сансыз, хасапсыз. 4. Тамгачы—мөхүрчи. 5. Чыкан—лакам, титул. 6. Пог эртүр—гөммек, жайламак. 7. Алка—багышламак. 8. Тогун—титул. 9. Бичин, бижин—маймын. 10. Он ок—тире, халк ады. 11. Берчекер—халк, тире ады. 12. Таркан титул, тархан. 13. Ыең Сегүн—хас ат. Букарак—область ады, Бухара. 15. Ынанчу Чур — адам ады, хас ат. 16. Удар Сеңүн—адам ады. 17. Исьи ве Ликеп—адам атлары. 18. Бөлен—адам ады. 19. Коп—гоюн. 27. Барк—ымарат, көшк, там. 21. Битиг—язгы.

Билге каган (хан могилаян) хорматына язгы

Догры язувы

1. Таңры тег таңрыда йаратмыш түрк билге каган сабым. Каңым түрк билге... анта амты.л... аты сыр, токуз огуз йидиншкер, күлиг беглери будуны.

2. Түрк таңры.. үзе каган олуртым. Олуртыкыма өлтечиңе сакыныгма түрк беглер будун өгирип, се-

бинип токтамыс көзи йокару көрти. Бедке өзүм олурып, бунча агыр төрүг төрт булундакы будунга итдим.

24. Үзе көк таңры йети йегирми йашыма тацут тапа сүледим. Тацут будуныг буздым, оглын, йотазын йылкысын барымын анта алтым. Секиз йегирми йашыма.

25. Алты чуб согдак тапа сүледим. Будуныг анта буздым. Табгач он тутук бесс түмен сү келти. Ыдук башда сүңүсдим. Ол сүг анта йоккышдым. Йегирми йашыма басмыл ыдыкут огушым будун эрти. Аркыш ыдмас, тийип, сүледим к...т ичгертим калын...эбру келүртим. Эки отуз йашыма табгач тапа сүледим.

26. Чача сеңүн секиз түмен бирле сүңүсдим. Сүсин анта өлүртим. Алты отуз йашыма чик будун, кырк аз бирле йагы болты. Кем кече чик тапа сүледим. Өрпенде сүңүшдим, сүсин санчдым. Аз будуныг йети отуз йашыма кырк аз тапа сүледим. Сүңүг батыма карыг сөкшен.

27. Көгмен йышыг тога йорып, кырк аз будуныг уда басдым. Каганын бирле Соңа йышда сүңүсдим. Каганын өлүртим, илин анта алтым. Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг аша Эртис үгүзиг кече йорыдым Түргис будуныг уда басдым. Түргис каган сүси отча борача келти.

28. Болчуда сүңүсдимиз. Каганын, йабгусын, шадын анта өлүртим. Отуз йашыма Бес балык тапа сүледим, алты йолы сүңүшдим... Сүсин коп өлүртим. Бес балык ичреки не кишш эрти... тегдук йок үчүн Кнеи балыкда маңа уккалы келди. Бес балык аңа үчүн озды. Отуз артукы.

29. бир йашыма карлук будун бунсыз эрүбир барур эрикли йагы болты. Тамаг ыдук башда сүңүшдим. Карлук будуныг өлүртим, анта алтым...йашыма карлук әул карлук будун йир... санчдым өлүртим...Токуз огуз мениң будуным эрти. Таңры йер булгакын үчүн өдин.

30. Күчи тегдук үчин йагы болты. Бир йылка төрт йолы сүңүшдим. Эң илки Тогу балыкда сүңүшдим. Тогла үгүзиг йүзти кечип сүсй... Экинти анта Аргуда сүңүшдим. Сүсин санчдым, илин алтым. Үчинч Чуш башында сүңүшдим, түрк будун адак камаштды йабзак.

31. Болтачы эрти. Оза йана келигме сүсин агытдым. Үкүш өлтечи анта тирилти. Анта Тоңра йылпагуты бир угушыг... Тоңа тигин йогында эгере токыдым.

Төртинч Эзгенти Кадазда сүңүшдим, сүсин анта санчдым, йабрытдым... ....барм ...кырк йашыма. Магы корган кышладукта йут болты.

32. Йазына огуз тапа сүледим. Илки сү ташыкмыш эрти, экин сү эбде эрти. Үч огуз сүси баса келти. Йадагы йабсыз болты, тип алгалы келти. Сыңар сүси эбиг баркыг йулгалы барды, сыңар сүси сүңүшгели келти, биз аз эртимиз, йабыз эртимиз. Огуз...т. йаг...күч биртүк үчүн анта санчдым.

33. Йандым. Таңры йарылкадук үчүн мен казгантык үчүн түрк будун казганмыш эринч. Мен иниліги бунча башлайу казганмасар, түрк будун өлтечи эрти, йок болтачы эрти. Түрк беглер, будун анча сакыныц! Анча билиң! Огуз будун...д....ыдмайын тийин сүледим.

34. Эбин баркын буздым. Огуз будун токуз татар бирле тирилип келти. Агуда эки улуг сүңүш сүңүшдим. Сүсин буздым, элин анта алтым. Анча казганып, ..таңры йарылкадук үчүн өзүм отуз артукы үч йашыма ук эрти. Өдсег өтүлег күч.

35. Игидмиш каганы йаңылты. Үзе таңры, ыдук йер суб асра каган куты тапламады эринч, токуз огуз будун йерин субин ыдып табгачгару барды. Табгач...будун...йерде келти. Игидейин тийин.... сакынып будуныг.

36. Йазыклат...бирийе табгачда аты күси йок болты. Бу йерде маңа кур болты. Мен өзим каган олуртукым үчүн түрк будуныг...лыкмадым, ..ыш....илиг төрүг йегеди казгантым... ыд ...тирилип й.

37. Анта сүңүшдим, сүсин санчдым ичикигме ичикди, Будун болты, өлүгме өлти. Селең кодш йорыпан карагын Кыстылата эбин, баркын анта, буздым.... Йышка агды. Уйгур элтебер, йүзче эрин» илгерү тезип барды.

38. Түрк будун ач эрти, ол йылкыг алып игитдим. Отуз артукы төрт йашыма огуз тезип табгачка кирти. Өкүнип сүледим, сукып... оглын, йотазын анта алтым, эки элтеберлик будун...

39. татабы будун табгачка көрти. Палабачы, эдгү сабы өтүги келмез тийин сүледим. Будуныг, анта буздым. Йылкысын....б...сүси тирилип келти. Кадыркан йышда кон...

40...гакыңа йеринерү субынару конты. Бирийе карлук будун тава сүле тип тудун Йамтарыг ыттым. Барды...Элтебер йок болмыш иниси бир күрг...

41...аркышы келмеди, аны анытайын тип сүледим. Коргу эки үч кисилигин тезип барды. Кара будун каганым келти тип өгди...ка ат биртим кичиг атлыг...

42. Табгач атлыг сүси бир түмен артукы йети бүң сүг илки күн өлүртим. Йадаг сүсин экинти күн коп өлүртим тирилип барды.

2....йолы сүледим. Отуз артукы секиз йашыма Кышын кытай тапа сүледим, отуз артукы токуз йашыма йазын татабы тапа сүледим,

3. Мен... өлүртим оглын, йотазын, йылкысын барымын. ..ре күнчү ...кы ...кы..

4. Бу... йотазын йок кылтым....

5. Йор...

6. Сүңүшдим... үчүн

7. Бертим али эрин өлүрип балбал кылу бертим. Элиг йашыма татабы будун кытанда адакыг...к... Түңкер тагка...

8. Куг сеңүн башаду төрт түмен сү келти. Түңкер тагда тегип токыдым, үч түмен сүг өлүртим, бир түмен рсер... үктим, татабы...

9. Өлүрти, улуг оглым агрып ёк болча. Куг сеңүниг балбал тике биртим. Мен токуз йигирми йыл каган олуртым, ил тутдым, отуз артукы бир.

10. Түркме будунымa, йегин анча казгану биртим. Бунча казганып каңым каган ыт йыл онынч ай алты отузка уча барды. Лагзын йыл бесинч ай йити отузка йог эртүрдим. Букаг тутук...

11. Маңа Лисун Тай сеңүн башаду бис йүз эрен келти. Коклыг у... алтун күмүс кергексиз келүрти йог йыпарыг келүрип тике бирти. Чынтан ыгач келүрип өз йараш...

12. Бунча будун сачын кулкакын йанакын бычды. Эдгү өзлек атын кара кисин гөк тейинин сансыз келүрип коң котты.

13. Таңры тег таңры йаратмыш түрк билге... сабым: каңым түрк билге каган олуртукында түрк амты беглер...кесре тардуш беглер, Колы Чор башлайу улайу шадапыт беглер, өңре төлес беглер, апа таркан...

14. Башлайу улайу шадапыт беглери бу...Тамлн Таркан, Тоньюкук Бойла бага Таркан улайу буйрук ....ич буйрукы бег Күл иркин башлайу уулайу буйрук бунча амты беглер каңым каганка эртеңү...

15. Эртеңү эти маг... түрк беглерин будунын эртеңү эти маг... итди. Өгди...каңым каган...агыр ташыг

йогынмыш түрк беглер будуны... йер...ирти. Өзиме бунчг.

Хб

8. Каңым.

9. Каган эчим каган олуртукында төрт булундакы будуныг бунча итмиш... таңры йарылкадук үчүн өзим олуртукыма төрт булундакы будуныг итдим йаратдым ...н кылдым. Мен түргес каганка кызымын...эртеңү улуг Төрүн алы биртим. Түргес каганын

10. Кызын эртеңү улуг төрүн оглыма алы бертим. ...эртеңү улуг төрүн алы бертим. й... эртүртүм. Түр...баз ... башлыгыг йүкүнтүртим, тизлигиг сөкүртим Үзе таңры, асра ер йарылкадук үчүн

11. көзин көрмедүк кулаккын эсидмедүк будунымын илгерү күн тогсыкына бергерү табгачка курыгару...күн батсыкыңа йыргару түн... алтуның, өрүң күмүшин, кыргаглыг кутайын экинлиг исигтин, өзлек атын, адгырын, кара кисин.

12. көк тейинин түрюмен будунымa казгаңү биртим, ити биртим... буңсыз кылтым үзе таңры эриклиг...аз будун...анча мен оглы.... йел мен...үн...беглериг бу.,

13. Йеме игидиң, эмгетмен, толгатман олуртым. Түрк беглер түрк будуным биртим... амтыка ташыг... казганмыс агыным түрк будун... н бу каганыңда бу беглериг де йеринде субында адырылмасар түрк будун.

14. ...Өзүн эдгү кертечи сен, эбиңе киртечи сен, буңсыз болтачы сен... кисре табгач каганта бедизчиг көп келүртим. Мениң сабымыны сымады... ичреки бедизчиг йгты, анар, адыңчыг ташыг баркыг йаратдым. Ичинташын адыңчыг бедиз уртым... таш токыдым көңүлдэки сабымын

15. он ок оглыңа татыңа теги буны көрү билиң! Беңү таш токытдым... йе йерте... токытдым. битидим бу.... таш баркын....

XI

Билге каган битигин Йолыг тигин битидим, бунча баркыг бедизиг узыг түрк билге каган атысы Йолыг тигин мен ай артукы төрт күн олурып битидим. бедизтим й...

XII

... Өңүг йог (га) ру сү йорып түнли-гүнли йити өдүшке субсыз кечдим. Чоракка тегип Йолыгча Бес кечекке теги...

Хс

1. ... үзе...
2. Билге каган уча барды
3. Йай болсар үзе таңры.
4. Кебрүгеси терче д.
5. Тагда сыгын тезсер...
6. Сакынурмен каңым каган.
7. Ташын өзи каган.

Билге каган (могилян) хорматына язгы

Терҗимеси

1. Гөк ялы таңрының ярадаңы Билге каганың сөзи ише (шейле). Бир вагт мениң атам акыллы каган тагта чыкыпды. Инди түрк таңрысының, түрк мукаддес ватанының эрки билен, оңа вепалы болан докуз огуз ве онуң шөхратлы беглери өзлериниң мениң аркамда дуряндыкларыны айдярлар.

2. Асман дек бейик түрк халкына мен каган болдум. Каган боланымда түрк халкы хеләкчилиге учрайҗы, дийип, көп гынандым. Түрк беглери, халкы шатланып, ынҗалыкли гөзлери билен асмана бакдылар. Өзүм тагта чыкып, дөрт тарапдакы халка бейик хәкимлиги ййратдым.

24. Соглакларың алты үлкесине гошун чекдим. Халкыны от ерде боздум. Табгач он-Тутукын бәш түменлик кошуны гелди. Мукаддес еринде онуң билен сөвешдим, ол гошуны анда йок этдим. Мен йигрими яшымдакам Басмыл ыдыкут мениң тиремденди. Пач, хыраҗлы аигын биле ибермейәр олар дийип, олар билен сөвешдим. Мен оны боюн эгдирдим. Көп олжа ее алып гелдим. Отуз ики яшымда табгач яна гошун чекдим.

25. Чача Сеңүниң секиз түменли гошуны билен сөвешдим. Гошуныны от ерде хелак этдим. Отуз алты яшымлакам чик ве гыргыз халклары биле ягы болды. Кемден гечип, чик яна гошун чекдим. Өрненде сөвеш-

дим, гошуныны санчдым. Отуз алты яшымда пайза
бойлы галыңлыкдакы гары басып гечип, гыргыз тара-
па гошун чекдим.
27. Көгмен йышына чыкып, ол ерде гыргыз халкы-
ны укудака ендим. Оларың ханы билен Суна йышында
сөвешдим, каганыны өлдүрдим, илини алдым. Шол
йылда Алтын йышы ашып, Иртиш дерясыны гечип,
түргиш яна йөрүш этдим. Түргиш халкыны укудака
басдым. Түргиш каганының гошуны от, тупан дек
гелди.
28. Болчуда сөвешдик, каганыны, шадыны, ябгусы-
ны ол ерде өлдүрдим. Илини алдым. Отуз яшымда
Бәшбалык яна йөрүш этдим, алты гезек сөвешдим,
гошунына көп гырдым. Оларың гошунына бүтинлей
даргатдым. Бәшбалыкдан маңа боюн эгип адамлар гел-
ди. Шонуң үчин шәхер аман галды.
29. Бир яшымдакам, карлук халкы өзбашына гөчүп,
гопуп, бизе ягы болды. Мукаддес Тамаг диеп деря са-
касында сөвешдим. Карлук халкыны хелак этдим, ола-
ры тутдым. Отуз ики яшымдакам карлук халкы үйшди,
олары санчдым, хелак этдим. Токуз огуз мениң хал-
кымды. Гөк ве ер ынжалыксызлананы үчин, өтлерине
гөрүплик кесели дегени үчин, бизе ягы болдулар. Бир
йылда олар билен дөрт гезек сөвешдим. Биринжи ге-
зек Тогубалыкда сөвешдим. Гошуным Тогла дерясы-
13. Таңры тег таңры йаратмыш түрк билге... сабым
ны йүзүп гечди. Икинжи гезек Аргуда сөвешдим. Го-
шуныны санчдым, илини алдым. Үчүнжи гезек Чуш
башында сөвешдим. Түрк халкының аягы говшады.
31. Ол хаяллап башлады. Бизиң дашымызда айлан-
макчы болан душман гошуныны даргатдым. Көп санлы
өлүм халыпа етенлер янадан жанланды. Шол ерде,
шол вагт Тоңра тегин жайланаңда Тоңгыра-йылавутың
бир тиресини чапып ендим. Дөрдүнжи гезек Эзгенти
Кадазда сөвешдим, гошуныны анда санчдым, хелак эт-
дим байлыгыны... Кырк яшымда Магы курганда
гышлан махалымда мал гыргыны болды (маллара гыр-
гын гелди).
32. Язына огуз тарапа гошун чекдим. Биринжи го-
шун йөрүше чыкды, икинжи гошун өйде галды. Үч огуз
гошуны бизи басмага гелди. Бизи ядав, пыядалыр са-
пып, алмага гелди. Ене бир гошуны сөвешмәге гел-
ди. Биз аздык, ярамаздык. Огуз... Таңры бизе гүйч бе-
рени үчин, олары санчдым.

33. Гайтдым. Таңры ялканы үчин, мен газананым
үчин, түрк халкы газанды. Мен кичи доганлыгы (ини-
лиги) шейле башлап газанмасадым, (инилиги өзүмизе
бирикдирмеседим) түрк халкы хелак болдажыды. Ёк
болдажыды. Түрк беглери, халкы шейле пикирлениң!
Шейле билиң! Огуз халкыны гидермежек болуп мен
йөрүш этдим.
34. Өйүни, тамыны боздум. Огуз халкы докуз татар
билен йыгылып гелди. Агуда ики улы сөвешдим. Го-
шуныны боздум, илини алдым. Энче газанып отуз үч
яшымда таңры ялканы үчин, каган болдум. Замана
бейик гүйжи
35. тербиеленен, ужалан каганы яңылды. Ужа таң-
рыны, ашакда ер-сувы (ватаны) ве онуң каган куту-
ны хорматламадылар герек. Докуз огуз халкы вата-
ныны ташлап, табгач сары барды. Табгачлар....халк
огуз өз юрдуна гайдып гелди. Мен олары бейгелдейин,
дийип, ойланып.... Халкы
36. яңылды. Гүнортал, табгачларда адыл гүйжи
ёк болды. Бу ерде мениң пайыма улы бейиклик дүш-
ди. Мен өзүм каган боланым үчин, түрк халкыны...эт-
медим.. Ил, дөвлети ягшы газандым, олары йыгнап ол
ерде сөвешдим. Гошуныны санчдым. Оларың бир бө-
леги ызына гайдып гелди, маңа боюн болды, бир бөле-
ги болса хелак болды. Селенге боюнча ашак йөрип,
олары гаты гысып, ол ерде өйүн, тамын боздым...Пың-
га чыкды. Уйгур элтебери йүз адамсы билен гачып гит-
ди.
38. Түрк будуны ачды. Мен йылкы йыгнап оны бес-
ледим. Отуз дөрт яшымда огуз гачып табгач юрдуна
барды. Оларың гидешине өкүнип, сөвешдим. Гошуныны,
огулыны, аялыны, есир алдым. Ики элтебери халк...
39. Татабы халкы табгача табын болды. Илчиси,
ягшы сөзи, өтүнжи гелеок, дийип, яз сөвешдим, хал-
кыны анда боздум. Оларың ер-сувуның голайында ер-
лешдим. Яз сөвешдим. Халкыны анда боздум. Пылкы-
сын...б...гошуна йыгылып гелди. Кадырган йышында
гонды.
40. Оларың ер-сувуның голайында ерлешдим. Бәрик
карлук будуна тарап йөрүш эт, дийип, Тудун Ямтары
угратдым. Ол уграды. Элтебер өлди. Онуң иниси...
41. Оларың илчиси, аргышы гелмеди. Олары аңына
гетирейин, дийип, сөвешдим. Горкуп ики-үч адам бо-

луп гачдылар. Гарамаяк халк каганым гелди, дийип өгди. Олара ат бердим. Кичи атлы.

Ха

1. Табгачың он еди муңлук атлы гошуныны биринжи гүнде, илки гүнде ёк этдим. Пыяда гошуныны икинжи гүн көп гырдым.

2. ...Гезек сөвешдим. Отуз секиз яшымда гышын кытан тарапа йөрүш этдим. Отуз докуз яшымда язын татабы тарапа йөрүш этдим.

3. Мен... өлдүрдим оглуп, гызын, йылкысын, эхли барын шазадага.

4. бу... айлларын ёк кылдым.

5. йөр...

6. сөвешдим... үчүн.

7. бердим, оларың ханыны өлдүрип, (өзүме) балбал ясадым. Элли яшымда татабы халкы кидайдан айгыны ..Түңкер дагына чепли.

8. Кут—Сеңүн башлыклайын кырк муң гошун гелди. Түңкер дагда олара хүжүм эдип, еңдим. Үч түмен гошуныны өлдүрдим. Бир түмени болса... йыгнадым... татабы...

9. Өлдүрди. Мениң улы оглум кеселләп өленде, Кут—Сеңүни оңа балбал эдип дикдим. Мен йигрими докуз йыл шад болдум, йигрими докуз йыл каган болдум, ил тутдым, отуз бир...

10. Түркме халкыма анча дөвлет газаныл бердим. Мунча газаныл, дәдем каган ит йылы (734), онунжы ай, йигрими алтынжы гүн дүнйәден өтди. Доңуз йылында (735), бәшинжи ай, йигрими едиңжи гүн мен оны жайладым. Букаг тутук...

11. Маңа Лисун Тай-Сеңүң башлыклайын бәш йүз адам гелди, юпар... алтын, күмүш хасапсыз гетирди. Өли жайланаңда уланылян юпар гетирип дикдилер. Ярашыклы сандал агажыны гетирдилер.

12. Мунча халк сачыны, гулагыны, яңагыны кесди. Ягшы йүврүк атын, гара самырын, гөк гундузын гетирип өлә гойдулар (гурбан этдилер).

13. Гөк тараңындан ярадылмыш, гөк ялы түрк акыллы каганың сөзи ине шейле, атам акыллы түрк каган боланда хәзирки түрк беглери шейле тертинде орнашдылар аркада-тардуш беглери, Кулы Чур башлыклайын, ондан соң шадапыт беглер, өңде төлес беглери. Апа Аркан билен бирликде.

14. шоңуң башлыклыгында, соңра шадапыт беглери... бу Тамап-Тархан, Тоньюкук, Бойла Бага Таркан, соңра буйруклар...ич буйруклар беглер Күл Иркин башлыклайын, ондан соң, буйруклар. Шунча беглер атам кагана өрән...

15. өрән мактав кылдылар. Түрк беглерин, халкыны өрән мактады, өвди.. Бу агыр гожаман дашы — обелиски хорматлан түрк беглери, халкы мен өзүме энче.

Хб

8. мениң дәдем

9. каган не дайм каган боланларында дөрт ындакы халкы дүзгүне са"ындырлар. Таңры ялканы үчин, өзүм каган боланымда дөрт яндакы халкы дүзгүне салдым, гурдум, ягшы этдим. Мен түргеш каганына улы дабара эдип гызымы бердим.

10. Түргиш каганының гызыны өрән улы дабара билен оглума алып бердим... өрән улы дабара билен алып бердим. түрклер... барыш ...башлыны эгилдирдим, дызлыны чөкердим. Ёкарда гөк, ашакда ер ялканы үчин

11. Халкымың гөзи гөрмедик, гулагы эшитмедик илериси—Гүндогар, гүнорта—табгач, гайрасы—Гүнбатар, арка тарачы — Түн, шу арада алтынын, ялдыравук күмүшин, гоны докалан йүпегин, чөрекден эдилен ичгисин, йүврүк атын, айгырын, гара самырын.

12. гөк тейнини түркме халкыма мен газаныл бердим, эдип бердим, чәксиз кылдым. Ёкарда гүйчли таңры... аз халк... анча мен оглы... анча көп түменлер ...мен... анча көп беглер.

13. Ене йүкселдиң, эмгетмән, хорламаң, (чүнки) мен каган болдум, түрк беглери, мениң түрк халкым... мен бердим... инди шады... газанан хазнамың. Эгер сен түрк халкы өз кагапыңдан айрылмасаң, өз ериңден, сувуңдан, беглериңден айрылмасаң.

14. өзүң эйгилик гөрер сен, өз өйүңе гирдежи сен, гайгысыз болдажы сен... муңдан соң, табгач каганлыгындан көп уссалар гетирдим. Олар мениң сөзүми ёймадылар (даша язылмалы сөзлерими). Хан өз хусусы уссаларыны иберди. Оңа айратын габыр дашы, ымарат-ядыгәр салдырдым. Ичини-дашыны айратын чепер

салдыртдым, ясатдым, менгү даш салдырдым. Көңүлдәки бар сөзүми.

15. Он ок тиресиниң оглуны, татыны муна гарап сиз билип билерсиңиз. Менгү даша салдырдым...ерде... салдырдым, язгы билен оны үпжүн этдим бу даш ымараты.

XI

Билге каган язгысыны мен Елыг тегин яздым. Мунча уз чепер ымараты, безеги түрк Билге каган гарындашы Елыг тегин бир ай дөрт гүнде язып гутардым.

XII

Жайламак үчин гошун билен еди гиже-гүндиз йөрәп, сувсуз чөлден гечип Чорана барып, Еллыг ве Башегечене ченли бардым.

Билге каган хорматына багышланан язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң манылары

1 26

1. Өгир—шатланмак. 2. Бөд—тагт. 3. Таңут—халк, тире ады. 4. Барым—байлык. 5. Игертим—бовн эгдирдим. 6. Калын—көп. 7. Кем—деря ады. 8. Өриен—ер ады. 9. Сөк—сөкмек. 10. Чуб—үлке.

27—31

1. Болчу—ер ады, деря ады. 2. Уккагы келти —уймага гелди. 3. Өз—халас болмак, аман галмак. 4. Күни—гөриплик. 5. Камашыт—гошамак. 6. Оза—озал, овал. 7. Агыт—совмак, ковмак, серпикдирмек. 8. Огуш — тайпа, гарындаш. 9. Йабрыт—говшатмак, хелак этмек. 10. Йут—мал гыргыны, маллара гыргын дегме. 11. Магы—ер ады. 12. Эзгенти Кадаз—ер ады, шахер ады. 13. Чуш—деря ады. 14. Сунче—ер ады.

32—36

1. Илки сув—биринжи гошун. 2. Ташкынмыш— йөрүше чыкмыш. Баш гөтермиш. 3. Йадагы ядап. 4. Йабсыз—атсыз, пыяда. 5. Барк—там, көшк. Сынар—жүбтден бири. 7. Йолгалы—таламага. 8. Ыдмайын, тийин—гитмесин, дийип . Агу—ер ады. 10. Тапла—хорматла.

37—41

1. Селене Селенга дерясы. 2. Кысдылата—гысып. 3. Өтүг—өтүнч. 4. Йеринеру—ерлериниң голайына. 6. Турды Йамтар—шахс ады. 7. Аңытайын—аңына гетирейин. 8. Коргу—горкуп.

1—10

1. Түмен—он мүң. 2. Йадаг—пыяда. 3. Куг Сеңүн—хас ат. 4. Башаду башлыклайын. 5. Токыдым— еңдим. 6. Түнкер—даг ады. 7. Үктим—үйшүрдим. 8. Ил тутдым—тирелер союзыны гурдым. 9. Йег—эдгү—байлык, дөвлет, ыгмат. 10. Лагзын—доңуз. 11. Йег эртүрдим—жайладым, гөмдүм.

1—10

1. Коклык ясды, юнр. 2. Чынтан—хош ысды сандал агажы. 3. Кис—самыр. 4. Тейин—тейин, гундуз. 5. Шаданыт—ёкары харбы дөвлет титулы. 6. Улайу—ылыңдан, ызысүре 7. Эртеңү—ерән. 8. Маг—өвги. 9. Агыр таш—обелиск, ядыгәрлик даш. 10. Төр дабара.

1—15

1. Өрүң—ялдыравук. 2. Кутай—йүпек. 3. Кыргатлык—ягшы докалан. 4. Экипиг—чөрекден ясалан. 5. Иенг—ичги. 6. Адгыр—айгыр, ат. 7. Өзлек йүврук. 8. Эмгет—хорламак. 9. Толга—зэмек. 10. Адынчыг—айратын. 11. Өнүг—өңдәки. 12. Өдүш—сутка, бир гижегүндиз. 13. Кебрүге—көпри, так, свод, эги. 14. Сыгын—сугун.

Тоньюкук хорматына язгы

Догры язувы

1. Билге Тоньюкук бен өзүм табгач илиңе кылынтым. Түрк будун табгачка көрүр эрти.

2. Түрк будун каны болмайын табгачда адырылты канланты. Каның кодуп табгачка йана ичикди. Таңры анча тимис эринч кан бертим.

3. (Каныңын) кодуп ичикдиң, ичикдук үчүн таңры өлүтмис эринч. Түрк будун өлти, алкынты, йок болты. Түрк сыр будун эриште бод калмады.

4. Ыда ташда калмасы кубраныи йети йүз болты. Эки үлеги атлыг эрти бир үлеги үрти. Йети йүз кисиг удузыгма.

5. Улугы шад эрти Йагыл тиди. Йагмысы бен эртим Билге Тоньюкук каган му кысайын тийдим. Сакынтым турук букалы семуз букалы аркада билсер, семиз бука, турук бука тийин билмез эрмис тийин.

6. Анча сакынтым. Анта кисре таңры билиг бертук үчүн өзүм өк каган кысдым. Билге Тоньюкук бойла багатаркан бирле.

7. Илтерис каган болайын. Берийе табгачыг өңре кытаныг йырайа огузыг үкүс өк өлүрти, билиг эси, чаб эси бен көртүм. Чугай кузын Кара кумыг олурур эртимиз.

8. Кейик йийү, табысган йийү олурур эртимиз. Будун богзы ток эрти. Йагымыз тегире учук тег эрти биз шег эртимиз. Анча олурур эрикли огуздантан көрүг келти.

9. Көрүг сабы антаг токуз огуз будун үзе каган олурты тир табгачгару Куны сеңүнүг ыдмыс кытаңгару Тоңра семиг ыдмыс. Саб анча ыдмыс. Азкуна түрк будун йорыйур эрмис.

10. Каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис. Ол эки киси бар эрсер, сини табгачыг өлүртечи тирмен өңре кытаныг өлүртечи тирмен бини огузыг өлүртечи тирмен.

11. Табгач бериденйен тег кытан өңденйан тег. Бен йырдантан тегейин. Түрк Сыр будун йеринте иди йорымазун. Усар иди йоккысалым тирмен.

12. Ол сабыг эсидип, түн удысыкым келмеди. Күнтүз олурсыкым келмеди. Анта өтрү каганыма өтүнтүм. Анча өтүнтүм табгач огуз кытан бу үчег гү кабысыр калтачы биз.

13. Өл ичи тасын тутмыс тег биз.. Йуйка эриглик топлагалы учуз эрмис йинчге эриглиг үзгели учуз. Йуйка калын болсар, топлагулук алп эрмис.

14. Йинчге йоган болсар, үзгүлук алп эрмис. Өңре кытанда, берийе табгачда куруйа курданта йырайа огузда эки үч биң сүмүз келтечимиз барму не. Анча өтүнтүм.

15. Каганым бен өзүм бирге Тоньюкук өтүнтүк өтүнчүмин эсиду берти. Көңлүнче ыдуз тиди. Көк Өңүг йугуру Өтүкен йысгару удызтым. Иңек көлүкин Тоглада огуз келти.

16. Сүси үч биң эрмис, биз эки биң эртимиз сүңүсдимиз. Таңры йарылкады йаңдымыз үгүзге түсди йаңдук йолта йеме өлти кук. Анта өтрү огуз коны келти.

17. Түрк будуныг Өтүкен йерке келүртим өк. Бен өзүм билге Таньйукук Өтүкен йериг конмыс тейин эсидип, берийеки будун курыйакы өңреки будун келти.

18. Эки биң эртимиз. Биз эки сү болты. Түрк будун олургалы түрк каган олургалы Сантуң балыкка талуй үгүзке тегмис йок эрмис. Каганыма өтүнип, сүлетдим.

19. Сантуң балыкка талуй үгүзке тегүртим. Үч отуз балык сыды Усын бунта аты йуртда йату калар эрти. Табгач каган йагымыз эрти. Он ок каганы йагымыз эрти.

20. Арткы кырк аз күчлиг каган йагымыз болты. Ол үч каган өглесип, Алтун йыс үзе кабысалым тимис. Анча өглемис өңре түрк кагангару сүлелим тимис... Аңару сүлемесер, кач нең эрсер, ол бизни.

21. Каган алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер, өлүртечи күк Үчегиң, кабысап, сүлелим, аны йоккысалым тимис. Түргис каган анча тимис. Бениң будуным анта эрур тимис.

22. Түрк будун йеме булганч ол тимис, огузы йеме тарканч ол тимис. Ол сабын эсидип, түн йеме удысыкым келмез эрти, олурсыкым келмез эрти. Анта сакынтым...сүлетим... тидим.

23. Көгмен йолы бир эрмис тумус тийин эсидип, бу йолын йорысар йарамачы тидим. Йерчи тиледим. Чөлги Аз эри болтым. Өзүм аз йирим аны бил...эрмис. Бир турукы эрмис. Анын бармыс аңар йатан бир атлыг бармыс тийин. Ол йолын йорысар, унч тидим сакынтым.

25. Каганыма өтүнтүм сү йорытдым. Атлат тидим. Ак термел кече огралатдым. Ат үзе бингүре карыг сөкдим. Йокару ат йете йадагын ыгач тутуну агтуртум.

26. Өңреки эр йигуру тегүрип бар бас асдымыз Йобалы инимиз. Он түнке йантукы туг эбиру бардымыз. Йирчи йир йаңылып, богузланты. Буңадып каган йеле кор тимис.

27. Аны субуг баралым. Ол суб коды бардымыз. Санагалы түсүртимиз. Атыг ыка байур эртимиз. Күн йеме, түн йеме йелү бартымыз. Кырк азыг ука басдымыз.

28. ...сүңүгин ачдымыз. Каны сүсн тирилмис. Сүңүсдимиз, санчдымыз. Каныи өлүртимиз. Каганка кырк аз будуны ичикди, йүкүнти йантымыз. Көгмен йысыг эбиру келтимиз.

29. Кырк азда йантымы Түргес каганта көрүг келти сабы антаг өңден кагангару сү йорылым тимис. Йорымасар, бизни каганы алп эрмис, айгучысы билге эрмис, кач нең эрсер.

30. Бизни өлүртечи күк тимис. Түргес каганы тасыкмыс тиди, он ок будуны калысыз тасыкмыс тир табгач сүсн бар эрмис. Ол сабыг эсидип, Каганым бен эбгеру түсейин тиди.

31. Катун йок болмыс эрти, аны йогалтайын тиди. Сү барын тиди. Алтун йысда олурын тиди. Сү басы Инле каган тардус сад барзун, тиди. Билге Таңьюкук баңа айды.

32. Бу сүг элт тиди. Кыйыныг көңлүнче ай бен саңа не айайын тиди. Келир эрсер кү эр үкүлур, келмез эрсер, тылыг сабыг алы олур тиди. Алтун йысда олугтымыз.

33. Үч көрүг киси келти. Сабы бир каганы сү тасыкды. Он ок сүси калысыз тасыкды. тир. Йарыс йазыда тирилелим. Ол сабыг эсидип, кагангаруу ол сабрыг ытдым Каңгайын. Сабыг йене келти.

34. Олурын тийин тимис. Йелме карагу эдгүти ургыл басытма тимис. Бөгү каган баңару анча айдмыс. Апа таркангару ичре саб ыдмыс. Билге Тоньюкук Анығ ол өз ол анлар.

35. Сү йорылым... унаман. Ол сабыг эсидип, сү йорытдым. Алтун йысыг йолсузын асдым. Эртис үгүзиг кечигсизин кечдимиз. Түн катдымыз. Болчука таң үнтүру тегдимиз.

36. Тылыг келүрти, сабы антаг, Йарыс йазыда он түмен сү тирилти тир. Ол сабыг эсидип, беглер копан йаналым.

37. Арыг обуты йиг тиди. Бен анча тирмен. Билге

Тоньюкук Алтун. йысыг аса келтимиз Эртис үгүзиг кече келтимиз.

38. Келмеси алп тидим. Туймады. Таңры Умай йдук йер суб баса берти эринч. Неке тезербиз үкүс тийин.

39. Неке коркурбиз аз тийин. Не басыналым, тегелим тидим. Тегдимиз йайдымыз. Экинти күн келти.

40. Өртче кызып келти. Сүңүсдимиз. Бизинте эки үчы сыңарча артук эрти. Таңры йарылкадук үчүн үкүс тийин.

41. Биз коркмадымыз сүңүсдимиз, Тардус сад ара балы. Йайдымыз, каганын тутдымыз, йабгусын, садын, анта өлүрти.

42. Элигче эр тутдымыз. Ол ок түн будунын сайу ытымыз. Ол сабыг эсидип, он ок беглери будуны коп келти йүкүнти.

43. Келигме беглерин, будунын итип йыгып азча будун тезмис эрти. Он ок сүсин сүлетдім.

44. Биз йеме сүледимиз, аны иртимиз. Йинчү үгүзиг кече Тинеси оглы йатыгма Беңлигек тагыг.

45. Темир Капыгка теги иртимиз. Анта йантурдымыз. Ынал каганка... тезик токрысын...

46. Анта йоруки сук баслыг согдак будун коп келти. Он күнте тегти түрк будун Темир Капыгка.

47. Тинеси оглы. йатыгма тагка тегмис иди йок эрмис. Ол йерке бен билге Тоньюкук тегүртүк үчүн сарыг алтун,

48. Өрүн кумус кыз кудуз эгритеби агы буңсыз келүрти. Илтерис каган билиг эсин үчүн алпын үчүн.

49. Табгачка йети йегирми сүңүсди. Кытанка йети сүңүсди. Огузка бес сүңүсди.

50. Анта айгучы йеме бен ок эртим йагычысы йеме бен эртим. Илтерис каганка... Түрк Бөгү каганка ... Түрк билге каган...

51. Капаган каган.. Түн удымады...

52. Күнтүз олурматы. Кызыл каным текти, кара терим йегүрти, исиг күчиг бертим ок бег өзүм узун йелмег йеме ыттым ок.

53. Аркуй карагуг улгартдым басынагма йагыг келүрир эртим. Каганымың сүлетдимиз. Таңры йарылказу...

54. Бу түрк будунка йарыклыг йагыг келтүрмедим тегүнлиг атыг йүгүртмедим. Илтерис каган казганмасар,

55. Уду бен өзүм казганмасар, ил йеме, будун йеме

йок эртечи эрти. Казгантукым үчүн удуг бен өзүм казгантукым үчүн.

56. ил йеме ил болты, будун йеме будун болты. Өзүм кары болтым. Нең йердәки каганлыг будунка

57. бунтүги бар эрсер, не буңы бар эртечи эрмис.

58. Түрк билге каган илинге бититдим бен билге Тоньюкук.

59. Илтерис каган казганмасар, йок эрти эрсер, бен өзүм билге Тоньюкук казганмасар, бен йок эртим эрсер,

60. Капаган каган түрк сыр будун йеринте бод йеме будун, йеме киси йеме иди йок эртечи эрти.

61. Илтерис каган билге Тоньюкук казгантук үчүн Капаган каган түрк сыр будуун йорыдукы..

62. Түрк билге каган түрк сыр будуныг, огуз будуныг игиду олуруп.

Тоньюкук хорматына язгы

Терҗимеси

1. Мен өзүм акыллы Тоньюкук табгач илинде тербиелендим. Түрк халкы табгача табынды.

2. Өзүниң ханы болмадык түрк халкы табгачдан айрылды, өзүне хан эдинди. (Сонра) өз ханыны гоюп, ене табгача боюн эгди. Гөк, шейле диен болса герек: «Мен саңа хан бердим».

3. Ханыңы гоюп сен (яда) боюн эгдиң, боюн эгениң үчин тапры сени өлдүрди. Түрк халкы хеләк болды, говшады. Ёк болды. Түрк Сыр халкы өз еринде өзбашдак галмады.

4. Агачларың, өсүмликлериң, дашларың арасында галаны бирлешип, еди йүз болдук. Буларың ики бөлеги атлыды, бир бөлеги пыяда. Ол еди йүз кишини өз ызына дүшүрип алып барян, оларың яшулусы шадды.

5. Ол маңа якынлашып дийди. Оңа якынлашан акыллы Тоньюкук мендим. Оны каганлыга межбур эдейин, дийдим: (Гележекки зат) аркадан, узакдан арык ве семиз бугаларының барлыгыны билсе-де, оларың хайсысының хор, хайсысының семизлигини билмез экен, дийип, мен ойландым.

6. Көп ойландым. Ондан соңра тапры маңа акыл не билим артык берени үчин, мен оны каганлыга межбур этдим. Бойла бага таркан. Акыллы Тоньюкук билен.

7. Мен Илтериш, каган болайын. Сагда табгачлардан, өңде кытандан солда огуздан көп өлдүрди. Билим эеси, шехрат эеси мен оңа боюн эгдим. Биз Чугай Куз ве Кара Кумда яшаярдык.

8. Биз кейик ийип, товшан ийип яшаярдык, халкың богазы докды. Ягымыз дегре дашымызда лашхор гушлар, биз болсак маслык ялыдык. Шейле яшаярдык. Гүйчли огуздан хабарчы гелди.

9. Хабарчының сөзи шейледи: «Токуз огуз халкына каган болды» дийди. Табгача сары Куны Сеңгүни, Кытана сары Тоңра Семи иберенмиш. Шейле табшырык билен иберенмиш: «Түрк халкы аз санлы гөчи-гоныда ыгып йөр.

10. Онуң каганы алп, геңешчиси акыллы, шу ики адам дири болса, табгач халкы, олар сени өлдүрер, өңде киданлары өлдүрер, огуз халкыны-да олар өлдүрер» диер мен.

11. Табгачлар сагдан чозуң. Киданлар өңден чозуң. Мен солдан чозайын. Түрк сыр халкының ханы еринде (гөчүп гонмаяр). Мүмкин болдугыча бу ханы өлдүрелиң, диер мен.

12. Ол хабары эшидип, гиже укым гелмеди, гүндиз отурасым гелмеди. Ондан соң мен каганым билен маслахатлашдым. Мен шейле ойландым: «Табгачлар, киданлар, огузлар—эгер шу үчүси бирлешселер, биз галарыс.

13. Ичимиз дашымыза чеврүлен ялы болды. Инче заты бир ере йыгнамак аңсат экен, гопшак инче заты тырмак хем аңсат экен. Юка зат галыңса, (ягны сук зат гонса) оны бир ере йыгнамак кын болармыш.

14. Инче эгнелсе оны үзмек кын болар экен. Өңе-кытана, сага-табгача, арка тарапа-кудана, солда огуза, биз ики-үч муң гошун билен гитмелидик, бу мүмкин затмы, ние, мен шейле ойланярдым.

15. Мениң каганым мен акыллы Тоньюкуның хайышыны диңләп: «Гошуны өз билшиңиче алып гит дийди. Мен гошуны Көк Өңүг дерясының үсти билен Өтүкен йышына алып бардым. Тогла сыгырлары ве йүк маллары билен огуз гелди.

16. Оларың гошуны үч муң экен, биз ики муңдук. Севешдик. Гөк биз ялкады, биз олары дагытдык, олар өзлериңи дерйә урдулар, биз олары ычардык. Олар ёлда өлен болса герек. Соңра огузлар табын болуп гелдилер.

17. Түрк халкыны Өтүкен йышына гетирен хут мен өзүмдим. Мен акыллы Тоньюкукың Өтүкен ерине гонаныны эшидип, Гүнорта, Гүнбатар, Демиргазык, Гүндогар халклары гелдилер. (боюн болдулар).

18. Биз ики мүндик. Биз ики гошундык. Түрк халкының отурмагы үчин, түрк каганының отурмагы үчин (ягны басып алмагы, эелемеги үчин) биз (энтек) Шантүң шәхерине ве дениз дерясына барып етмәндик. Мен каганымдан сорап (ругсат газанып) йөрүше уградым.

19. Мен гошуны Шантуң шәхерине ве дениз дерясына алып гелдим. Олар отуз үч шәхери йыкдылар, Усынбунта диен ерде яшамак үчин галдылар. Табгач каганы ягымызды. Он ок каганы-да ягымызды.

20. Йөне хеммесинден гүйчли ягымыз гыргыз каганыды. Ол үч каган маслахатлашып: «Алтай йышында бирлешелиң» дийиндирлер, шейле маслахатлашып, «өңе, түрк каганына гаршы гошун йөределиң» дийиндирлер. Оңа гаршы сөвешмесек, нәхили-де болса, олар бизи.

21. Оларың каганы алп (түрклериң), маслахатчысы акыллы, нәхили-де болса оларың бизи хелэк этмеги мүмкин, үчимиз бирлешип уршалың, оны ёк эделиң дийип, маслахатлашыпдыр. Түргиш каганы шейле диенмиш: «Мениң халкым ол ерде болар».

22. Түрк халкы баш башдаклыкда, онуң огузы болса даргав дийди, ол ене. Ол сөзи эшидип гиже мениң укым гелмезди, гүндиз отурасым гелмезди. Мен шейле ойландым... Сөвешелиң... дийдим. (гыргызлара гаршы)

23. Көгмен ёлы бир экен. Оны хем гар басып ятаныны эшидип, бу ёл билен гитмек болмаз дийдим. Мен бир ёл беледи гөзледим. Чөл лзларындан бир уршужыны тапдым.

24. Ол мен өзүм аз еринден, мен бу ерлери говы билйәрин. Аны дерясы боюнча гидилсе, ол ере чепли бир ат бир душләп бабир мензил ёлдур, ол ере чепли бир ат бир душләп барып билер. Мен бу ёл билен гитмек мүмкин дийдим, ойландым.

25. Каганым билен маслахатлашдым, гошун чекдим «Атланың» дийдим. Актермели гечип, гошуны душдим «Атланың» дийдим. Ак-термели гечип, гошуны душлетдим, (соңра), атландырып, гар басып ятан ёлы гечдик. Атлары идип, пыяда агачларың чыбыкларындан тутуп дага ярмашдык.

26. Өңден барыҗы сөвешижилер ёл ачды. Биз өсүмликли даг гершини ашдык. Даг гершинден азаплар билен индик. Онуңжы гиже-де даг этегине етдик. Ел беледи ёлы яңылды. Ол өлдүрилди. Каган кыңлык билен «Хайдаң» дийди.

27. Аны дерясы боюнча йөрэлиң. Биз бу деряның ашак угруна уградык. Гошуны санамак үчин душдүк, Атлары багладык. Гүндиз гиже хайдадык. Гыргызлара уклап ятан махалы хүҗүм этдик.

28. Найзалар билен ёл ачдык. Оларың ханы, гошуны йыгнанды. сөвешдик, биз ендик, ханыны өлдүрдик. Гыргыз халкы кагана боюн эгди. Биз ызымыза доландык. Биз гайдып гелдик. Көгмен йышыны айланып,

29. Гыргызлардан биз гайдып гелдик. Түргеш каганында касыт гелди. онуң хабары шейледи: «Гүндогардан кагана гаршы гошун узадалың» диййәр. (Түргеш ханы) эгер биз йөрүш этмесек, онуң каганы алп, геңешчиси акыллы, нәхили болса-да, онуң бизи хелэк этмеги мүмкиндир. Түргеш ханы йөрүше чыкды. Он ок халкы бүтинлигине йөрүше чыкды. Табгач гошуны-да бар» дийди. Ол сөзи эшидип, каганым «мен өй сары гидейин» дийди.

31. (Мениң) хатыным ёгалды дийди, оны жайлайын дийди. Сиз гошуны алып барың дийди. Алтун йышда ерлешиң дийди. Гошуун сердары Ынал каган ве тарлуш везири болсун дийди, каган. Мен акыллы Тоньюкука ол айтды:

32. Бу гошуны алып бар. Өз көңлүңче эт, мен саңа ене нәме дийейин дийди. Ол: «Урушыжылар гелиберселер, гошуныңыз көпелер, эгер гелмеселер, дил, хабар йыгнап. Биз Алтун йышда сакландык».

33. Үч чапы касыт гелди, оларың хабары меңзешди: «Оларың каганы гошун узатды. Он ок гошуны бүтинлей йөрүше чыкды» диййәр. Ярыш сахрасында үйшелиң. Ол сөзи эшидип (ягны касытларың сөзүни эшидип) ол хабары кагана ибердим. Нәме этмели. Хабар ене гелди.

34. «Отурың» дийип. Чыкмаң, гаравул гоюп, үстүңизи басдырмаң. Бөгү каган маңа шейле дийипдир: «Апа тархана гизлин хабар гелипдир: «Билге Тоньюкук ол хилегәрдир ве дехшилидир.

35. Гошун чекелиң... Разылашман. Ол сөзи эшидип гошун узатдым. Алтун йышы ёлсуз ерден ашдык. Иртиш дерясыны гечелгесиз ерден гечдик. Гиже дыңман алчалык, дан атанда Болчука етдик.

36. Дил гетирдилер, сөзи шейледи: «Ярыш дүзүнде йүз мүңлүк гошун йыгнанды. Ол хабары эшидип беглериң хеммеси доланалың».

37. Арасса утанч ягшыракдыр, дийдилер. Мен акыллы Тоньюкук шейле дийдим: Биз Алтун йышыны ашып гелдик. Биз Иртиш дерясыны гечип гелдик»,

38. Ким гелен болса, ол алп дийдим. Душманлар бизи дуймады. Асман, Умай, мукаддес ер, сув (ватан) душманы басды герек. Душман көп, дийип, нәме үчин биз тесмели имишиз.

39. Аз биз дийип нәме үчин биз горкмалы. Нәме үчин еңилелин? хүжүм эделиң дийдим. Биз хүжүм этдик. Душманы дargatдык. Икинжи гүн олар гелдилер.

40. Олар ловлап яныл дуран от ялы болуп гелдилер. Оларың ики ганаты бизден ярым эссе артыкды. Таңрының ялкавлыгы үчин оларың көплүгинден биз горкмадык,

41. сөвешдик. Тардуш шады сөвеше гатнашды. Биз душманлары дargatдык, каганыны есир алдык, ябгусыны ге шадыны өлдүрдик.

42. Элли адама голай есир тутдык. Шол гиже хем хемме халклара хабар ибердик. Ол хабары эшидип, он ок беглери гелип боюн эгдилер.

43. Гелен беглерини, халкыны йыгып, дүзгүне салдым. Халкың бирази тезипди. Мен ок гошуныны йөрүше сүрдүм.

44. Биз ене сөвешдик, оны дargatдык. Йенчүн дерясыны гечип, Тинеси оглуның яшаян ери болан Бенлигек дагыны.. (гечип) Демиргапа чепли көвдүк. Биз олары ол ерден гайтардык Ынал кагана... тажик ери ге тохарлары.

45. Ол ерде яшаян согдак халкы Сук башлыклайын көп гелип боюн эгдилер.

46. Ол гүн түрк халкы Демиргапыга етди.

47. Тине оглуның яшаян дагына ол барып етди. Ол ериң хәкими ёк экен. Мен акыллы Тоньюкук ол ере барып, етеним үчин, сары алтун,

48. ялдыравук күмүш, гыз, аял, халы жевахыр сансыз көп гетирдилер. Илтериш каган билим эссе болавы үчин, алп болавы үчин,

49. Табгач билен йигрими еди гезек, кидапылар билен еди гезек, огуз билен баш гезек сөвешди.

50. Шонда онуң генешчиси хут мендим, сөвешжек

мерди ене мендим. Илтериш кагана... Түрк Бөгү кагана... Түрк Билге кагана

51. Капаган кагана... Гиже укламадан,

52. гүндиз дынч алмадан, гызыл ганым дөкүп, гара деримди акдырып, зәхмедими, гүйжүми сарп эдип, мен хут өзүм узак ерлере йөрүшлери алып бардым.

53. Мен Аркуй гаравулы улалтдым, басылан ягыны мен боюн эгдирип, гетирдим. Каганымы мен сөвешдирдим. Таңры бизи ялкасын.

54. Бу түрк халкына яраглы ягыны гетирмедим, онуң (юрдунда) яраглы-шайлы атлылары йүгүртмедим Эгер Илтериш каган газанмасады (хөкимиети).

55. онуң ызы билен мен газанмасадым, ил-де халк-да ёк боларды. Газанандыгы үчин, онуң ызы, сүре мениң газанандыгым үчин,

56. ил ене ил болды, халк ене халк болды. Инди өзүм гаррадым, Хайсы-да болса бир каганлы халкың.

57. (хөкимиетинде) бир ишсиз болсады, ол халк гөр нәхили багтсыз боларды.

58. Билге каганың түрк халкы үчин бу язгыны мен билимли Тоньюкук яздырдым.

59. Илтериш каган болмасады, казганмасады, мен өзүм акыллы Тоньюкук газанмасадым, я-да болмасадым.

60. Капаган каганың түрк сыр халкының еринде гурам-а-да халк-да киши-де ил-де, юрт эеси-де болмазды.

61. Илтериш каган билен билимли Тоньюкуың газанандыгы үчин, Капаган каганың түрк сыр халкы яшамакда.

62. Түрк Билге каган, түрк Сыр халкыны—огуз халкыны белент мертеба йүкселдип, пәдишалык эдйәр.

Тоньюкук хорматына багышланан язгы боюнча дүшүнүксиз сөзлериң маңылары

1 3

1. Кылык—болмак, тербиеленмек. 2. Кан—хан. 3. Канланды—ханлы болды. 4. Кодуп—гоюп. 5. Өлүтмис—өлдүрмиш. 6. Эриич—болса герек. 7. Алкынты—говшады, ёрулды. Түрксир будун—Малов түрк тайпаларындан, халкларындан бири дийип геркезйәр. Эм-

ма бу Сырдеря бойларында яшан огуз түркменлер болса герек. Бод—өзбашдак.

4—6

1. Ы—агач, өсүмлик. 2. Кубран—бирлешмек. 3. Удулег—бөлек. 4. Үр—аяк, үстүнде дуран, пыяда. 5. Удбармак, гитмек. 6. Удыз—бардырмак, гидирмек. 7. Кыс—мәжбур этмек. 8. Турук—аррык. 9. Өк—хут, дине. 10. Бойла—титул. 11. 12. Бага—титул.

7—9

1. Эсн—эсен. 2. Чаб—чав, шөхрат. 3. Табысган—товшан. 4. Йичу—ийип. 4. Учук—йыртыжы гуш. 6. Шег—маслык. 7. Эрикли—гүйчли. 8. Көрүг—сынчы, хабарчы, ичалы. 9. Гару, Герү—сары, таран. 10. Азкуна—Азажык.

10—12

1. Айгучы—геңешчи. 2. Тир мен—диер мен. 3. Өңре—өңде, өне. 4. Кидан—халк ады. 5. Берденйен— сагдан. 6. Тег —чозмак, хүжүм этмек. 7. Өңденйен—өңден. 8. Йырдалйан—солдан. 9. Усар—шу. 10. Йорымазун—бир ерде дургун. 11. Өтрү—соң, себәп. 12. Өтүк—хайыш этмек, ялбармак. 14. Кабыс—бирлешмек.

13—16

1. Йуйка—юка. 2. Учуз—аңсат. 3. Топлагалы—йыгнамак. 4. Пиичге—инче. 5. Алп—батыр, кын. 6. Увграт, адын гит, ибер. 7. Өтүнч—доклад, хайыш. 8. Ыду Ыдуз—гүлүк—үзмек.; 9. Көк Өңүг—деря ады. 10. Тогла—деря ады. 11. Инет—сыгыр. 12. Көлүк—йүк маллары. 13. Копын—көпүни.

17—20

1. Олургалы—отурып яшамагы үчин. 2. Сантуң—Шантун шәхери. 3. Талуй—океан. 4. Сүлетдим—гошун чекдим. 5. Сыды—вейран этди. Усун Бунта—юрт ады.

7. Артқы—йөне, хеммеден бетери. 8. Өгле—маслахатлашмак. 9. Алтун йыс—Алтай йышы. 10. Кач неңэрсер—нәхили-де болса.

21—25

1. Күк—мүмкин манысыны аңладян гошулма. 2. Булганч—буланык, асы. 3. Таркан—дарган. 4. Ярамагы—ярамаз. 5. Йерчи—ёл белет. 6. Бултым—тапдым. 7. Турук—дуралга, дүшелге. 8. Унч—мүмкин. 9. Атлат — атлан 10. Актермел—хас ат. 10. Ат үзе—ат үстүнде. 11. Йете—идип. 12. Тут—тутмак. 13. Агтуртум — ёкары чыкардым. 14. Тумус—гар, совуклык.

26—30

1. Йутуру—деңгилап, депелэп (гары). 2. Бас—басмак. 3. Асдымыз—ашдык. 4. Йобалы—гөрги билен. 5. Пантук—даг эңниди. 6. Эбирү—не таран. 7. Йырчы—белет. 8. Богазлапды—өлдүрилди. 9. Бунадын—гайгыланып. 10. Йелүгэр—хайдан.

31—35

1. Йогалт—жайламак. 2. Сув басы—гошун сердары. 3. Кыйынын—кынын. 4. Тыл—дил. 5. Калысыз —бүтинлей. 6. Парыс яны—Ярым чели, дуэи. 7. Кантайын —номе этмели. 8. Тирилелим—үйшелин. 8. Йелме — ат чапма, йүгүрме. 9. Карагу—гарауул. 10. Эдгү—шипа. 12. Ичре—ичэлин. 13. Анын—ине, хилегэр 14. Ан ар — нәхили.

36—41

1. Умай—аял худай ады. 2. Копан—бары бирликде. 3. Папалым—депелин. 4. Обут—утанч. 5. Арас—арасса. 6. Аса—ашып. 7. Туйматы—дуйманы. 8. Неке—не үчин. 9. Тел—темек. 10. Не басыпалын—снилмэлип. 11. Өрт—от, ялын. 12. Ики учы—ики уч, ики ганаты. 13. Сынар—ярым. 14. Сынарча—ярым-ете. 15. Ара-ба —гатнашмак.

42—62

1. Удымады укламады. 2. Аркуй—хас ат. 3. Ул-гарт—улалтмак. 4. Йарыклылыг—яраглы. 5. Төгүн-лик—тамгалы. 6. Уду—онсон, ыз сүре. 7. Бунтуг—язшсиз, болгусыз. 8. Буд—тайгы, гам. 9. Битидим—яз-дырдым. 10. Бод—беден, бой, уруг тире, гурама. 11. Йорыдукы—ншамакдадыр. 12. Игид—йүкселтмек, бе-лент мертебэ ёкары гөтермек.

Моюн Чор хорматына язгы

Догры язувы

1. Таңрыда болмыс ил этмис Билге каган... төлис...
2. Өтүкен теңреси эли экин ара олурмыс субы Се-леңе эрмис анта эли ...эрмис бармыс..
3. сү...анта калмысы он уйгур токуз огуз үзе йүз олуруп с... ...а Оркун үгүз о...
4. түрк кыбчак элиг йыл олурмыс түрк элиңе алты отуз йашыма.... бирти анта бойла.... -
5. йана түшди, токуз огуз будунымын тирү кобра-ты алтым, каңым Күли билге каган...
6. сү йорыды, өзүмин быңа башы ыты, Кейреде өңдин йантачы...
7. ичгирип йана йорыдым. Кейре башынта үч Бир-күде каган сүси бирле катылдым, анта...
8. иртим. Кара кум ашмыс Көгүрде Көмүр тагда Йар үгүзде үч туглук түрк будуну...
9. Озмыш тигин кан болмыс кон йылка йорыдым. Икинти сүңүс эшлаки ай алты йаңыка токыдым... Оз-мыш тигиниг.
10. тутдым, катунын анта алтым. Түрк будун анта ынагару ёк болты. Анта кисре такыту йылка.. будун.. уп түйуп.
11. Үч карлук йаблак сакынып тезе барды, курыйа он окка кирти лаганы йылка токыдым... Тай билге туту-куг.
12. йабгу атады, анта кисре каным каган учды. Кара будун кылынмыс ... ... саңдым.

Гүндогар тарапы

13. тутдым... бир...анта Букегүкке йетдим. Киче йарук батур эрикли сүңүсдим. Анта саңчдым. Күк каш-мыс, түн тирилмис. Букекүде секиз огуз, токуз татар калмадук ики йаңыка күн тогуру сүңүсдим. Кулым күңим будуныг таңры.
14. Йер айу бирти, Анта саңчдым, Йазуклыг атлыг... таңры туту бирти. Кара игил будуныг йок кылмадым, эбин баркын йылкысын йулмадым. Кыйын айдым; тур-туру котым: кенту будуным тидим уду келиң тидим. Кодуп бардым, келмеди. Йиче.
15. иртим. Буругда йетдим. Төртүнч ай токуз йа-ныка сүңүсдим, саңчдым. Йылкысын барымын кызын кудузын келуртим. Бесинч ай уду келти, секиз огуз токуз татар калматы келти. Селеңе кидин йылуп кол бир дин сыңар Шып башына теги черик итдим.
16. Кергүн Сакышын Шып башын йүре келти... Се-леңе теги черик итди. Бисинч ай токуз огузка сүңүшдим. Анта саңчдым. Селеңе сыка саңчдым йазы кылдым, үкүси Селеңеке коды барды. Бен Селеңе кече уду йоры-дым. сүңүсле тутуп, он эр...ытым.
17. Тай билге тутук йаблакын үчүн бир эки атлыг йаблакын үчүн кара будуным өлтиң, йетдиң, йананчик, өлмечи, етмечи сен,—тидим. Йене исиг күчиг биргил, ти-дим, эки ай күтдим, келмеди. Секизинч ай бир йаңыка сү йорыйын тидим. Түг ташыкыр эрикли.
18. йелме эри келти: йагы келүр тиди. Йагын башы йорыйу келти. Секизинч ай эки. йаңыка Ачыг Алтыр кӫлте Касуй көзү сүңүсдим. Анта саңчдым. Анта уду йорыдым. Ол ай бис йигирмике Кейре башы үч Бир-күде татар бирле каты котыдым. Сыңары будун.
19. ичикди, сыңары будун... ...ка кирти, анта йана түсдим. Өтүкен ирин кышлатдым, йагыда бошана бо-шаналадым, эки оглыма йабгу шад ат биртим, тар-душ, төлис будунка бирти. Анчын барс йылка чик тапа йорыдым. Экинти ай төрт йегирмике Кемде.
20. токыдым. Ол йыл... ...ичикди... ...башы анта аксырак орду эргин анта ититдим чыт анта токытдым, йай анта йайладым, йака анта йакаладым, бергү-мин битигимин анта йаратытдым. Анчын ол йыл кү-зүн илгеру йорыдым, татарыг айтдым табышган йыл
21. бисинч айка тег...ка Өтүкен йыш башы анта... ...иниз башы анта ыдук баш кидиңте. Йабаш Токуш белтиринтә анта йайладым. Өрңүн анта йаратытдым. Чыт анта токытдым бин йыллык түмен күнлик битиги-мин бергүмин анта йасы ташка.
22. йаратытдым, токуз огуз...беглер келти... йагыду эрмиш. Өгүн Бегиг кара Будуныг аны олурмыш кырк ат

тапа эр ыдмыс. «Сиз ташыкың чикиг ташыгырың тимис. Мен ташыкайын, тимис, көр бод кал, ыда.

23. кабышалым! «—тимис. Өтүкен ... тимис...токуз йаңыка сү йорыдым... тутук башын чик тапа быңа ытым иси йер тапа аз эр ытым көр тидим Кырк аз каны Көгмен ичиңте.

24. Эб баркыңта эрмис йелмесин ис йериңеру ыдмыс йелмесин мениң эр анта басмыш тыл тутмыс каныңа.

Гүнорта тарапы

25. исиңе эр келти карлук исиңе келмедүк тиди... ...карлук... Кем... Эртис үгүзүг Аркар башы тошы анта Эр Камыш алтын янта саллап келтим, бир йегирминч ай секиз йегирмике йолукдым. Болчу үгүзде үч карлукуг.

26. анта токыдым. Анта йана түсдим, чик будуныг быңым сүре келти... ...сиз башы чытымың йайладым йака анта йакаладым. Чик будунка тутук биртим ышбараш таркан анта ачлуладым... ...анта ...эр келти, Казлук көлте.

27. тагда көрти, йаг...тип, айу келти. Бис йегирмике ... ...Тайган көлте тиригтим, бидгүчи эр анта ыттым эр келти, Кара Йоталык кечип келирти. Бен утру йорыдым... ... болты кар.ук.

28. тапа эр ыдмыс... тимис ичре бен болгайын, тимис, ташдынтан кабышайын тимис, басмыл йагыдын эбимрү барды аны ичгирмедим ташдындан үч карлук, үч ыдук татар... түргес... Өтүкенте бен.

29. башы анта токыдым биснич ай алты отузка сүңүсдим анта санчдым ичүй кечип...тогуру санчдым анта өтрү түргес карлукыг табарын алып эбин йулып бармыс эбиме түсмис.

30. Йагы бол... турун... йерин тапа барды. Аны уд... ...ургу...секизинч ай бен уду йорыдым эбимин Эрсегүнте Йу.а көлте котым анта ирим...

31. басмылыг кодуп... ич ай бир отузка карлукыг... ...Йогра барында сүсин анта санчдым. Эби он күн өнре үркүп бармыш. Анта йана йорып, түсдим...

32. бир йегирмике санчдым кенту будуныма киртим. Ирлүнте Та.акымынта йетдим аниуки табгачдакы огуз түрк ташыкмыш, анта катылмыш анта беглер...

33. мениң сүм үч... бирти туг эр бес йүз кедимлиг йадаг бир эки шашып келти. Күңим, кулым будуныг таңры йер анта айу бирти, анта санчдым...

34. анта будун ичикди...карлук тапа тезип кирти. Анта йана түсип Оркун Балыклыг белтирикте эл өргинин анта өргипан игитдим эл эбин...

35. бир йегирминч ай йегирмике Кара булук өңдин Сокак ёлы анта Читил тутук...

36. Тогургуг кечүрү... санчдым карлук басмыл... ...тирилип...

37. ..түсдим... ... басмылка.

38. ана... тумыс... ...билмез барча түкүп тезе.

39. ...бен итдим бунча битигиг... ...битиг битидим

Гүнбатар тарапы

40. келти... карлук бод калмады. Анчып секинч ай үч йаңыка йорыдым, карлук тириги бары түргеске келти, йана түсип. .

41. онынч ай эки йаңыка бардым... ... тимис үч ... ... токыдым... түсдим, анта йакгару басмыл карлук йок болты, кон йылка.

42. ... Айладым... ... табгач каны каган... бармыс... бир кыз секиз уры оглын тутдым, йана түсдим...эки будуныг а-ып... ... Өтүкен... токыдым анта олурып эбиңе ытым, кут йартаг тугын.

43. ...Анта... ... будуныг... эбиме экинти ай алты йаңыка түсдим, такыгу йылка... ...бирмис...йок кылмыс анчып келти эки кызын

44. таныг бирти... ... бармыш ... ...сөзиңе йазмайын тиди, яңылмайын тиди, ичикмеди... ...согдак табгачка Селеңеде Бай балык йапыты биртим.

45. йегирмике анта йана... ...үч тугын... ... кабышдым... бир отузка өргин... ... үч отузка анта санчдым, Йарын Агулык ара.

46. ... үч түмен... ... санчдук йерде... ... сакынмыс... экинти ...ай алты йегирмике үч туглык.

47. түрк будуныг... ...секиз огуз токуз татар... ... катун йигени Өз билге бүнин...

48. күй ... ... бин йонт калмыс..., түмен кон калмыс.

49. сү башыбен... ...Элтебер бин йонт, түмен кон бен тутдым. ...келүртим...

Моюн Чор хорматына язгы

Терҗимеси

1. Таңрыда болмуш ил этмиш Билге каган... Төлес.

2. Өтүкен дегреси, оларың дөвлети бу дагларың арасындады. Сувы Селең сувыды. Ол ерде оларың дөвлети (гүлледи) гөнйәрдилер, гонярдылар.

3. Гошун... ол ерде галанлар он уйгур, докуз огуз үстүнден йүз йыл хәкимлик этдилер. Орхон дерясы якасында...

4. Түрк гыпжаклар элли йыл бизиң үстүмизден хәкимлик эденде, түрк дөвлетинде, мен огул а ты яшым дакам, каган маңа шад лакамыны берди. Шонда мениң дәдем Бойла.

5. Гайдып дүшди. Хут өз халкым болан докуз огуз халкымы йыгнадым бирлешдирдим. Мениң дәдем Күл Билге каган...

6. Гошун чекди. Мен өзүми мүң башы эдип, өңден иберди. Мен Кейреден гайтмалыдым.

7. Түрклери табын эдип, ене йөредим. Кейре гершиниде үч Биркүвде каган гошуны билен чакнышдык, анда..

8. Мен олары ызарладым. Биз Гарагумы (Кобы) Көгүр янында Яр үгүзде. Үч туглы түрк халкы.

9. Озмуш тегин хайды. Гоюн йылында (743) йөрүш этдим. Икинҗи гезек түрклер билен айың алтысында, биринҗи айда... Озмуш тегини.

10. тутдым, аялыны өзүме алдым. Түрк дөвлети ене өңде-де ёк эдилди. Ондан соң товук йылында (745) халк ...муны билди.

11. Үч карлук халкы яман ниет билен гачып гитди. Гүнбатарда он ока урулды. Доңуз йыла (747) мен олары еңдим... Тай—Билге Тутуга.

12. ол ябгу титулыны берди. Ондан соң, дәдем каган өлди.. Гарамаяк халк маңа табын болды. Мен олары еңдим.

13. тутдым... биринде айың Букегук диен ерде оларың ызындан етдим. Гиҗе гүн батып барян вагты сөвешдим, олары пайпаладым. Гүндиз олар гачдылар, гиҗе болса ене йыгнандылар. Букегүкде секиз огуз, докуз татар галмады. Икинҗи гүн гүн догар вагты сөвешдим. Гулум, гырнагым, халкың гөк.

14. ер эркини маңа берди. Мен еңдим. Атлы, абрайлы, языклы эрлери таңры мениң элиме дүшүрди. Йөне мен гарамаяк халкы ёк этмедим, өйүни, тамыны, йылкысыны таламадым, җеза буюрдым, ене яшасынлар дийдим. Сиз өз халкым дийдим, мениң ызымдан йөрәң, дийдим, мен олары гоюп гитдим гелмедилер. Ене ызарладым.

15. Бургуда етдим. Дөрдүнҗи ай, докузынҗы гүн сөвешдим, еңдим. Йылкысын, бар задын, гызын, аялын олҗаладым. Бәшинҗи ай олар мениң ызымдан гелдилер. Секиз огуз, докуз татар галмады гелди. Селеңиң демиргазык гүнбатарында Йылук голдан илери Сып—Баша ченли өз гошунымы ерлешдирдим.

16. Кергү, Сакыш, Шып—Баш үсти билен (ягы) йөрүш эдип гелди. Селеңе дек гошун узатды. Бәшинҗи ай 29 гүн сөвешдим, анда еңдим. Селеңе таран гысып пайпаладым, даргатдым. Оларың көпүси Селең бойлары билен ашага гачды. Мен Селеңден гечип, олары ызарладым. Сөвешде он адамлаарыны тутуп, (табшырык билен) ибердим.

17. Тат Билге Тутугың нәкеслиги үчин, бир-ики атлы- абрайлы адамың ярамазлыгы үчин, сен гарамаяк халкым өлдүң, йитдиң, ене боюн бол, өлмез сен, йитмез сен — дийдим. Ене ишиңи гүйҗүңи дөвлете бергил, дийдим. Ики ай гарашдым гелмеди. Секизинҗи айың биринде гошун чекдим. Туглар ёла чыкды.

18. Хабарчы атлылар гелдилер: «ягы гелйәр»—дийдилер. Ягының башы сүрүп гелди. Секизинҗи ай икинҗи гүн Ачыг Алтар көлүнде Касуй гечип, сөвешдим. Анда еңдим, олары ызарладым. Шол айың он бәшинде Үч—Биркүде Кейре чешмесинде татар билен гаты чакнашдым, еңдим. Халкың ярысы.

19. боюн болды, галан ярысы...кидайлара барып гошулды. Ондан гайдып өе дүшдүм. Өтүкен еринде гышладым. Ягыдэн бошадым. Ики оглума ябгу ве шад лакамларыны бердим. Олары тардуш ве төлес халкларына хәким этдим. Ондан соң бөрс йыл чик тарапа гошун чекдим. Икинҗи ай 24-нҗи гүн Кемде.

20. Еңдим. Ол йыл олар боюн болдулар. Чешме башында агымтыл чадыр дикдирдим, ол ерде диварлар гурдурдым. Яйы ол ерде яйладым. Ол ерде адамлары худая чокундырдым. Тамгамы, хатымы шол ерде яратдырдым, даша битдирдим. Ондан соң гүйзиң шол йыл илери йөредим. Товшан йылы татары жоганкордиге чекдим.

21. Бәшинҗи ая ченли Өтүкен йышы чешмесинде.

Ыңыз чешмесинде, Мукаддес чешмеден гайра тарапла Ябаш ве Токуш арыкларының сеплешйән еринде язладым, шол ерде көшгүми гурдурдым, дивар салдырдым. Мүң йыллык, он мүң гүнлүк (эбедилик) битигими, белликлерими ясы даша.

22. яздырдым.. Докуз огуз беглери гелди... Олар өзлериниң уруг башлыкларының маңа ягы боландыкларыны хабар бердилер. Өгүн-Бег, Гара—Булуның, дииен ерде яшаяндыкларыны олар айтдылар. Ол гыргызлара адамлар иберипдир: «Сиз баш гөтериң, чиклери-де яга галдырың» дийипдир. Мен-де яга галжак» дийипдир. Гөр, өзбашдак, болуп гал. Токайда биз сиз билен.

23. бирлешелиң!» дийипдирлер Өтүкенлер докузынжы гүн гошун чекдим. Тутук Башы билен мүңлүк гошуны чик тарпа үгратдым. Оларың союздашларына аз адам ибердим. «Бак» дийдим. Гыргыз ханы Көгмең дагларының гырасында яшаяр.

24. өз өйүнде, тамында, ол өз союздашларына чапар гөндерипдир. Чапарыны мениң адамларым аңда тутупдыр. Өз ханына.

Гүнорта тарап

25. Оларың союздашларына адамлар гелди, карлук союздашларына гелмедя дийди. Мен Кем үсти билен Иртиши саллар билен гечип, Эркамыщдан илеррәкде ягы ашагракда, сол яны чешмели ерде он биринжи ай, он секизинжи гүн үч карлуга Болчу дерясында душдум.

26. Мен еңдим. Ондан гайдып гелдим. Чик халкы мүңлүк гошуным тарапындан дарғадылды. Өз адамларым билен изладым, ол ерде чокундым. Чик халкына тутук, ышбара, тархан лакамларыны бердим, тассыкладым. Адамлар гелди. Казлук көлүнде.

27. Даг башындан гөрдүлер... «Ягы гелйәр» дийдилер. Олар он бәшинде гелдилер. Тайган көлүнде үйшдүк. Олары гүймемек үчин бир топар атлы үгратдым, адамлар гелди. Гара Ёталукдан гечип, душманы якынлашмага межбур этдилер. Мен олары гаршыламага чыкдым. Карлуклара.

28. карлуклара өз адамларыны иберипдир, «Дөнүң!» дийипдир, ичден мен питне турузайын,дашдан сна» дийипдир. Басмыллар ягы болуп мениң өйүме

тарап уградылар. Олары мен өз табынлыгыма гечмейәнчәлер гетирмедим. Дашкы душманлардан үч карлук, үч мукаддес татар... түргеш ...Өтүкенде мен.

29. чешме башында олара хүжүм этдим. Бәшинжи ай 26-нжы гүнде сөвешдим. Анда еңдим. Ичуйдан гечип гүн догар вагты еңдим. Ондан соң түргиш, карлук малыны чапып, өйүни талап, гелип өйүме дүшдүм.

30. Ягы болдулар... туруп өз ерлерине гитдилер. Мен ызарлап,... секизинжи ай мен олары ковгы эдип йоредим. Мен өз өзүми Эрсегүвиде, Юла көлүниң янында гойдым. Шол ерден олары ызарладым.

31. Басмылы гоюп, ...нжи ай, отуздан бир кем, карлуклары... ..Ёгра дүзүнде гошуныны еңдим. Өйи он гүн өң горкуп гачыпдыр. Андан гайдып гелип, өе дүшдүм.

32. Йигрими биринде найза урдум, өз халкыма гирдим. Ирлүнде, Талакымында ызларындан етдим. Хытайдакы өңки огузлар, түрклер яга галан экенлер, олара гатылан экенлер оларың беглери.

33. Мениң лешгерим үчди. Оларың туг гөтерижилери, ве бәш йүз демир донлы пыйда гошуны азашып гелди. Гулум, гырнагым—халкымың үстүнден хәкимлик этмеги таңры ер, маңа айдып берди. Анда мен еңдим.

34. Анда халк табын болды... карлук тарапа гачып гитди. Ондан гайдып гелип дүшүп, Орхон ве Балыклык сеңгиндиде довлет көшгүни гурдурдым ве довлет өйүн...

35. Йигрими биринжи ай, йигриминжи гүн Гара—Булукдан гүндогара Чигил Тутукда Сокак ёда (я-да жоижыга).

36. Тогуругы гечип,...еңдим. Карлук, басмыл...үйшүп

37. Дүшдүм... ... басмыла..

38. Ана гечелгеси ..тутулыпдыр... ...билмәндирлер.... хеммеси гачып даргапдырлар.

39. Мунча ягыны мен этдим. Мен бу ягылары яздырдым.

40. Гелдилер... өзбашдак карлук галмады. Ондан соң секизинжи ай, үчүнжи гүн йөрүше чыкдым. Карлугың дири галаны түргеше гелди. Гайдып дүшүп.

41. Онунжы ай, икинжи гүн мен уградым. «Үч днеш... ...чапдым. Ондан бейләк басмыл, карлук ёк болды. Гоюн йылы (755).

42. Язладым. Табгач ханы каганың янына гүрады. Онуң бир гызыны, секиз оглуны есир тутдым. Ондан гайдып дүшдүм. Ики халкы басып алып Өтүкене... мен ендим. Ол ерде яшап, гут ярадыжы тугуны өйүме ибердим.
гүн гелип дүшдүм. Товук йылында (757) мен...ол
43. Анда... ... халкы.... Өйүме... нжи ай, алтынжы бермиш... ёк этмиш... соң ол гелди. Ики гызын.
44. маңа хызматкәрлиге берди: «Сөзүңден язмайын, яңылмайын» дийди. Эмма дөвлете боюн болмады. Шундан соң согдлара, табгачлара: Селең дерясының якасында Байбалык шәхерини гуруң» дийип, буйрук бердим.
45. Йигримннде ондан гайдып, ...үч тугын... ... бирлешип бир кем отузынжы гүн көшк... ... үч кем отузынжы гүн анда ендим Ярыш ве Агулык арасында.
46. Отуз мүң (татар).. сөвеш мейданында ... олар ойландылар Икинжи ай, 26-нжы гүн үч туглы.
47. түрк халкыны... онуң секиз огуз, докуз татар халкыны. Озмуш каганың аялының гарындашы өз Билге.
48. ...мүң ат галды... он мүң гоюн галды.
49. Гошун сердары мен. Мүң атын, он мүң гоюның элтеберини мен тутдым, ...гетирдим.

Моюн Чор хорматына багышланан язгы боюнча дүшнүксиз сөзлериң маңылары

1—2

1. Эрмис—бармыс—гөчүп—гонармыш. 2. Оркун үгүз – Орхон дерясы. 3. Йан—гайтмак. 4. Кейре—даг ады. 5. Биркүн—дерә ады. 6. Йар—дерә ады. Эшилки ай—икинжи ай. Паңы—тәзе. 9. Ынагару—Аңырда. 10. Йаблак сакынып—яман ниетленип.

12—20

1. Атл—атландырмак. 2. Кылынмыс эркине гечмек. 3. Бүкегүк—ер ады. 4. Йарук батур—гүн яшарда. 5. Паңы—гүн, число. 6. Игил—йөнекей. 7. Уду кел—ызарламак. 8. Кыйын—азап, терги. 9. Кудуз—аял. 10.

Шып Башы ер ады. 11. Сынары—ярысы. 12. Кергү Сакыш—ер атлары. 13. Йиче, Йече,—ене. 14. Күтдим—гарашдым. 15. Йелме эри—атлы хабарчы, чапар. 16. Кез—гечмек. 17. —Анчып—онсоң.

21—30

1. Кидинде—гүнбатарда. 2. Чыт—гала дивары. 3. Йабаш, токуш—арык атлары. 4. Токытдым—салдырдым, гурдурдым. 5. Ташык—гозгалаң этмек. 6. Ис — ёлдаш, союзник. 7. Йелме—чапар атлы. 8. Туту—титул. 9. Ышбара—титул. 10. Эбимрү—өйүме тарап. 11. Ичүй деря ады. Йинчй—Сырдеря. 12. Юла — көл ады. 13. Ир—ызарламак, ковгы этмек.

31—40.

1. Басмыл—түрки халкларындан бириниң ады. 2. Йогра—ер ады. 3. Ирлун—ер ады. 5. Талакыма — ер ады. 6. Ашнукы—өңки, гадымы. 7. Кедимлиг—демир донлы. 8. Шашып чашып, адашып. 9. Оркун — Орхон. 10. Балыклыг—деря ады. 11. Белтир—чат, сепгит. 12. Өрги—көшк, өрүг өй. 13. Сокак—ер ады. 14. Чигил—түрки халкларындан бири. 15. Тогуру—дөря ады. 16. Түкүп тезе—гачып гелмек.

41—49

1. Анта йакгару—ондан бейләк. 2. Тапыт—хызматкәр. 3. Йап—гурмак. 4. Парыш—ер ады. 5. Агулык—ер ады. 6. Бун—мен, самсык. 7. Йонт—ат.

3. Огуз-орхон язгыларының эдеби-тарыхы мазмуны

Огуз-орхон язгылары тарыхы документлер болмак билен бирликде, олар эдеби эсерлер хем хасап эдилйәр. Ол язгыларың хер бири прозада язылан эпитафия эдебиятының айратын, өзболушлы бир гөрнүшидир. Оларың иң гадымыларының бири «Онгин язгысыдыр». Бу язгы Илтериш каганың ве онуң аялы Ил Билге Хатунын хорматына салнандыр. Илтеришиң чын ады Гудулу я-да Кутлуг болупдыр. Кутлуг 682-нжи йылда хытай баканлыгына гаршы гозгалаң эдйәр. Онуң бу

гозгалаңына шол вагтларда ады белли сердарлар Тоньюкук ве Ашид хем гатнашярлар. Олар өз бөлүмлери билен Кутлуга гошулып, умумы гүйч билен түрки халкларыны хытай бакналыгындан азат эдйәрлер. Кутлуг шол йылда, ягны 682-нжи йылда тагта чыкып, каган боляр. Ол 690 ве 693-нжи йыллар арасында арадан чыкяр. Кутлуг каган болансоң Илтериш атландырыляр. Каган боландан соң Илтеришиң биринжи идеалы дарган түрки ковумларыны йыгнамак ве бирлешдирмек болупдыр. Язгының башында Илтериш кагандан өңки, түрк каганатының эсасыны гоян Бумын каганың бейиклиги хакында айдыляр. Соңра Илтериш каганың гахрыманчылыклары, йөришлери бирин-бирин саналяр. Ол йөришлер болса текстде ве түркменче терҗимесинде бар. Олары бу ерде гайталамагың хажаты ёк.

«Огуз-орхон язгыларының» әхмиетлисиниң бири Күлтегин хорматына багышланан язгыдыр. Күлтегин каган болмандыр. Ол Илтериш каганың кичи оглы ве гошун башлыгы болупдыр. Илтериш каганың ики оглы боляр, бири Могилян, кичиси болса Күлтегиндир. Күлтегин 685-нжи йылда догуляр, 732-нжи йылда 47 яшында арадан чыкяр. Бу хакда Күлтегин хорматына багышланан язгының соңунда айдыляр. Күлтегин арадан чыкандан соң, оңа язгылы ядыгәрлик дикилйәр. Бу язгыда Күлтегиниң гахрыманчылыклары бирин-бирин саналяр. Билге каган, Тоньюкук ве Моюн Чор хорматларына дикилен язгылы ядыгәрликлериң тапылышы, дикилен вагты хакында биз озал дурун гечипдик. Инди бу ерде олары гайталаман, оларың умумы мазмуны хакында гүррүң эдйәрис. Огуз-орхон язгыларының мазмунында гахрыманчылык биринжи планда дуряр. Илтериш, Билге каган, Күлтегин, Тоньюкук, Моюн Чор язгыларда өрән гайдувсыз адамлар хөкмүнде гөркезилйәр. Оларың гахрыманчылыкларындан өңе чыкан севешлери олара багышланан язгыларда бирин-бирин саналяр. Олар өзлериниң севешлериниң халкың багты угрунда алнып барлан севешлер дийип гөркезйәрлер. Шейле-де оларың хеммеси «гарып халкы бай этдим, аз халкы көп этдим» диййәрлер. Моюн Чор бир ерде бир йыл ачлык болды, мен йылкы этини ийдирип, халкы док сакладым» диййәр. Ол каганларың хеммеси өзлери тагта чыкмаздан өң халкың ач ве доңсузлыгыны айдярлар. Ге олар ач-

лары доюрандыгыны доңсузлары гейиндирендигини ныгтаярлар. Шулар билен бирликде, олар халкдан өз ишлериниң ве зәхметлериниң нетижелерини каганлара, өзлерине бермеклерини сораярлар. Икинжи бир тарапдан, басылып алнан тирелериң, шәхерлериң, обаларың таланышы ве олжа эдилиши-де язгыларда өз шөхлесини тапыпдыр. Пач-хырач, салгыт йөргүнли болупдыр. Каганлар өз гарамагында болан еңли ханларың үстүне «пач-хырачлы аргыны гелмеди, вагтында салгыды гелмеди» дийип, гошун йөредйәрлер. Түрк каганатының бир феодал дөвлет боландыгы айдың гөрүнйәр. Шоңуң билен бирликде, гулчулыгың галындылары хем гүйчли болупдыр. Урушда еңлен тарап, эгер ол кесеки халкдан болса гул-гырнак эдилип сүрлүпдир. Эркеклер гул хөкмүнде, аяллар гырнак хөкмүнде ишледилипдир.

Сөвдаңың йөргүнли болаңдыгы язгылардан гөрүнйәр. Огузың гиден уммасыз илиниң, топрагының ики саны улы меркези болупдыр. Оларың бири Өтүкен, бейлекиси Мары болупдыр. Сөвда ёлы Марыдан Чәрҗевиң үсти билен гүндогара, Өтүкене ондан Хытай тарапа узалып гидипдир. Язгыларда «аркыш» сөзи көп душ гелйәр. Бу аркышлар сөвда аркышлары болупдыр, үсти йүкли дүе аркышлары шәхерлер, обалар, үлкелер арасыны бири-бирине баглапдырлар.

Огуз-орхон язгыларында йүпек, алтын, күмүш, гундуз ве самыр дерилери, гоюн, сыгыр, йылкы, ат атлары шол заманың иң гыммат маллары хөкмүнде көп душ гелйәр. Йүпек мата сөвда харытларының иң йөргүнлиси болупдыр. Йүпек маталар парча хөкмүнде бөлек-бөлек сатылыпдыр. Йүпек ол юртдан бу юрда экидилипдир. Йүпек билен бир хатарда, гундуз ве самыр дерилерине көп әхмиет берипдирлер. Гундуз ве самыр дерилерини салгыт хөкмүнде гетирен адамларың мертебеси каганлар янында гаты улы болупдыр. Гундуз ве самыр дерилеринден ичмек, дон тикилип, олар совук ерлерде гышдан горанмак үчин говы серишде болуп хызмат эден болса герек. Шейле-де гоюн, йылкы малларың иң әхмиетлиси болупдыр. Олар чарва, малдар халкың баш аладасы болупдыр. Йылкының этини ачлык йылларында ийипдирлер. Йылкы, эсасан, гошун үчин мүнмәге ат ролуны ерине етирен болса герек. Гоюн чарва халка сүйт, йүң эт, дери ве яг берипдир. Еңилен ханларың йылкысы ве

гөчен сүрүлери илки бада енең тарапың хайрына сүрүлипдир. Мундан башга-да күмүш байлыгың эсасы гөрнүши болупдыр. Сары алтыны, ак күмүши (олары өзлери язгыда шейле атландырярлар) салгыт я-да совгат хөкмүнде гетирен ханлар каган янында абрайлы хасапланыпдыр. Түрк каганаты ве каганлары алтын күмүше гаты бай болупдырлар. Оларың алтындан ясалан тагтлары, алтындан ясалан мардаклары, алтындан ясалан челеклери ве алтындан ясалан шуңа мензеш байлыклары нәче диййсең болупдыр. Екаркы маталар ве харытлар билен бирликде бу язгыларда чөрекден ясалан бир хили ичги хем агзаляр. Уруш энжамларындан гылыч ве найза ады язгыларда көп душ гелйәр. Найза олар «сүңү» дийип ат берипдирлер. Мунуң өзи догрудыр. «Найза» сөзи парс сөзүдир.

Той эдип огул өйлендирмек дәби язгыларда өз беянына тапыпдыр. Язгылары сиңе өвренмек билен түрк каганатында дөвлет гурлушыгының ве гошун нызамының көп тарапларына гөз етирмек мүмкин. Язгыларда шол дөвлетде, шол дөврде, йөргүнли болан «Ябгу, шад буйрук, сув башы, элтебер, чор» ялы бир гиден дөвлет ве гошун дережелери, чинлери душ гелйәр.

Бу язгыларда адалатсызлык, зулум ве эгрилик дөвлетиң сынмагының ве халкың даргамагының баш себәби хөкмүнде гөркезилйәр.

Акыла, билиме түрк каганлыгында улы орун берлипдир. Каганлар, Күлтегин, Тоньюкук ве бейлеки гахрыманлар өзлерини билге атландырярлар. Яны акыллы ве билимли. Тоньюкук болса өзүниң билимли ве акыллы болмагы билен Билге каганың баш геңешчисине өврүлйәр.

Язгыларда чеперчилиге, сунгата хем ёкары баха берипдирлер. Олар өзлериниң салдыран биналарының ичини-дашыны «безиз», ягны чепер нагышладандыкларыны айдярлар. Шулар билен бирликде, язгыларың өзи-де чеперчиликден бош дәлдир. «Найза бойлы гарлары басып гечмек», «Биз маслыклардык, душманлар болса маслыга үйшен йыртыжы гушлардыр» «Биз мөжеклердик, душман эсгерлери болса гоюн ялыды», «шәхердәкилер дага ярмашдылар, чакдылар, дагдакылар болса иннилер» ялы чепер гуралан сөзлемлере язгыларың дилинде көп душмак боляр.

Шу ерде бир ягдайы хем беллемекчи боляры. Түрк каганларының бир топарының ады хэзир хем өзгеришсиз я-да аз-овлак өзгериш билен түркмен атларында сакланыр. Меселем, Мухан-Мухан гөрнүшинде, Кутлуг-Кутлук гөрнүшинде, Кулы-Кулы гөрнүшинде, Кара Чор—Гара гөрнүшинде, Мөнжы—Мөнжын гөрнүшинде, Елыт (тегин) —Еллы гөрнүшинде, Ашыл—Ашыр гөрнүшинде сакланярлар.

4. Түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде Огуз-Орхон язгыларының әхмиети

Биз бу ерде материалы топлешдирип өвренмәге көп әхмиет бердик. Дил категорияларының хайсы меселелерине баглы болмаздан, оларың барыны бир битеви меселе хөкмүнде мысалларың тертип боюнча гелмегине гарап, оларың үстүнде дуруп гечдик. Себәби, бу ерде меселәни түркмен эдебиятының дилини аныкламагың нуктай-назарындан угур алып өвренйәрис. Озалы билен биз Огуз-Орхон язгыларының дилинде ишлигиң шу гүнки «-мак /-мек» билен гутарян инфинитив формаларының ёклугыны, ягны болманлыгыны беллемекчи. Бу форманың дерегине язгыларда ишлигиң буйрук формалары уланылыпдыр. Ишлигиң буйрук формалары хем инфинитив, хем буйрук формалары хөкмүнде уланылыпдыр. Эмма ишлигиң инфинитив формасының чеши «-мак /-мек» гошулмалары, хем-де шу гошулмалар билен ясалан ишлигиң инфинитив формалары Махмут Кашгарының «Диваны-лугати-эт-түрк» сөзлүгинде, шу гүнки дилде махсус болшы ялы, тебигы бир зат болуп дурир. Ишлигиң бу инфинитив формалары, диймек, VIII асыр билен XI асырың араларында эмеле гелипдир. Шу дөвүр ичинде түркмен дили шу гүнки ягдайына етмек угрунда кесгитли әдим әдипдир, өрән өсүпдир. Огуз-орхон язгыларында инфинитив формаларың ёклугы, шол дөврде дилиң ягдайының пәсиллигини, умуман, гөз өңүне гетирип билер. Шунуң үчин Огуз-орхон язгыларының дили биз үчин дүшнүксиз болар, диен гүманы этмек болмаз. Гадым дөврдәки сасанлар дили хем шу гүнки парслар үчин дүшнүксиз дәлдир. Шуңа гарамаздан, Огуз-орхон язгыларының дилинде шу гүнки түркмен дили билен оны айрылмаз баглаян

лексики ве грамматики ягдайлары нәче дийсең тапмак
боляр. Илки биз Күлтегин хорматына багышланан
кичи язгыдан мысаллар алярыс: «Токуз огуз беглери,
будуны бу сабымын эдгүти эшид, катыгды тыңла».
Бу сөзлемде биринжиден «бег» сөзи хич өзгериш-
сиз шу гүнки түркмен дилинде болшы ялы уланыл-
ыр. «Катыгды тыңла» сөзлерде биринжи сөз шу
гүнки гүйчлендириҗи «гаты» диен сөз незипесини ерине
етирип гелйәр. «Тыңла» сөзи болса «диңле» форма-
сында уланыляр. Ене бир мысал: «Билиг билмез
киси ол сабыг алып, йагру барып, кишиң өлтиг». Бу
сетирдәки «надан» маңысында гелен «билмез» сөзи
хәзирки заман түркмен дилинде хем йөргүнлидир.
Ишлигиң геләҗек заманының ёклук формасындан сыпат
ясамаклыгың түркмен дилине махсус бир ягдайдыгыны
Магтымгулының «Иш мүшгүлдир ыңламаза душ гел-
се» диен сетириндәки «ыңламаз», сөзүниң мысалында
гөрмек боляр. Ёкаркы мысалда «алып, барып» сөзле-
ри хал ишлигиң шу гүнки формаларында гелипдир-
лер. «Барып» сөзи, мәселем, «варып» формасында
дәл. Ёкаркы мысалда гелен «сабыг» сөзүниң соңкы
«-ыг» гошулмасы шол заман дилинде еңиш дүшүм
формасы болупдыр. «Саб» сөзи болса өз маңысын-
дадыр. «Өтүкен йир олурып, аркыш-тиркиш ысар».
Бу мысалдакы «аркыш-тиркиш» сөзлери хем шу
гүнки түркмен сөзлеридир. Шол ерден ене бир мысал.
«Өзим кутум бар үчүн». Бу сөзлем дуршуна түркмен
сөзлемидир. «Өзүм» чалышмасы шу вагт шейле фор-
мада уланыляр. «Кут-гут» сөзи хали-шинди наиң
агзындан дүшмән уланылян сөздүр. «Бар» ве «үчүн»
сөзлери хем шу гүнки сөзлер ялы сакланыпдыр. «Ки-
чи язгыда» «мен» чалышмасы хем душ гелйәр. Анык-
дакы мысалда болса «мен» чалышмасы эелик дүшүм
формасыны кабул эдип гелйәр. «Мениң сабымын сы-
мады».
Бу сөзлемде эелик дүшүминде гелен «мениң» сөзи
хәзирки заман түркмен дилинде хем шейле формада
уланыляр. Ёкарда гөркезилен еңиш дүшүмиң гадым-
ы язгыларда еңиш дүшүмиң шу вагтки түркмен
дилинде йөргүнли болан формасы-да уланыляр.
Мәселем, ёкаркы мысалда «сабымын», я-да «каганы-
ның сабын алматын» сөзлеминде «саб» сөзүни «сабын»
формада еңиш дүшүмде гелши ялы. Шу ерде «ичин-
ташын» сөзлери гелйәр. Бу-да хәзирки заман түрк-

мен дилинде бир идиомадыр. Кичи язгыдан ене бир
мысал: «Беңгүн таш токытдым, битидим. Аны көрип,
анча билиң!».
Бу ерде «токытдым, битидим» сөзлеринде абсолют
ишлигиң геçен заман формасының биринжи / шахс
йөңкемеси-формасы «-дым /-дим» формалары, ягны
гошулмалары билен ясаляр. Бу гошулмаларың өзи
ве ишлигиң шу формасыны шейле ясамагың өзи
түркмен дилине махсус болан айратынлыкдыр. «Аны»
сөзү-де «оны» чалышмасының классык формасыдыр.
«Көрип» сөзүнде болшы ялы «-ып, /ип» хал ишлик
гошулмалары өз формаларыны шу гүн хем саклаяр-
лар. «Билиң!» сөзи бу ерде хас хем гызыклыдыр.
Бу сөз ишлигиң буйрук формасының көплүк санудыр.
Хәзирки заман түркмен дилинде хем бу сөз, «билиң,
гелиң, алың» ялы формаларда уланыляр. Иң гызыклы
ягдай бу ерде көплүк сан гошулмасының «ң» харпы
билен ясалянлыгыдыр. Мәселем, «билиң» дәл-де
«билиң» формасында гелйәр.
Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан мы-
саллар алярыс: «...йагыз йир кылынтукда, экин ара...»
сөзлеринде гелйән болса-да, умуман, түркмен сөзүдир.
Түркмен дилинде «сарыягыз, гараягыз» дийилйән сөз-
лердәки «ягыз» сөзи шол «ягыз» сөзүдир. «Кылын-
тукда» сөзүниң соңкы вагт аңладян гошулмасының
юмшак «да» болуп гелмесй-де түркмен дилине деглиш-
ли болан бир ягдайдыр. Умуман, ишлигиң бу формасы
түркмен дилине махсусдыр. Магтымгулының «Гөрдүк
сайы көңүл совар» диен сетириндәки «гөрдүк» ишли-
ги муңа делил болуп билер. «Ара» сөзи хем бу ерде
хәзирки заман формасында гелйәр, хемме ерде хем
шейле. Ене бир мысал: «Олурыпан түрк будуның илин,
төрүсин тута бермис». Бу ерде «будуның» сөзүндәки
эелик дүшүм түркмен гошулмасыдыр. Ол «будуның»
дәл-де түркменче «будуның» болуп гелйәр. «Илин,
төрүсин» сөзлеринде болшы ялы, еңиш дүшүмиң шу
формасы язгыларың дилине хас дегишлидир ве örän
актив уланылпдыр. Еңиш дүшүмиң бу формасы хем
хәзирки заман түркмен дилинде гаты йөргүнлидир.
Мәселем: «Җемшит жамын гөзлән жаханы сөкдүк»
диен сетирде «жамын» сөзүниң еңиш дүшүм формасын-
да гелши ялы (бу сетир Омар Хайямың терҗимесин-
ден алынды). Ёкаркы мысалың соңунда «тута бир-
мис» сөзлери гелйәр. Ишлигиң өтен заманының довам-

лылык аңладян формаларының бир гөрнүши болан бу форма ики ишлигиң гошулмасындан эмеле гелйәр. Түркмен дилинде бу форма хәзир хем хас йөргүнлидир. Меселем, «алыберди, гелиберди» ве ш. м.

Ине, ене бир айдың мысал: «Төрт булуңдакы будуның коп алмыс». Бу ерде «булуңдакы» сөзде ики хәсиет түркмен дилине дегишлидир. Биринҗиден, бу сөзүң ортасында «н» харпы гелйәр. Икинҗиден, вагт ве орун аңладян «дакы, дәки» гошулмалары хем түркмен дилине дегишли болан гошулмалардыр. Көп сөзи язгыларда «коп» формада хемме ерде душ гелйәр. Онуң эквиваленти «чок» ве «чох» формалары хич душ гелмейәр. Язгыларда гечен заман формаларының бир гөрнүшини аңладян «-мыс/-мис» гошулмаларының гапдалында «-мыш/-миш» гошулмалары хем довам эдйәр. Шол ерден ене бир мысал: «Өзиче кергек болмыс». «Өзиче» сөзи шол гадым формасыны үйтгетмән саклап гелйәр. Хәзир хем «өзүмче, өзүңче, өзиче» дийилйәр. «Өлди» манысында гелйән «кергек болмыс» сөзи түркменлерде уланылыяр. Өлен адам хакында «худая герек болупдыр» дийилйәр. Йөне, ол биринҗи вариантда «худайсыз» уланылыяр. «Анта кисре иниси каган болмыс». Бу сетирдәки «ини» сөзү-де шу гүнки түркмен сөзүдир. Шу ерден ене бир мысал: «Ягысы коп тег эрмис». Бу сөзлемде гелйән «ягы» сөзи хәзирки заман түркмен дилинде хем шу формада сакланяр. Бу ердәки «тег» сөзи хәзир «дек» формасында уланыляр. «Будуныг күң эдмиш, кул эдмис». Бу ердәки «күң» сөзи гырнак манысындадыр. Түркменлерде «Йүнеги сакламасаң йүң болар, бикәни сакламасаң күң болар» диен аталар сөзи бар. «Еди йолы сүлемис». Бу сетирде гелйән «йолы» сөзи «кере» манысындадыр. Хәзир бу сөз «йола» гөрнүшинде уланыляр. «Еди йолы, еди йола, еди кере» диймекдир. Шол язгыдан ене бир мысал: «Көгменашa, кыркыз йирине тегн сүледимиз».

Ишлигиң буйрук формасына «-а, -е» гошулмаларының гошулып хал ишлик ясамак хем түркмен дилиниң хусусы айратынлыкларындандыр. (Ёкаркы мысалдакы «эниз» сөзүнде болшы ялы. Бу форманы Сейдиниң «Горкы эле-эле рускамыз чыкды» диен сетириндәки «эле-эле» сөзлериниң мысалында гөрмек болар. Чеңли манысында болан «тегн» сөзи хем түркмен дилинде хәзир «дек» гөрнүшинде уланыляр. «Йир, суб идисиз болмазун...». Бу мысалдакы эесиз манысында болан «идисиз» сөзи өз көне формасыны үйтгетмезден хәзир хем бизде актив уланыляр. Ёклугы аңладян «-сыз/-сиз» гошулмалары-да, ёкаркы сөзден гөрнүши ялы Огуз-орхон язгыларының дилинде актив болупдыр. Ёкаркы мысалда үчүнҗи шахсда гелен буйрук формасының ёкҗук ҳалында «болмазын» гошулмасында гелиндир. Бу бизиң шу гүнки «болмасын» гөрнүшинде уланян сөзүмиздир. Хас гызыклысы хем оның «олмазун» дәл-де «болмасун» формасындалыгыдыр. Ене бир мысал: «иниси эчисин билмез эрти, оглы каңын билмез эрти». Ишлигиң гелҗек заман отрицател формасыны аңладян «-маз/-мез» гошулмасы, ёкаркы мысалың гөркезиши ялы, язгыларда актив уланылыпдыр. («Билмез эрти»). Бу ерде түркмен дилине махсус болан ецин душумли сөзлериң «эчисин, каңын» ялы формалары уланыляр. Бу форма ол душуми язгыларда уланылан иң актив формасыдыр. Күлтегиң хорматына багышланан улы язгының 23-нҗи бөлеги «Өкүн!» диен сөз билен башланяр. Бу сөз өзүниң буйрук формасы боюнча-да, манысы боюнча-да формасыны үйтгетмән хәзирки заман түркмен дилинде актив уланыляр. Ене бир мысал: «Суңукуң тагча итды».

Бу ерде әхмиетли ягдай икинҗи шахс йөңкеме гошулмасының «-ың/-иң» формасындалыгыдыр. «Сүңк» сөзүниң өзү-де түркмен сөзүдир. Оларың соңына гошулып гелин, меңзешлиги аңладян «-ча/-че» гошулмасы хем түркмен гошулмасыдыр. Ёкаркы мысалда бу «тагча» сөзүнде гелиндир. Түркмен дилинде, «аграмы аңшакча, көлегеси көшекче» диен халк аңлатмасының барлыгыны хеммәмиз билйәрис. Ёкаркы мысалдан соңкы «итды», сөзи өзүниң «-ды» гошулмасы билен хем маныси боюнча түркмен сөзүдир ве хич бир өзгеришсиз хәзир хем шейле уланыляр. «Балбал тикдим» сөзүндәки «-дим» гошулмасының юмшаклыгы барада хем ёкаркы ягдайы айтмак болар. Шу ерде шейле бир ягдайы беллән гечмекчи боляры. Бир гиден душнуксыз сөзлер язгыларда бар. Шол сөзлер бейлеки түрки диллере душнуклыдыр дийип, асла пикир этмек болмаз. Меселем, «балбал» сөзи. Бейле сөзлер көнелиниң сөзүк составындан душуп гидипдирлер. Иним Күл тигиң бирле сөзлешдимиз». Бу сетирдәки

«иним» сөзи барада-да өң айдылып гечилди. «Бирле» сөзи гечмиш түркмен прозасының сөзүдир. Хәзирки заман түркмен дилинде ол «р» харпы ортадан ташланып «биле» гөрнүшде уланыляр. «Сөзлешмек» сөзи хем түркменчедир. Бу язгыда ишлигиң «булундакы, үчдукда» формалары хем гайталаняр. Бу формаларың язгыларың хемме еринде душ гелйәндигини, оларың гаты активлигини шу ерде белләп гечмелидирис. Огуз-орхон язгыларының дилинде «-ын / -ин, -ун -үн» гошулмалары атлара гошулып «биле» манысыны аңладыпдырлар. Меселем: «әзкына эрин тезип барды». Манысы «аз санлы эсгер билен гачып гитди» диймекдир. Бу сетирдәки «тез, тезип» сөзү-де түркмен сөзүдир. Хәзир ол «тес» гөрнүшинде уланыляр. Ёкаркы гошулма дегишли ене бир мысал: «Бир эрин эриг окун урты» ягны, «бир эсгери ок билен урды». Огуз-орхон язгыларының дилинде вагт-орун дүшүм гошулмалары «-да /-де» гошулмаларының гапдалында «-ка /ке, -га/ге» гошулмалары билен хем аңладылыпдыр. Меселем: «Ол йылка түргис тапа Алтун йышыг тога Артис үгүзиг кече йорыдымыз» (Ол йылда түргиш тарапа Алтын йышындан гечип, Иртиш дерясындан гечип, йөридик, йөрүш этдик). Бу ерде «Ол йылка» сөзи «ол йылда» манысындадыр. Шейле-де, «Тога» сөзи «галмак, ёкары чыкмак» манысындадыр. Ягны, «Алтай дагларына ярмашып, мүнүп», диймекдир. Бу ерде «тога, кече» сөзлери хал ишлик болуп гелйәрлер. Бу хәзирки заман түркмен дилиндәки хал ишлигиң «бара, гиде, гиде» ялы формаларыдыр. Иң соңкы «йорыдымыз» сөзүнде «йөремек» сөзүниң шол вагткы ёгын формасыдыр. «Бир йылка биш йолы сүңүшдимиз». Бу ерде хем «бир йылка» сөзи «бир йылда» манысындадыр. Шол ерден ене бир мысал: «Алты эриг санчды, сүн тегинтиде йитинч эриг кылычлады» (Алты эсгери санчды, гошун чыкышыгында единжи эсгери гылычлады). Бу ерде «санчмак, гылычламак» сөзлери-де хәзирки заман түркмен дилинде уланыляр. «Ал будун анта ёк болты. Мысалда вагт-орун дүшүми «-та» гошулмасы аңладып гелйәр, бу гошулма-да язгыларда дегишли болан гошулмадыр. «Йок болмак» сөзи хем хәзирки заман түркмен дилиниң сөзүдир. Ене бир мысал: «Эним каган ули камашык болтукында». Бу сетирдәки «камашык» сөзи гошшак диймекдир. Түркмен дилинде «гөзүм гамашды» дийилйәр. Муның манысы «гөзүм гошшады» диймекдир. Бу ерде «болтукында» сөзи өрән гызыклыдыр. Ол «болтукда» дәл-де «болтукында» болуп гелйәр. Бу тайда, догры, онуң эдеби формасы алныпдыр. Хәзирки заман түркмен дилинде ишлигиң шейле эдеби формасы хас йөргүнлидир. Аламда, боламда, дурамда» ялы эдеби дәл формаларың терсине, «аланымда, боланымда, дуранымда» дийилйәр. Күлтегин хорматына багышланан улы язгыдан ене бир мысал. «Балыка бармады». Бу ерде «балык» шәхер манысындадыр. Бу ерде бу сөзе гошулан йөнелиш дүшүм гошулмасы (-а) хәзирки заманда уланылян йөнелиш дүшүм гошулмасыдыр. «Бармады» сөзү-де өтен заман формасының түркмен вариантыдыр. Бу ерде ишлигиң гечен заман формасы юмшак «ды» гошулмасы билен аңладылыпдыр.

Билге каган хорматына багышланан язгыдан мысаллар алярыс. «Алты отуз яшыма чик будун кырк аз бирле ягы болты». Бу ерде вагт-орун дүшүм гошулмасы «йашыма» сөзүнде өң гөрлүп гечилиши ялы йөнелиш дүшүм формасында гелйәр. Хакыкатда болса «йашыма» сөзи «яшымда» манысындадыр. «Бирле ве ягы болмак» сөзлери-де хәзирки заман түркмен сөзлеридир. Шу ерден ене бир мысал: «Түргис будуныг уда басдым» (Түргиш халкының үстүни уйкуда басдым). Бу ерде гелен соңкы «басдым» сөзи юмшак гошулма билен бирликде эрасса хәзирки заман түркмен сөзүдир. Ол шол болушыны өзгертмән, хәзирки вагтда хем актив уланыляр. Ене бир мысал: «Каганын, йабгусын, шадын анта өлүртим» (Каганыны, [illegible] ол ерде өлдүрдим).

Бу ерде, биринжи үч сөзде еңиш дүшүм формасы гысга формада гелйәр, ягны «каганыны, ябгусыны, шадыны» дәл. Еңиш дүшүмиң шу гысга формасы язгыларда баш формадыр. Шуна середенимизде, еңиш дүшүмиң гошулмалы формасы, ягны ёкаркының икинжи варианты соң дөрәндир, диен нетиже гелмек болар. Бу форма XVIII XIX асырларда хем хас йөргүнли болупдыр. Магтымгулының

Баша баглап [illegible] кемендин,
Сетредим етишдим микын [illegible]

диен сетирлеринде бу ягдайы сынламак болар. Шол ерден ене бир мысал: «кием балыкда маңа [illegible] (Ш...

херден адам маңа боюн болмага гелди). Бу ерде «маңа» сөзүнде түркмен дилиниң, түркменче «маңа» чалышмасыны ңсаяр, «ң» сеси билен гелен түркмен дилине махсус болан чалышманы эмеле гетирйәр. «Балыкда» сөзүне гошулан вагт-орун дүшүминиң гошулмасы хем юмшак «да» гошулмасыдыр. Шу ерде шейле бир ягдайы беллэп гечмек зерурдыр. Язгыларың дилинде ишликлериң өтен заман формалары юмшак «-ды /-ди» гошулмалары билен-де, меселем, «басды», гаты «-ты -/ти» гошулмалары билен-де, меселем, «болты» айладыландыр. Бу ягдай вагт-орун дүшүм гошулмалары болан сөзлере-де дегишли (V) язгылары болса бир адам языпдыр. Шу ерден нәме үчин бу ве бейлеки дүшүм гошулмалары, я-да, умуман, гошулмалар ики вариантлы я-да көп вариантлы боляр диен сораг гелип чыкяр. Бу ягдай огуз тирелериниң арасында шол вариантларың хеммесиниң йөргүнли боландыгына шаятлык эдйәр. Шонуң үчин битигчи дашнамаз оларың хеммесини чем гелен еринде уланыпдыр. Ене бир мысал: «Бес балык аны үчин озды» (Бәшбалык шонуң үчин абат галды). Бу ерде «аны» сөзи зелик дүшүм формасында гелипдир. «озды» сөзи өзүниң юмшак гошулмасы билен шу гүн хем түркмен дилинде йөргүнлидир. Шу язгыдан башга бир мысал: «Йерин, субын ылып, табгачгару барды». Бу ерде «ер, суб» сөзлериниң еңиш дүшүм формаларындадыгындан башга-да «барды» сөзи шу гүнки түркмен сөзүдир. «Бу ерде маңа кур болты» (бу ерде маңа важып болды). Бу ерде хем йөнелиш дүшүмли «маңа» чалышмасы түркменчедир. Гызыклы ягдайың бири «болты» сөзи хич ерде «олды» формада гелмейәр. Язгыларда «сүңүшдим» сөзүниң соңкы өтен заман гошулмасы хемме ерде «-дим» гөрнүшде юмшак болуп гелйәр. Бу хәзирки заман түрк дилиниң кануныңа гаршыдыр. Хәзирки заман түрк дили боюнча ол гаты «тим» болмалы. Ене бир мысал: «Эбин, баркын анта боздым» (өйүни, көшгүни ол ерде боздум»). Бу ерде «боздум» сөзү-де түркменчедир,. ол шу вагт хем өңки формасыны сакляяр. Ене бир мысал: «Уйгур элтебер йүзче эрин илгерү тезип барды» (Уйгур элтебери йүзе голай эсгери билен илерик (гүндогара) гачып гитди.) «Тезмек, бармак» сөзлери, овал беллешимиз гечишимиз ялы, хәзир хем өзүниң гадым формаларыны саклаярлар. Шол ерден ене бир мысал: «...аркышы келмеди,

аны анытайын, тин сүледим» (пач-хырачлы аркышы гелмеди, оны акыла гетирейин, дийип, гошун чекдим). Бу ерде иң гызыклы форманың бири «анытайын» сөзүндәки буйрук форманың биринжи шахсыны аңладян «айын» гошулмасыдыр. Бу гошулма язгыларда хемме ерде хем шу формада гелйәр. Хәзирки заман түркмен дилинде бу форма өзүниң гадым гөрнүшини сакландыр. Меселем, «алайын гелейин болайын» ве башгалар. Шол язгыдан ене бир мысал: «Бунча будун сачын, кулкакын, йаңакын бычды» (мунча халк сачыны, гулагыны, яңагыны кесди, йолды). Бу ердәки «йаңак» сөзи «ң» харпы билен язылдыгы үчин түркменчедир. «Сач» сөзү-де дүшнүкли сөздүр. «Бычды» сөзи «кесмек» диймекдир. Түркмен дилиндәки «пычак», «пычгы» сөзлери шу сөзден ясаландыр. «Кышын кытан тапа сүледим, отуз артукы токуз йашыма йазын татабы тапа сүледим». (Гышын кытанлара таран гошун чекдим») «Кышын, йазын» сөзлери шол дурушуна хәзир хем уланыляр.

Шу ерде бир ягдайы айратын беллэп гечмекчи боляр ыс. Билге каган хорматына багышланан язгының ики еринде «түркме будуныма» диен сөз бар. С. Е. Малов ве Г. Айдаров муны «түркиме будуныма» гөрнүшинде языпдырлар ве «түрк халкыма» дийип, дүшүндирйәрлер. Эмма шейле язмак ве дүшүндирмек чиг гелйәр. «Түркүме, халкыма» диен сөз гурлушы шу вагта ченли бир дилде тебигы зат болан дәл болса герек. Биринжи сөз оригиналда «түркиме» дәл-де «түркме» языландыр. «Түркме будуныма» гөрнүшинде языландыр. Олар «түркиме будуныма» гөрнүшинде үйтгедйәрлер. «Түркме» сөзи бу ердәки «түркмен» сөзүниң деслапкы гөрнүши болмагы мүмкин. Онуң «түркмен халкыма» болмагы мүмкин. Шейле ягдайда тебигы эшидилйәр.

Билге каган хорматына багышланан язгыдан мысал алмагымызы довам эдйәрис: «Кара кисиң, көк тейиниң саңсыз келүрип, кол котты» (гара самырыны, гөк гундузыны сансыз гетирип гойдулар).

Бу ерде «саңсыз» сөзи шу вагт хем өз гадым формасыны үйтгетмән сакляяр. «Тейин» сөзи хем түркменчедир. Ол гундуза мензеш хайван ады, түркменче хем тейиң дийилйәр. Бизиң хәзирки «көң» сөзүмиз язгыларда «көң» гөрнүшинде душ гелйәр. Ене бир

мысал: «Капым түрк билге каган олуртукында».
Бу ерде «олуртукында» сөзүнде, өң гөрлүп гечилен,
«алатында, болатында» сөзлериндәки ялы, түркмен
дилиниң эдеби формалары уланыляр. Ене бир мысал:
«Кызын эртеңү улуг төрүн оглыма алы бертим». Бу
ерде гелйән «алы бертим» сөзи гошма ишликдир. Ол
хәзирки заман түркмен дилинде «алып бердим» гөр-
нүшинде, геплешик дилде болса гадым гөрнүшини үйт-
гетмән уланыляр. «Улуг төрүн» сөзи улы «дабара би-
лен» диймекдир. Шол ерден ене бир мысал: «эмгет-
мәң, толгатмаң» (эмгек гөркезмәң, толгундырмаң,
хорламаң). Ишлигиң буйрук формасының ёклук гөр-
нүши, ёкаркы мысалдан гөрнүши ялы, хәзирки вагтда
хем өз гадым формасыны сакландыр. Хәзир хем «ал-
маң, гелмәң» дийилйәр. «Огуз-орхон язгыларында чы-
кыш дүшүми вагт-орун дүшүм формасында көп га-
бат гелйәр. Меселем: «Бу каганында бу беглериг-
де, йеринде, субунда адрылмасар» (Бу каганындан,
бу беглериңден, ериңден, сувуңдан айрылмасаң).
Бу ерде чыкыш дүшүм гошулмалары вагт-орун дү-
шүм гошулмалары ялы «-да/-де» гөрнүшлеринде
гелйәр. Эмма барындан әхмиетлиси «каганың, ериң,
субуң» сөзлеринде эелик дүшүм гошулмасының түрк-
менче «-ң» сеси билен ацладылянлыгыдыр. Ене бир
мысал: «Өзүң эдгү көртечи сең, эбиңе киртечи сең,
бунсыз болтачы сең», (өзүң ягшы яшар сең, өйүңе
мыдам гирип чыкар сең, ягшы өйүңден айрылмарсың,
гамгысыз боларсың).
Бу ерде «өзүң» сөзүнден башга-да бирнәче сөзүң
түркменче «-ң» харпы бардыр. «Таш токыдым көңүл-
дәки сабымын» (көңүлдәки сөзүми даша чыздырдым).
Бу ерде «көңүлдәки» сөзи өзүниң манысы ве «-ң»
сеси билен, вагт-орун дүшүм гошулмасы билен түйс
түркменчедир. Шу ерде биз бир ягдайы белләп геч-
мелидирис: Бир топар сөзлер бизе дүшнүксиздир.
Йөне олар өз, гезегинде, бейлеки түрки диллер үчин
хем дүшнүксиздир. Әхмиетли зат язгыларың дилиниң
эсасы огуз дилидир. Түркмен дилини өвренмәге, ол,
бейлеки диллере гаранда, көп материал берйәр. Месе-
лем, «суб» сөзи. Ол хич бир түрки дилде хем
өзүниң шол болшуны сакламандыр.
Шол язгыдан ене бир мысал: «Мениң сабымын
сыңарды»
«Мениң» чалышмасы бу ерде, хәзирки заман түрк-

мен дилинде болшы ялы, эелик дүшүм формасында-
дыр.
Тоньюкук хорматына багышланан язгыдан мысал-
лар алярыс: «Илтерис каган болайын» (Мен Илтериш,
каган болайын). .
Бу ерде «болайын» сөзи гаты гызыклы формада-
дыр. Ишлигиң буйрук формасының биринжи шахсыны
аңладян бу форма «-айын/-ейин» гошулмалары билен
ясаляр. Хәзирки заман түркмен дилинде ёкаркы фор-
маны ясамак үчин уланыляң еке-тәк формадыр.
«Огуз-орхон язгыларында» чыкыш дүшүм вагт-орун дү-
шүми билен хем аңладыляр. Меселем: «Анта өгрү
каганыма өтүнтүм».
Бу ерде «анта өгрү» сөзи «андан өтри» манысын-
дадыр. «Каганыма» сөзүнде йөнелиш-дүшүм формасы
шу гүнки ялы үйтгемән гелйәр. Ене бир мысал: «Огу-
зы йеме таркаич ол» (Онуң огузы-да даргав ол.),
Сөзлемиң соңунда «ол» сөзүни гетирип, сөзлеми шей-
ле гурмак огуз дилине махсус дийип, Махмуд Кашга-
ры айдяр. Ене бир мысал: «Кырк азыг ука басдымыз»
(кырккызлары уйкуда басдык).
Бу ерде «укы» сөзи хәзирки заман формасындадыр.
Диңе онуң соңундакы «-а» гошулмасы вагт-орун дүшүм
гошулмасыдыр. «Басмак» сөзү-де түркменчедир.
«Өңден кагангару сүв торытым».
Бу ерде «өңден» сөзи хич бир өзгериш хәзир-
ки заман формасыдыр. (Өңден, ягны өң тарапдан,
гүндогардан кагана тарап гошун йөрүдәлиң).
Моюн Чор хорматына багышланан язгыдан бирнәче
мысал алярыс. «Анта йана түсдим, өтүкен ирин
кышладым». Бу ерде «анта» сөзи формал тайдан вагт-
орун дүшүмде болса-да ол чыкыш дүшүмдедир.
«Анта йана» диймек «андан гайдып, доланып» диймек-
дир. «Кышладым» сөзү-де түркменчедир, хеммә бел-
лидир. Ене бир мысал «...битигимин анта йаратдым».
Бу ердәки «йаратыттым, токытдым» ялы ишлигиң
буйрук форма гошулмалары хич өзгериш хәзирки
заман түркмен дилинде гадым гөрнүшлерини сак-
лаярлар. Ене бир мысал: «Татарыг айтдым табышган
йылы» (тошан йылы татары жогапкәрчилиге чекдим)
«Айтдым» сөзи түркмен дилинде дегишли болан сөз-
дүр. Ол шол гадым гөрнүшини үйтгетсиз сакландыр.
«Өригин анта йаратытдым» (Көшги шол ерде гурдур-
дым). «Өрик» сөзү-де түркмен сөздүр. Түркменлер-

де өйленен ве дурмуша чыкан огланы, гызы илкинжи гиже «өрүк» өс салмак дэпдир. Олара көшк арзув этмек ырымыдыр. Ене бир мысал: «Бергүмиң, битигимиң, анта йасы ташка йаратытдым» (битигими, аламатларымы ол ерде несы даша чыздырдым).

Бу ерде гелен «йасы» сөзи-де түркменчедир. Ол өзүниң гадым формасыны хәзир хем саклап гелйәр. «Сиз ташыкың, чикиг ташыгырың, тимис. Мең ташыкайын — тимис». (Сиз аяга галың, чиклери-де аяга галдырың, — дийиндирлер. «Мен-де аяга галайын — дийипдир). «Ташык» сөзи бу ерде «долуп-дашмак» сөзүндедир, ол «гозгалаң» манысында гелйәр. «Ташыкың, ташыгырың, ташыкайын» сөзлери өзлериниң сонларындакы буйрук форма гошулмалары билен түркменче сөзлердир. Бу ягдай язгыларда душ гелйән ахли буйрук формалара дегишлидир. Моюн Чор хорматына багышланан язгыдан ене бир мысал»: Сөзүңе йазмайын тиди, йаңылмайын тиди. Буйрук форманың биринжи шахс ёклук анладян «йазмайын, йаңылмайын» сөзлери өзлериниң манылары боюнча-да, гошулмалары боюнча-да гадым формаларыны бир өзгеришсиз хәзирки заман түркмен дилинде саклапдырлар. Мысалларың саныны мундан хас хем көпелтмек мүмкин. Йөне артык сөз узатман бөлүми шу ерде сонлаярыс. Ёкарда геркезилен мысаллар Огуз-орхон язгыларының эсасында огуз дилиниң дуриндыгыны айдың геркезйәрлер. Олар түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде, «Огуз-орхон» язгыларының биринжи материал чешмедигине, бу ишде оларың бичак улы әхмиетиниң барлыгына шаятлык эдйәрлер.

Шу ишиң соңунда «Огуз-орхон» язувының элипбийини ве гөнүкмө хөкмүнде бирнәче овнук язгы-ядыгәрликлери ерлешдирйәрис. Бу овнук язгылар С. Е. Маловың «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» диен китабындан алынды. Бу язувда язылан язгылары окамак үчин бирнәче ягдая үнс бермели. Көп халатларда ики я-да үч сесиң арасы ачылман языляр. Окалан махалында бу ягдай гөз өңүнде тутулмалы. Эсасы кынчылыкларың бири көп халатларда бир харп билен ики харпың анладылмалыгыдыр. Меселем, үч харплы «тер» сөзи ики харп билен «тр» гөрнүшинде языляр. Я-да дөрт харплы «эдгү» сөзи үч харплы «дгү» гөрнүшинде, бәш харплы «секиз» сөзи үч харплы «скз», үч харплы

«эли» сөзи «лп» гөрнүшинде языляр. Бу ягдай язувы окамагы кынлашдыряр. Язгылары окамак үчин олардакы сөзлериң манысыны хем билмек зерурдыр.

II БАП

IX АСЫРЫҢ СОҢЫ ВЕ X АСЫРЫҢ БАШЫНДАКЫ ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ГОРКУТ АТА ВЕ ОНУҢ «КИТАБЫ ДӘДЕ ГОРКУТ» КИТАБЫ

Бу бапда илки Горкут атаның түркмениң яшулусы ве парасатлы довлет ишгәридигия субут эдилйәр. Соңра Горкут атаның «Дәде Горкут китабының» мазмуны ве онуң огуз дурмушының беяныдыгы гөркезилйәр. Ондан соң огузларың түркмендигини, түркменлериң болса огуздыгыны автор гадымы тарыхлара салгыланмак билен субут эдйәр. Шулар билен бирликде бу ерде китабың идея ве чеперчилик мазмуны барланып гечилйәр. Бабың соңунда китабың дили анализ эдилйәр.

Горкут Ата тарыхы бир шахсыет болуп, ол өңде беллейшимиз ялы, түркмен яшулусы ве парасатлы довлет ишгәри болупдыр. Горкут Атаның асыл ады Горкут болупдыр. Оңа лакам хөкмүнде «ата» ве «дәде» сөзлери соң гошулыпдыр. «Ата» лакамы эсасы ве баш лакамыдыр. Себаби Горкут хакында эсасы маглумат берйән Абулгазының «Шежерей теракиме» китабында, «Горкут атаның өз «Дәде Горкут» атлы китабында, Алышир Новайының «Несайимул-мухаббет» атлы тезкиресинде Горкут. Горкут ата дийлип атландырылар. «Дәде» сөзи лакам хөкмүнде диңе бир бөлүң соңунда агзаляр. Эмма түркмен халкының арасында шу лакамларың хер икиси-де йөргүнлидир. Горкут Атаның какасының ады Гара хожадыр. Горкут гелип чыкышы боюнча Марыдан болупдыр. Ол үч саны түркмен патышасының везири болупдыр. Ол өран узак яшапдыр. Арадан чыкан йыллары X асырың биринжи ярымы болупдыр. Горкут Атаның парасатлы түркмен довлет ишгәри боландыгыны субут этмек үчин тарых китапларына ве тарыхы документлере йүзленелиң. Илки бу барада Хыва ханы Абулгазы Бахадур ханың «Шежерей теракиме» (Түркменлериң несил агажы) атлы китабына салгыланярыс. Бу китап XVII асырда,

1071 хижри йылында язылыпдыр. Бу сене милады
йылының 1660—1661-нжи йылларына габат гелйәр. Бу
йылының 1660—1661-нжи йылларына габат гелйәр. Бу
тарых китабы, адындан белли болшы ялы, гадым дө-
вүрлерден башлап түркмен патышаларының тарыхыны
языл гөркезйәр. Онда гөркезилйән маглуматларың
хеммеси ыгтыбарлы маглуматлардыр. Абулгазы түрк-
мен тарыхына дегишли гадымы дөвүрлерден галан
маглуматлары йыгнап, тарыхы чешмелере салгылан-
мак билен түркмен патышаларының дурмушындан өз
деврүне ченли сакланып галанларыны йыгнап бу ки-
табыны языпдыр. Шейлелик билен, бу китап түркмен
тарыхына дегишли болан китапдыр, ол хут гысга-
жык түркмен тарыхыдыр, гысгача беян эдилен
түркмен патышаларының тарыхыдыр. Абулгазы өз ки-
табының сөзбашында шейле язяр: «Түркмениң молла-
лары ве беглери мениң тарыхны яхшы билерүмин
эшгип турурлар. Дахы бир гүн барчалары гелип арз
кылдылар ки бизниң ичимизде «огузнама» көп турур
[1] («нама» сөзи, илки хемише «тарых» сөзи маны-
сында уланылыпдыр. Меселем: «Чеңгизнама», «Тей-
мурнама», «Шанама», «Жеңнама» ве башгалар). Эмма
хич яхшысы ёк, барчасы галат ве бириси бирисине
кувафык эрмес. Хер хайсы бир түрлүк ве бир лүрүст
ыгтыбар кылгу дек тарых болса эрди, яхшы болур
эрди, тип өтүн кылдылар. Эрсе анларың өтүнлерин
кабул кылдым... Такы бу китабга «Шежерей тера-
киме» тип ат гойдук.... Инди Адамдан тә бу вагтага-
ча ким тарых миң етмиш бирде турур түркменлериң
ниң ве соң түркмен адыны гетерип түркменге ко-
шулган иллериниң анча билгенимизни бир-бир айталың.
Билмегенимизге не алач» [1]. Шу цитатаны алмакдан
бирнәче максат гөз өңүнде тутдык. Биринжиден, бу
тарых китабының өзүнден өңки тарых китапларының
эсасында языландыгыны гөркезмек үчин, сонра болса
шу китабың ичиндәки материалларың хеммесиниң
түркмене дегишлидигини гөркезмек үчин алдык. Шу
ерде ене бир игдайы беллән гечмелидирис. Горкут
Атаның түркмен яшулусы ве парасатлы дөвлет иш-
гәридигини гөркезмек үчин оны кәбир тарыхы вакала-
рың ичинде гөркезйәрис. Йөне бу тарых китабының
бүтин мазмуныны санап гечмек бизиң везипәмизе
гирмейәр.

Абулгазының бу китабында, бейлеки тарых ки-
тапларында болшы ялы, огузларың түркмен ве түрк-

менлериң огуз боландыгы хакында хемме тарапллы
маглуматлар берилйәр. Бу маглуматлары беян этмеги
мен шу бабың үчүнжи бөлүмине гоюп, бу ерде дине
Горкут Атаның шахсыетине ве онуң түркмен яшулусы
ве парасатлы дөвлет ишгәри боландыгына дегишли
болан маглуматлары аляры. Бир ерде Абулгазы
шейле язяр: «Ынал ханның заманындан тә биз бу
китапны язган чагкача бир-бир айтурмыз, барчасы
раст турур, хич галаты ёк турур. Эмма Гузы Ябы
хан бирлен Ынал ханның арасында нече йыл өтгенин
жезм айта билмей биз. Андак хем болса аз айта-
лы, шаят көп айтсак, ялган болгай. Төрт муң йыл
бар турур. Андан билермиз ким Огуз хан Кеюмерс
заманында эрди. Ынал Ябы ханның гезир нексли
кайы халкындан Горкут Ата эрди. Ол бизниң пыгам-
бермизниң аталарының иниси Аббас өвладының оглан-
лары Багдат шәхеринде Бәш йүз йыл патышалык
кылдылар. Горкут анларың заманында эрди. Кеюмерс
билен Аббас огланларының арасы бәш муң йыл турур.
Бес өзүңиз хасап кылың Гузы Ябы хан бирлен Гор-
кут Атаның ханы Ыналның арасы нече йыл болур».
Гузы Ябы хан Огуз ханның бәшиленжи оглы турур.
[1. 40 с.]

Бу ерде Абулгазы Горкут Атаның яшан деврүниң
Аббасыларың халыпалык деврүнде болуп гечендигини
айдяр. Йөне Аббасылар халыпалыгы, ягны хәкимети
Абулгазының айдышы ялы, бәш йүз йыл болман, дөрт
йүз йыл болупдыр. Абулгазы өзүниң китабында икн
саны башлангыжы тутарык эдийәр. Бәш муң йыл
мундан өң патышалык эдип гечен түркмен патышасы
Огузханың династиясының патышалыгы соңа билинежи
оглы болан Гузы Ябы хана ченли белли. Гузы Ябы
хандан соң маглумат, тарыхы документлер йитйәр.
Кимиң, кимлериң патыша боландыгы белли дәл. Соң-
ра Мухаммет пыгамбериң заманына якын түркмен
патышасы огузхан династиясындан Ынал Ябы ханлаң
башлап бу маглуматлар ене системалы суратда беян
эдилип башланяр. Шонуң үчин бу ерде Абулгазы көне
деври Гузы Ябы хан билен гутарып ондан соң, так-
мынан, дөрт муң йыл гечирип түркмен патышалыгы-
ны, огуз династиясыны Ынал Ябы ханың ады билен
янадан башлаяр.

Горкут Атаның шахсыетине дегишли ене бир мысал
алярыс. Абулгазы «Ынал Ябының хан болганының

зикри» атлы бөлүминде шейле вэяр: «Кайы Гара хожаның оглы Горкут Ата, Салур, Эикеш, хожа, ве Иве Шабан хожа башлык барча огуз или йыгылып, кайы халкындан Ынал Явыны патыша төтердилер. Везири Горкут Ата эрди. Горкут Ата хер иемерсе тисе, Ынал Явы аның сөзүнден чыкмас эрди. Горкут Атаның кераматлары көп эрди. Ики йүз төгсан бэш йыл өмүр тапды. Үч патышага везир болды. [1. 42 с.].

Бу ерде хем Горкут Атаның түркмен тиреси кайыдан боландыгы, онуң түркмен патышасы Ынал Явының везири боландыгы, хем-де онуң «Дэде Горкут китабында» гөркезилиши ялы керАматлы боландыгы айдыляр. Бу ерде Горкут Ата ики йүз тогсан бэш йыл өмүр сүрди дийилйэр. Бу сөзлерден онуң өмрүниң хас узын боландыгы айдың гөрүнйэр. Биз 140, 150, 170 яшан адамларың боландыгыны ве бардыгыны билйэрис. Шу ягдайлара гараныңда, Горкут Атаның гөркезилйэн өмри шейле бир гең галарлык ве болмажак зат дэл дийип, дүшүнип билерис. Йөне, элбетде, бираз улалдылан болмагы хем мүмкиндир. Шунча көп өмүр сүрени үчин Горкут Атаның илкинжи йыллары пыгамбер заманына якын ве орта хем соңкы йыллары апбасыларың халыпалык деврүне габат гелйэр. Онуң үч патыша везир болуп билендиги хем өмрүниң узак боландыгы, билен дүшүндирилйэр.

Сонра Абулгазы сөзүни довам этдирип шейле вэяр: «Ынал Явы етн йыл патышалык кылды. Ики оглы бар эрди, улы оглунын аты Ал, кичикиниң аты Дүели кайы. Ынал Явы хан өлер болганда Дүели кайыны орнунда олтуртып, гитди. Дүели кайы хем Горкут Атаның сөзүне амал кылур эрди ве такы Горкутдан башга ики ынак (ынамдар көмекчи) беги бар эрти. Бириси башдур илиниден Букдуз атлы, ве такы бири ыдырдан Дүне атлы. Дүели кайы көп йыллар патышалык кылды. Оглы ёк эрди. Аның ашап ве ишин чиқип, узак өмүр тапып, кефат кылды» [1. 43 с.].

Огуз ве түркмен билен Горкут Атаның баглы боландыгыны, Горкут Атаның хут өзүниң түркмен боландыгыны, шол вагткы огуз ве түркмен сыясатының меркезинде Горкут Атаның дурандыгыны хас айдың, хеммe тараплы гөркезмек үчин, ашакда «Дүели кайының иниси Эркиниң патыша болганы ве оглы Туманың

дүнйэ гелгенининг зикри» атлы бөлүми түтүшлыгына гетирлейэрис: «Дүели кайының бир якын гарындашы бар эрди, Эрки атлы. Ол аза эгеси болуп, олтурды. Барча огуз или азага йыгылып гелдилер. Горкут Ата башлык барча беглер сордулар, ханның гочлериниң хич бойларында, барму, тип. Бир дая хатун келип айтды: Ханның бир хереми хамыла турур. Умыдымыз бар, тиз болгай», тип айтды. Бир нйже гүнден соң ханның өлүк ашыны берип олтурып эрдилер, ханның оглы болды, тип, сөйүнжи тиледилер. Эрке башлык барча беглер сөйүнжи бердилер. Эрки халкга савун салды. Хер ким хүмметине лайык савун гелтурдылар. Төрт йүз йылкы, ве төрт мүң кой өлтүрдилер. Булгарыдан үч ховуз тикдүрди. Бириси арак бирлен, ве бириси кымыз бирлен ве бирисини катык бирлен долтурды. Бир ай гиже-гүндиз тойда барчасы, ягшы ве яман айшу ашратга мешгул болуп, гаррылар яшын унутды, ве ярлылар малсызлыгын унутды ве байлар өлүмин унутдылар. Огуз или Горкутга айтдылар: «Бу огланга бир яхшы ат гойгул» тидилер. Горкут Ата мунуң атын: «Туман хан болсун» тиди. Халк айтдылар: «мундан ягшырак ат гойгул» тидилер. Горкут Ата айтды:. «мундан ягшы ат болмас» тиди. Ол гүнки Дүели кайы хан өлди бизниң юртумызны туман тутуп, гаранкы болды. Бу огул туманда тогды. Аның үчин Туман ат гойдук. Ве икинжи көңлүмден яхшы ырым ве ниет кылып аның үчин Туман ат коюп турур мен туман узак турмас, тиз ките турган немерсе болур. Туманлы гүн афтап болуп, туманның соңы ярук болмай болмас. Азгына турган туманны бу огланның яшлыгына охшатып мен. Соң афтапны бу огланың йигит болуп, атасы тахтында олтуруп, довлетли ве узак өмүрли болганына огшатып мен» тийди. Барча халк буны эшитип, Горкутга Аферин, Аферин, тип, хошхал болуп, Туманга көп догалар кылдылар. Ве такы Горкут башлык барча халк Эркиге айтдылар. «Бир ай той кылдың, ашың тамам болмады, ве ховузларга салган кымыз ве айраның көлнүң сувундан көп болды. Имди бу гүнден соң сени Көл Эрки хан тигели. Туман өзүниң оглуң турур. Агаң Дүели Кайының орнунда олтурып, ханлык кылгыл ве хер качан Туман йигит болса, анга ней берерүгни өзүң ягшы билүр сен» тийдилер. Көл Эркини хан кылдылар. Халк бирлен ягшы маш кылыш

олтурдылар. Туман йигит болды. Дүели Кайы ханның байры кишилери Туманга сөз бердилер: «Патышалык саңа атаңдан мырас калган турар. Барча халк иттифак бирлен Көл Эркиге ариет тапшурып эрдилер, бу шерт билен ким хер качан сен балыг болсаң, саңга тапшургай тип. Туман бу сөзни Көл Эркиге бир кишиден айтурты». Көл Эрки бу сөзни эшитгенден соң, хылватда Горкутга айды: «Такы аның маслахасы бирлен илиң ягшыларыны чарлап, улуг той кылдылар». Горкутны өйүң төрүнде олтуртып, Көл Эрки хан йүкиүн, гымызлы ягтыны сунды. Горкут гымыз ичип, барча халк аш йигенден соң, Көл Эрки айтды: Эй ил ве халк барчаныз билүрсизлер патышалык туманның хакы эркеции. Бу вагтгача Туман яш эрди. Аның үчин мен ишни кылатурур эрдим. Имди Туман улуг йигит болды. Атасының тагтыны тыпшрыатурур мен» тийди. Барча халк Горкутга айтдылар: «Ханның ве барча огуз илиниң ыгтыяры сениң голуңда турур. Ней ишни мынасып гөрсең, аны кылгыл» тийдилер. Горкут бу сөзни эшитгенден соң, киши йиберип, Туманы гелтурып, өйүң ортасында олтуртып, айтды: «Атаң өлди, сен яш галдың, Көл Эрки хем атаң турар ве хем агаң. Сени дүнйәге гелгенден тә бу чакгача көп эмгеклер билен ягшы эсрәп турар. Тәч ве тагт ве ил барча юрт сениңки турар. Сенден өтүгинимиз бу турур ким бир нече гүн сабыр кылгыл, агаңың бәрилигинден нарылыгы явук болуп турур» тийди. Эрсе Туман айтды: «Барча огуз илиниң ягшысы, атамның везири ве мениң бабам турур сен. Сөзүңизни кабул кылдым» тийди. Көл Эркиниң бир гызы бар эрди. бисяр, гөркли, ата-энесиниң барча ишлерине эркли. Горкут Көл Эрки бирлен туманга сөзлешип, ети гиже-гүндиз той кылып, патышаларга лайык эсбап ве тузук бирлен гызны Туманга тапшурдылар» [1].

Абулгазының «Шеҗереи теракиме» тарыхындан гетирилен ёкаркы сетирлерде Горкут Атаның түркмен дурмушында нәхили роль ойнандыгыны гөз өңүне гетирип билерис. Бу ягдайларың өзи «Дәде Горкут китабында» Горкут Атаның ойнаан роль билен деңешдирмек үчин хем гаты гызыклы материалдыр.

Горкут Атаның өңүн өсен, яшап, ишләп, ери, ватаны Марыболупдыр. Абулгазы өзүниң китабында бу ягдайы шейле гөркезйәр: «Ол вагтда Үргенч, Мурган ве Теҗенде олтурган илниң Улуг беги кайы илинден Горкут тийген эрди» [6. 59 с.].

Абулгазының «Шеҗереи теракимесинден» ашакдакы сетирлери хем нитирлейәрис: «Огуз хан биниң пыгамберден төрт мүң йыл илгерув өтген турур. Газан али бизниң пыгамберден үч йүз йыл соң эрди. Карыган чагында Меккеге барып, хажы болуп гетди. Бес Салур Газан алты аркада Огуз ханга нинчик етер ве такы Салур Газан кайы Горкут Ата бирлен бир заманда эрди. Горкут Атаның Салур Газаны махтап айтган тартымы бу турур» [6. 65 с.].

Овал беллешимиз гечилиши ялы, Горкут Атаның өмри гаты узын болупдыр. Ол үч патыша везирлик эдипдир. Шоларың биринҗиси Ынал Явы хан, икинҗиси Дүели кайы, үчүнҗиси Салур Газан болупдыр. Горкут Атаның өмрүниң соңлары Салур Газаның дөврүне, Салур Газаның шалык эден дөврүне габат гелйәр. Ол дөври болса, ёкаркы ситатадан гөрнүши ялы, Абулгазы «пыгамберден үч йүз йыл соң» диййип хасиетлендирйәр. Бу дөвүр болса, ягны Горкут Атаның өмрүниң соңлары X асыра габат гелйәр ве оның өмрүниң башлары болса, «Дәде Горкут китабында» гөркезилиши ялы, пыгамбер заманына якын боляр. Инди ашакда Горкут Атаның Салур Газаны тарып эдип гошан гошгусыны гөркезйәрис:

Казурт тагдан ошер ташыны югарлатды,
Салур Газан өзүн барын гарбап тутды
Ит бөҗеге төрүп аны чеси тиди.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Бир газанга кырк бир атның этин салды,
Ол газаның сол элин бирден алды.
Сағ элин бирлен илге үлешдүрди.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Гөк деманган ипин гелди тилли йыллан
Хер адамың юртар эрди гөркен заман.
Салур Газан башын кесди бермей аман.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Огуз, кырк мүң эрлер бирлен Газан барып,
Ит бөҗене иллерини келди гырып.
Бир ишеси гутулмадыр кеп ялбарып.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Түрк ве түркмен, арап, ажам раятлер,
Газан кылды мусулманлыга тербиетлер.
Кафырларны гырды ошол көп фурсатлар,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Андан хүнер гетердилер барча улы,
Баглыларга орун берди сагы, соллы,
Бизге болды камут илиниң орны анылы.
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби.

Сойых Горкут илер болдун имам болгил,
Ол Газаның девлетине дога кылгыл,
Карвап китди, көп гич галдың ёлга кирдил,
Алплар, беглер гөрен барму Газан киби. [6. 66 с.].

Бу гошгуда бирнәче зат бизиң үчин әхмиетлидир. Бириңжиден, Горкут Атаның Салур Газан билен замандашлыгыдыр. «Дәде Горкут китабында» хем Горкут Ата Салур Газан билен замандаш, эгиндеш, юртдаш, бир ерден бир, халкдан, огуздан, түркмендендиги гөркезилйәр. Икинжиден, бу ерде Горкут Атаның өзи Салур Газаның, түркмен патышасы Салур Газаның везири боландыгыны өз дили билен айдяр. Горкут Ата: «Салур Газан киме сагындан, киме солундан орун берди, маңа болса әхли халкын орны (орун-тагт) болан везирлик везипесинден, дигли везипәни бөлүп берди» диййәр. Бу ерде гошгының хем түркмениң дөртлеме формасында языландыгыны беллемек герек. Горкут Атаның «Дәде Горкут китабында болшы ялы эдебиятчы боландыгыны беллемек герек. Йөне шуңа меңзеш ягдайлар хакында йөрите дурлуп гечилжекдир. Хәзир Горкут Ата барасында Салур Баба Гулалы Хырыдарының сөзлерини диңлəлиң: «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдары» 963-нжи хижри йылларында язылыпдыр. Бу сене 1555—1556-нжы миллады йылларына габат гелйәр. Бу бейик тарых китабы бир гезек даш басмада чап болуп чыкыпдыр. Онуң голязмасы ТССР Ылымлар Академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда 526-нжы инвентар номерде сакланяр. Бу бейик тарыхы эсер көп санлы айры-айры тарыхдан ыбаратдыр. Онуң биринжи китабы огуз-түркмен тарыхыдыр. Икинжи китабы болса «Тарыхы алы селжук» атландырыляр. Үчүнжи китабы болса «Бени Ысраыл тарыхы» атландырыляр. Дөрдүнжи эсасы китабы Чеңгиз хан ве могулларың тарыхыдыр. ве ш. м. Биз өзүмизиң шу ишимизде «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарының» ёкарда гөркезилен голязмасына салгыланярыс.

Салур Баба Гулалы Хырыдары ады агзалан тарыхында Горкут Ата барада шейле маглумат берйәр. Биз онуң өз сөзлерини цитирлейәрис: «Патышалыкны ибни әмми Ынал ханга бергей, аңы патышалык тахтыга олтуртды ве бу патыша довриде хезрети Мухаммет Мустафа саллы аллахув алайхи ве селлем зухур кылды ве Маруда Керкулини аның хыдматыга йиберип, мусулман болды, ве Горкут Маман неслиден турур. Гара Хожа оглы ве ол азым ве дана ве сахыбы керамат эрди ве аның әхдиде Ынал хан сырнав кой, чыкып эрди. Ве бу роваят сахыбы тәхрир кылур ким аның өмри ики йүз тогсан бәш йыл эрди. Ве ягшы сөзлер ве кераматлар дийип, аның хекаяты көп турур ве алахитде келгүвен турур. Иттифакан ахыр өмриде хатуны хамыла эрди, ве вефат болган чагыда бир огул мутевеллид болды ве мутевеллид болганда Горкут баят ковмыдан тийди ким огулнуң адыны Туман хан гоймак герек».

Бу сетирлер ёкарда гөркезилен тарыхың 252—253-нжи сахыпаларындан алынды. Бу цитатада бирнәче ягдайы беллемек герек. Бириңжиден, Салур Баба Гулалы Хырыдары Ынал ханың ве Горкут Атаның ватанының Мары боландыгыны айдяр. Икинжиден, Салур Баба Гулалы Хырыдары Горкут Ата баят ковмундан дийип гөркезйәр. Үчүнжиден, Абулгазы ялы Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Горкут Ата Түркмен патышасы Ынал ханың везири, дийип, гөркезйәр, хем онуң 295 яшандыгыны Абулгазы ялы беллəп гечйәр, хем гаты алым, дана адам боландыгыны айдяр. Ин бир әхмиетли беллемели хакыкат бу ерде Ынал ханың хем Горкут Атаның пыгамбер заманында яшан боландыгы ве Ынал ханың дөврүнде Мухаммет пыгамберин мейдана гелендигидир.

Бу ерде ене бир белленилип гечилмели ягдай Горкут Атаның Маман неслинден боландыгыдыр. Горкут Атаның аталарындан бириниң ады Маман болупдыр. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Абулгазы ялы Горкут Атаның какасының адының Гара Хожа боландыгыны беллəп гечйәр.

Салур Баба Гулалы Хырыдары хем өзүниң ады тутулан тарыхында Абулгазы ялы Горкут Ата түрк-

менин яшулусы, маслахатчысы ве онуң девлет ве сыясатыны доландырыжысы хөкмүнде гөркезйәр. Түркмен халкының арасында, онуң адының хатда ровaят алтыилары билен багланан ве гапланандыгыны гөркезйәр.

Туман хан хайванлар дилини, ягны хайванларың гылык ве эдимини билен бир хан болупдыр. Туман хан өсүп етишйәр. Шу чака ченли болса онуң яшлыгы зерарлы юрды онуң какасының доганы Эрки хан доландырярды. Туман хан тагта чыкмакчы боляр. Той тутяр. «Эрсе буюрды Горкут гелсе, аңа аяк тутгайлар ве филхал Горкутга киши йиберди, ким мүлк хассасы бу гүн сен-сен, ве мундаг мүшгил иш маңа түшүп турур. Бир маслахат ким гөрсе, аңа амал кылур мен». Горкут тахы падыша сөзүни эшитди. Эрсе анда келим той кылып аяк тутды. Аш тартар чакда бир кары гурт чыгра башлады. Туман хан ким барча тиллере вакыф эрди, маглум кылды ким ол гурт не айтатур. Айтур ким: «Дарыг, гары болуп йүгрүп ете алмас мен, ве эгер етсем, тута алмас мен, эгер тутсам йырта алмас мен». Ол гурт сөзүни түкетди. Эрсе үч йигит гурт аның жевабыда дийдилер ким: «Эгер сен гары болуп, хич ким гарыга медет кылмагай, аңа не ыгтыбар болгай. Иш кыла алмас сен, биз кыла алар биз. Хер йигит Ким Гарыга медет кылмагай, аңа не ыгтыбар болгай. Бу гиже болуп гаранкулык болгусы турур. Бу тойга гелтүрген койларының тамам гуйрук ве гарынларыны йыртып саңа берүр биз ким ферагат йүзиден йийгей сен». Ол явукда бир ит бар эрди. Гара Ярак атлык, жевап берди ким: «Эгер патыша маңа бир ыссык гуйрук берсе тоймагай мен ким бир койга зерер етгүргей сен». Туман хан бу сөзлерден вакыф болуп, бу гуйрукны алып ол итге берди. Ол жемагат ким хэзир эрдилер патышадан аның себебини сордулар. Аларга жевап берди ким, Эрки бирле көңүл галышлыгымыз болмагай ве садаканың оваллыны итге бермек герек ким реңж арада болмаган ве андан соң ашларыны ичип ятдылар. Ярым гижеден соң Туман хан ойганып тийди ким»: «Гөрүң ким ташгарыда ел бар я ёк». Бакдылар, эрсе гиже бигаят гаранкув ве ягыш ве ел эрди. Туман ханга гелип тийдилер. Эрсе Туман хан билди ким ол гуртларың сөзи чын эрмиш. Гүндиз болуп хова ачылды. Эрсе ол итни ериде гөрмедилер. 300 киши тайын кылды ким ол итни истегейлер.

Тефеххус кылдылар эрсе гиже ол койлар үркүп, гуртлар аларга урнуп эрмиш. Гара Ярак ол гуртлар бирле уршуп, гойларны саклап, гуртларны неныг кылур эрди. Туман ханга ол сөзни гелип тийдилер. «Эрсе атланып анда барып, ол гуртларны өлдүрип, билди ким ол ит өз сөзиге етип турур. «Элкысса той агаз кылып, ети гиже-гүндиз мешгуллык кылып бир гүн тогсан кой ве токуз кысрак өлтүрүр эрди. Горкут арага гирип Туман ханга тийди ким: «Атаң вефат кылды, эрсе сен кичик эрдиң, ол себәпден Эрки ханны саңа найып кылып эрдик. Имди сен девлет бирле бу макамга етдиң», таңлага етип турур».

Горкут Атаның маслахаты боюнча Туман хан Эрки ханың гызыны аляр. Бу ёкарда гөркезилен ровaят гатышыклы тарыхы хакыкат «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарының» 253-нжи сахыпасындан алынды. Биз шу ерде Туман хан, гуртлар ве ит хакындакы ёкаркы ровaят барада бирнәче ягдайы беллемекчи болярыс. Улы тарыхы шахслар ве бейик тарыхы хакыкатлар барада тарыхы ве болуп гечен чын хакыкатларың болмагы билен бирликде шол тарыхы шахслар ве шол тарыхы вакалар хакында халк арасында дүрли ровaятлар хем дөрейәр, хатда чепер эсерлер хем язылярдыр. Меселем, Александр Македонский ве онуң йөришлери тарыхы вакалар болмак билен бирликде, онуң шахсыети ве йөрүшлери барада ил ичинде көп ровaятлар дөреди. Бу ровaятлар тарыхы шахсыет ве тарыхы ваканы ёга чыкарман, эйсем онуң үстүни долдурярлар ве шол деврүң медени ядыгәрлиги хөкмүнде, чепер фольклор эсери хөкмүнде халк эдебиятыны байлашдырярлар. Гүндогар тарыхчылары тарыхы вакалары ве тарыхы шахслары беян этмек ве язып гөркезмек билен бирликде, хемише язып гөркезен тарыхы вакаларының ве шахсларының төверегинде дөрән ровaятлары хем өз тарых китапларында язып гөркезипдирлер. Шейле ровaятларың ичинде болмадык хич бир тарых эсерини гүндогар тарыхында тапып болмаяр. Бу ровaятлар тарыхы шахслары, тарыхы вакалары эбедилешдирйәр, оларың әхмиетиниң халк арасында гаты улы боландыгыны, шол себәпли халк арасында олар барада ровaятлар дөрәндигини гөркезйәрлер. Ине, бу ёкаркы ровaят хем Горкут Атаны ве Туман ханы эбедилешдирйән ве оларың шахсыетиниң та-

рыхылыгыны берклешдирйән чепер фольклор эсеридир.

Шу ягдайлар билен бирликде ёкаркы Туман хан ве Горкудын гатнашыкларында Салур Бабаның хем Абулгазы ялы Горкут Ата кең үнс бериши ве оны түркмен дөвлетиниң ве сыясатының меркезинде гөркезишини сыпладырыс.

Горкут Атаның Марыда боландыгыны гөркезйән ене ики саны цитатаны ашакда гетирйәрис. Бу цитаталарың биринҗиси Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхының 259-нҗы сахыпасындан алынды. Ол шейле язяр: «Миң киши йиберди ким Амуя Сувуның этраф ве хавашенда олтурганларыны гечүрип, Мервге элтгейлер. Ол җемагат араларыда бир факых бар эрди ким мугыбат ве эсрарга вакыф эрди. Ады Эмиран Кохин. Горкут аңа тийди ким бак Алы хан бирле ягылык не түрлүк турур. Ол бир сагат тефеккүр кылып тийди ким араңыздан бир киши захыр болгай ким адыл ве ынсаф бирле мерсум ве мөвсуф болгай».

Бу сетирлерде гелен Амуя Сувы — Амыдеря диймекдир. Өң гөрлүп гечилен мысаллардан башга, ине, бу ерде хем Горкут Атаның Мары ве Амыдеря түркменлериниң арасында догуп ве яшап гечендигини айдың гөрмек боляр. Ашакда шу ягдай билен баглы Абулгазыдан бир цитата алярыс. Ол «Шеҗере-теракимеде» шейле язяр: «Ол вагтда Үргенч ве Мургап ве Теҗенде олтурган илиң улуг багы кайыл илинден Горкут тиген эрди. Ил ичинде бир җынлы бар эрды. Миран Кәхин диерлер эрди. Горкут бег аны чагырып айтды: «Шамелик бирлен Гузуны бизден агырып, Алы хан катыга гачып гитди. Ил бирлен ханның иши ничик болур эркен» тийди. Миран Кәхин бир сагат сөзлемәй олтурды. Такы айтды: «Огуз илиниң ичинде уруш болуп, гызыл ган гара сув дек ака турур, Алы хан тиз өле турур. Аның орныга бир киши патыша бола турур тийди».

Бу цитата ёкарда гөркезилен китабың 60-нҗы сахыпасындан алынды. Шу ёкарда гетирилен мысалларың икисинде хем Горкут Атаның Мары ве шол этрап билен баглы боландыгы, оларың икисиниң хем Миран Кәхин диен адам билен иш салышандыгы айдың гөрүнйәр.

Биз ёкарда ики саны ыгтыбарлы, бейик тарыхы чешмеде «Тарыхы Салур Баба Гулалы Хырыдарыда»

ве Абулгазының «Шеҗереи теракимесинде» Горкут Атаның бейик түркмен акылдары, сыяхатчысы ве эдебиятчысы боландыгыны, аслының Марыдан боландыгыны, яшан дөврүни, тайпасыны, какасыны, агаларыны, терҗиме халыны гөрүп гечдик. Инди үчүнҗи чешмә Горкут Атаның өз китабы болан «Дәде Горкут китабына» йүзленйәрис. Бу китап биринҗи гезек Станбулда 1333-нҗи йылда чап болуп чыкяр. Бу йыл мылады сенәниң 1914 - 1915-нҗи йылларына габат гелйәр. Бейик тарыхы ве эдеби ядыгәрликлери шол эсерлериң хайсы халка дегишли болмагына гарамаздан, дүнйәниң дүрли нешиләтлары чап эдип дурундырлар. Бу ягдайың өзи халклар ве нешириятлар арасында бир говы дәбе өврүлипдир. Меселем, Мирхандың «Чеңгиз намасыны» Париж чап эдип чыкарыпдыр. Түркмен шахыры Байрам ханың диваныны, Җамының «Нефехатул үнс»[1] тезкиресини Бембей чап эдип чыкарыпдыр. Түрк тарыхчысы Хусейниң «Бедайугу-векайыг» атлы тарыхыны Москва чап эдип чыкарыпдыр. Абулгазының «Шеҗереи теракимесини» Ленинград чап эдип чыкарыпдыр. Түркмениң «Дәде Горкут китабыны» Станбул чап эдип чыкарыпдыр. Горкут Атаның китабының Түркиеде чап болуп чыкмагы шу дәп боюнча амала ашан бир затдыр.

Инди биз шу ерде «Китабы Дәде Горкутда» Горкут Атаның түркменлигини субут эдйән ягдайларың үстүнде дуруп гечйәрис. ве бу китабың Салур Баба Гулалы Хырыдарының ве Абулгазының Горкут Ата хакындакы айдан ёкаркы гөрүп гечен маглуматларымызы нәхили ажайып суратда тассыкландыгыны гөрүп гечелиң. «Китабы Дәде Горкутың» биринҗи сахыпасының биринҗи сетири шейле җүмле билен башланяр: «Ресул алейхиссалам заманына якын баят еринден (боюндан) Горкут Ата диерлер бир эр гопды. Огузуң ол тамам биличисиди. Не диерсе оларды. Гайыбдан дүрли хабар сөйләрди. Хак тагала аның көңлүне ылхам эдерди. Горкут Ата айтды: Ахыр заманда ханлык герүп кайын деге, кимсене элериндеп алмая. Ахыр заман олуп кыямат гопынча».

«Китабы Дәде Горкутдан алнан шу сетирлерде Горкут Атаның түркменлиги айдың гөрүнйәр. Биринҗи, бу ерде гөзе илйән ягдай Горкудың баят боюндан, баят тайпасындан дийлип гөркезилмегидир. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем Горкут Атаны баят илинден дийип гөркезйәр. Диймек, шу ягдайың өзи «Китабы

Дәде Горкутда» гөркезилйән Горкудың Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхында гөркезилйән Горкутдыгына шек-шүбхе галдырмаяр. Бу ерде икинжи бир адамың үнсүни өзүне чекйән ягдай олда болса Горкут Атаның яшан дөврүниң «Ресул алейхиссаллам дөврүне якын» дийлип гөркезилмегидир. Салур Баба Гулалы Хырыдары хем, Абулгазы хем, ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, өзлериниң тарыхларында Горкут Атаның яшан дөврүни пыгамбер Мухаммедиң дөврүне якын дийип гөркезйәрлер. Бу ягдай хем «Китабы Дәде Горкутда» гөркезилйән Горкудың Салур Баба Гулалы Хырыдары ве Абулгазы тарапындан гөркезилен Горкут Атадыгына шек-шүбхе галдырмаяр. Бу ягдайлардан башга Горкудың сонуна гошулян «Ата» сөзи хем Салур Бабада, Абулгазыда ве «Китабы Дәде Горкутда» бирдир ве Горкудың хеммесиниң бир Горкутдыгына шаятлык эдйәндир. Меселем: «Китабы Дәде Горкутда: «Горкут Ата диерлер бир эр гопды». «Горкут Ата Айтды» я-да «Горкут Ата огуз говмуның мүшкүлини хел эдерди». Умуман, китабың хемме еринде диен ялы, «Горкут Ата» дийлип гөркезилйәр.

Бу ерде ене бир ягдайың үстүнде дуруп гечйәрис. «Китабы Дәде Горкутда». Горкут Ата айтды ахыр заманда ханлык герүп кайыя деге, кимсене эллеринден алман» диен сөзлеми окаярыс. Диймек, шу ерде биз Горкут Атаның кайы билен бағланышыгыны гөрйәрис. «Шежерей теракимеде» ве «Салур Бабаның тарыхында» гөрүп гечен Ынал Явы хан, онуң оглы Дүели кайы, Эрки хан, Туман хан, Ганлы явлы Горкут Ата билен замандаш болан, кайы, түркмениң кайы тайпасындан дөрән патышалардыр. Горкут шол патышаларың везири болундыр. Абулгазы «Шежерей-теракимесинде» хемме ерде Горкут Атаның түркмениң кайы тайпасындан боландыгыны ныгтап гечйәр. Мунуң ики сany себәби бар. Биринжиден, аслында, кайы билен баят доган болупдыр. Икинжиден, Горкут Атаның везирлик эден патышалары кайы тайпасындан болупдыр. Диймек, Салур Баба-да, Абулгазы-да «Китабы Дәде Горкутда», Бир Горкут Ата, бир баят, бир кайы патышалыгы, агзы түркмениңки болан ишлер, хакыкатлар хакында гүррүң эдйәрлер. Горкут Ата кайыдан-да болса, баятдан-да болса барыбир от түркмен ишулусыдыр. Себәби, Баят-да, кайы-да түркмен тайпасыдыр. 1969-нжы йылда Ленинградда чап болуп чыкан «Древнетюркский словарың» 79-нжы сахыпасында «Баят—девятый из родов туркмен-огузов» дийлип гөркезилйәр.

Биз индики бөлүмде бу түркмен тайпаларының үстүнде хемме тарапдайын дуруп гечйәрис. Йөне бу ерде шуны гөркезмек хем бир делилдир.

Горкут Ата шахыр болупдыр. Онуң бир гошгусыны Абулгазы өзүниң «Шежери теракимесинде» ерлешдирипдир. Биз бу шыгры ёкарда тутушлыгына гөркездик. Мунуң өзи Горкут Атаның шахыр боландыгына, эдебиятчы боландыгына иң айдың делилдир. Шейле делили «Китабы Дәде Горкутың» өзүнде хем гөрмек боляр. Бу китабың ичинде Горкутың көп шыгырлары бар. Йөне Горкут Ата еке бир шахыр болман, ол прозаик хем болупдыр. Ол өзүниң «Китабы Дәде Горкут» китабыны ялңыз түркмен эдебиятына махсус болан формада, проза ве шыгыр гатышык формасында язындыр. Горкут Атаның шахыр ве эдебиятчы боландыгыны гөркезйән хас айдың делил бар. «Китабы Дәде Горкутың» хер бөюның соңунда шол бойы Горкут Атаның өзүниң дүзендиги ачык айдыляр. Меселем, «Дерсе хан оглы Бугач хан бөюны беян эдер» атлы китабың биринжи бөюның соңунда шейле дийилйәр: «Дәдем Горкут бой бойлады, сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, дүзди гошды, бейле дийди. «Ене бир мысал: Салур Газаның өйи ягмаландыгы бөюны беян эдер» диен бөюн соңунда шейле дийилйәр: «Дәдем Горкут гелибән бой бойлады сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды». «Китабы Дәде Горкутың» хер бир бөюның соңунда шол бойы Горкут Атаның хут өзүниң дүзендиги ве гошандыгы хут шейле жүмлелер билен ачык айдыляр, айдың гөркезилйәр. Шу ерде «гошгы гошмак, шыгыр дүзмек» терминлериниң хут түркмен эдебиятына дегишлидигини хем беллән гечмек герек. Горкут Ата хер бойы бир «Огузнама» дийип атландырыяр. Абулгазының «Шежерей теракимесиниң» сөзбашында шейле сетирлери окаярыс: «Түркмениң моллалары ве шыхлары ве беглери мениң тарыхы ягшы билерүмни эшитип турурлар такы бир гүн барча гелип арз кылдылар ким бизниң ичимизде «Огузнама көп турур».

Бу цитата ёкарда гөркезилен «Шежерей теракимәниң» биринжи сахыпасындан алынды. Шу сетирлер-

де гөркезилйән «Огузнаманы» түркменлер шу ерде өзлериниңки дийип, айдярлар. Шейле бир ягдая дүшүнмек герек «Китабы Дәде Горкутда» Горкут Атаның гошан ве дүзен «Огузнамалары-да «Абулгазының гөркезйән «Огузнамаларының» типинден болан, түркмен «Огузнамаларыдыр».

Шу ерде Горкут Атаның шахсыети билен баглы ене бир ягдайы беллән гечесимиз гелйәр. Ёкарда гөркезилен хер үч саны чешмеде Салур Бабада, Абулгазыда, «Китабы Дәде Горкутың» өзүнде Горкут Ата огуз илиниң тоюнда ве ясында мыдам тайяр. Айратын хем чага ат гоймалы болса, бу иши Горкут Ата табшырыляр. Салур Бабада, Абулгазыда, Дүели кайының оглуна ат гоймак үчин Горкут Атаны чагырярлар. Горкут Ата: «Бу оглан гайда боланы үчин гой муның ады Туман болсун. Чүнки туманың соңы гүнеш ве ягтылыкдыр» диййәр. «Китабы Дәде Горкутда» Дерсе ханың оглы буга билен гөрешип оны еңенден соң, оглана ат гоймак, үчин Горкут Атаны чагырярлар. Горкут Ата: «Бу оглан буганы енди, шонуң үчин муның ады Бугач болсун, диййәр. Бейле ягдайларың үч китапда хем ялңыз бир Горкут Ата хакында, түркмен Горкуты хакында сөз гидйәндигине ачык шаятлык эдйәр.

Горкут Атаның төверегиндәки замандашларының үсти билен хем әхли чешмелерде ялңыз бир Горкут түркмен хакында сөз гидйәндигине айдып акыл етирмек боляр. Меселем, Салур Газаны алып гөрелиң. Салур Газан өң Абулгазының гөркезмегине гөрә, Горкут Атаның замандашы, түркмен патышасы болупдыр. Онуң өзү-де, түркмениң Салур тайпасындан болупдыр. Горкут Ата Салур Газаның везири болупдыр. Горкут Атаның Салур Газаны тарыплап айдан бир гошгусыны хем биз ёкарда гөрүп гечдик. Ине, «Шежерей теракимедәки Салур Газаны биз Горкут Атаның хут өз язан китабы «Китабы Дәде Горкутда» хем гөрйәрис. «Китабы Дәде Горкутың» икинжи бойы Салур Газана ве онуң өйүниң душманлар тарапындан таланышына багышланыпдыр. Мундан соң Салур Газан «Китабы Дәде Горкутың» ичинден эриш-аргач болуп гечйәр. Шонуң билен бирликде: «Шежерей теракимеде» болшы ялы, Салур Газан «Китабы Дәде Горкутда хем патыша болуп гатнаяр. Ол «Шежерей теракимеде болшы ялы, «Китабы Дәде Горкутда» хем

кәте Салур Газан, кәте болса Йөне Газан атландырыляр. Онуң гелип чыкышының ики китапда хем түркмениң Салур тайпасындан боландыгына хич шүбхе галмаяр. Салур Газан билен Горкут Атаның хер ики китапда патыша ве маслахатчы хөкмүнде гатнашмаклары, икисиниң замандаш болмагы, икисиниң хем түркмен тайпаларындан болмагы ялңыз бир Горкут, ялңыз бир Салур Газан хакында, гелип чыкышлары боюнча түркмен адамлары хакында сөз гидйәндигине биржикде шүбхе галдырмаяр.

«Шежерей теракимеде» Горкут Ата Мүргинден дийлип гөркезилсе, мунда Салур Газан түркүстанлы дийлип гөркезилйәр. «Китабы Дәде Горкутың» «Кам Бүрәниң (бек) оглы Бамсы Бирек боюны беян эдер» атлы боюнда Бирек Салур Газаны сыпатландырып.шейле диййәр: «Галмыш йигит аркасы бизе-мискин умыды, Баяндырханың гүегеси, төллү гушуң яврусы, Түркүстаның дирегиз».

Бу сетирлер Горкутың ве Салур Газаның хайсы халкдан ве хайсы үлкедендигини ачык айдып дурярлар. «Китабы Дәде Горкутың» 114-нжи сахыпасында Салур Газаның шейле хәсиетлендирилмеги ене гайталаняр ве шейле дийилйәр: «Галмыш йигит аркасы, бизе-мискин умыды, Түркүстаның дирегиз, төллү гушуң яврусы».

Бу ерде хем Салур Газаның гелип чыкышы боюнча Орта Азиядан боландыгыны айдып гөрмек боляр.

«Салур Газаның өйи ягмаландыгы боюны беян эдер» диен бойда Салур Газан шейле хәсиетлендирилйәр: «Бир гүн Улеш оглы, төллү гушуң яврусы, бизе-мискин умыды, уммат сувуң асланы, Гаражыгың гапланы, Гоңур атың эеси, Хан Оразың агасы, Баяндур ханың гүегеси, галың огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы Салур Газан еринден турмушды.

Бу сетирлерде Салур Газан Гаражугың гапланы хөкмүнде сыпатландырыляр. Гаражык, Гаражук огуз илинде даг ады болуп, ол даг Арал кө-лүнден гүндогар тарапда ерлешйәр. Шол дагың этраплары гадым дөврлерден башлап огузларың яшаян ве яшан ерлериниң бир үлкеси болупдыр. Махмут Кашгарлы «Дивану-лугат-ит-түрк» эсериниң биринжи томунын 24-нжи сахыпасы билен 25-нжи сахыпаларының арасында ерлешдирен картасында Арал көлүнден гүндогар тарапда Гаражык дагыны, шол дагың те-

верегинде болса огуз шәхерлерини гөркезйәр. Бу ягдай хем «Китабы Дәде Горкутың» гахрыманларының түркмен илинден, түркмен үлкесинден, юрдундан гелип чыкандыгына шаятлык эдйән делиллердир.

Салур Газан хакында ене бир ягдайы беллемекчи болярыс. Салур Газан «Шежерей теракимеде» Энкеш оглы ве «Китабы Дәде Горкутда» Үлеш оглы, дийлип гөркезилйәр. Бу ерде Горкут Ата Слур Газаны прототип эдип алан-да болса, оны чеперлешдириндир. Хакыкатда! Үлеш хем хакыкатдан даш дәл. Үлеш түркмениң Салур тайпасындан болуп Салур Газаның гадымы аталарындан бири болупдыр. Бу хакда Абулгазы «Шежерей теракимәниң» 38-нжи сахыпасында шейле язяр: «Гүнлерде бир гүн Дийп Бакуй хан халкдан сорды ким, бу вагтда Огуз ханы гөрген кишиден киши бармы» тийип. Айтдылар, «бир киши галып турур. Салур илинден Үлеш атлы, дийдилер. Хан киши йиберди. Үлеши келтуруп, Огуз ханың юртда турганда нәй иш кыла турганын ве достларга ничүк муравват кылып, душманларга нәй төвр мудара кыла турганын бир-бир сорды. Үлеш хем билгенлерини айтды. Андан соң Үлешге көп энгамлар берип, өйге йиберди». .

Шу сетирлерде Үлешиң хем аслының салурдан, Салур Газаның гадымы Аталарындан бири боландыгыны ачык гөрмек боляр. Бир чешмеде Үлеш Салур Газаның какасы, дедеси дийлип гөркезилсе, башга бир чешмеде Үлеш онуң гадымы аталарындан бири хөкмүнде гөркезилйәр. Хер халда онуң Салур Газандан даш дәлдиги, ол билен берк баглыдыгы айдын гөрүнйәр.

Салур Газаның гелип чыкышы боюнча түркмениң салур тайпасындан боландыгыны ене бир фактдан гөрмек боляр. Салур Газаның оглы Оразы душманлар есир эдйәр. Салур Газаның аялы Бойы узын Бурла хатын Оразы Салур Газаның янында гөрмәнсоң, Оразың ниредедигини ондан сорап, шу сөзлер билен оңа йүзленйәр:

> Бурла гелгил салур беги, салур гөрки,
> Башым бахты, эвим тахты,..бег бигидим Газан

Салур Газаның түркмениң салур тайпасындан боландыгыны шу сетирлериң өзи айдың дур.

Үнс берип, дыкгат билен окаң. Ашакда өрән гызыклы ики ягдайы деңешдирмек үчин цитирлейәрис. «Шежерей теракимеде» Горкут Атаның Салур Газаны тарыплап айдан бир шыгрыны Абулгазы ерлешдирипдир. Шонуң биринжи сетири шейле:

> Газгурт тагдан өңер ташны югарлатды,
> Салур Газан өтрүв барып гарбап тутды

Маныcы: Душман Газгурт дагының депесинден өңе, ашага даш тогалады. Салур Газан шол дашлары гаршылап, гарбап тутды. «Салур Газан тутсаг болуп, оглы Ораз чыкардыгы бойы беян эдер» диен бойда Салур Газан душманлар тарапындан есир эдилйәр. Душман патыша Салур Газаны хузурына гетирип, оңа мени тарыпласаң, сени бошадайын диййәр. Салур Газан душманы тарыпламан, гайтам өзүни тарыплаяр. Ол өзүни шыгыр билен тарыплаяр. Шу шыгрың биринжи сетирлерини «Китабы Дәде Горкутың» 159-нжы сахыпасындан цитирлейәрис:

> Йүксек, йүксек гара тагдан таш юваланса,
> Габа өкжәм, уйлугым гаршы тутан Газан эрдим.

Маныcы: Бейик, бейик даглардан даш тогаланса, габа өкжәми, уйлугымы ол даша гаршы тутан Газан эрдим. Биринжи ики сетир гошгы «Шежери-теракимеден» алынды. Икинжи ики сетир гошгы «Китабы Дәде Горкутдан »алынды. Шуларың икисинде хем Горкут Ата Салур Газаны васп эдйәр. Пөне икинжи ягдайда Горкут Ата образ, прототип хөкмүнде Салур Газаның өзүни гепледйәр. Инди шейле бир сораг гелип чыкяр. Бу ики мысалың арасындакы бирлик, умумылык нирeден гелип чыкяр. Бу бирлик, ики китапдакы беян эдилйән хакыкатың бирлигинден, умумылыгындан, икисиниң-де бир түркмен дурмушыны беян эдйәнлигинден, «Китабы Дәде Горкутдакы» Горкут Атаның «Шежерей теракимедәки» Горкут Атаның хут өзүдигинден гелип чыкяр.

Шу ерде Горкут Атаның замандашы Салур Газаның аялы Бойы Узын Бурла хатын хакында агзaман гечмек болмаз. Бойы Узын Бурла хатын Абулгазының «Шежерей-теракимесинде-де», Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкудың-да» Салур Газаның хелейи дийлип

гөркезилйәр. Абулгазы «Шежерен теракимеде» бу хакда шейле язяр: «Түркменлериң яхшы тарых биле турган ве илге аркалык кыла турган яхшылары андаг айтыптурлар ким етч гыз барча огуз илини агызларына бакдырып, көп йыллар беглик кылдылар. Анларның бири алтын гөзли Сундуз байның гызы Салур Газан алпның хелейи Бойы Узын Бурла эрди. Икинжиси Кармыш байның гызы Мамыш бегиң хелейи Барчын Сулув эрди. Аның габры Сыр сувуның якасында турур, халк ичинде мешхур турур. Өзбек ана Барчының гөк кашана (сы) диер. Кашынкәрли яхшы күнбез турур. Үчүнжи Кайы байның гызы Чавулдур Бала алпның хелейи Бишабатлы эрди. Дөрдүнжи Гонды байның гызы Бякан алпның хелейи Гүнии Гөркли эрди. Бәшинжи Юмак байның гызы Каркын Гонак алпның хелейи Гүнии Гөркли эрди. Алтынжы Алп Арсланың гызы Кестан Гара алпның хелейи Керче болар. Единжи Кыпык гызы Дудал байның оглы Гымачның хелейи Кугадлы эрди».

Бу цитата ТССР Ылымлар Академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда сакланян 425-нжи номерли голязмадан алынды. Илки билен шу ерде бир ягдайы белләп гечмекчи болярыс. Бойы Узын Бурла хатын әхли голязмаларда «алтын гөзги» дәл-де «алтын гөзли» дийлип хәсиетлендирилйәр. Башга-да энче аяллар шу сыпат билен сыпатландырылыпдыр. Бу ягдайы олар, ягны сыпатландырыжылар аялларың гөзлериниң гоюн гөзи ялы алтына меңзеш сарылыгындан угур алып шейле сыпатландырярлар. «Алтын гөзли» сөзи Бойы Узын Бурла хатының ады дәл-де, эйсем ол онуң сыпатыдыр, гөзүниң реңкидир. Бу ерде биринжи белленилип гечилмели ягдай ол-да болса Бойы Узын Бурла хатының Горкут Атаның замандашы Салур Газаның хелейи хөкмүнде гөркезилмегидир. Бойы Узын Бурла Хатың «Шежерен теракимеде» хем «Китабы Дәде Горкутда» Салур Газаның хелейи дийлип гөркезилйәр. Диймек, «Китабы Дәде Горкутда» үч адам, ягны Горкут Ата Салур Газан, Бойы Узын Бурла хатын замандаш, айрылмаз бири-бирине баглы достлар хөкмүнде гөркезилйәр. Шол үч адам «Шежерен теракимеде» хем замандаш, бири-бирине баглы, бири-бириндеи айрылмаз, түркмен достлар хөкмүнде гөркезилйәр. Бу ягдайың өзи Горкут Атаның түркмен боландыгыны тассыкланян йүзлерче делиллериң биридир. Салур Газан «Китабы Дәде Горкутда» бир ерде Баяндур ханың гиевиси дийлип гөркезилйәр, башга ерде болса Баяндур хан онуң бабасы дийлип гөркезилйәр. Эмма хич ерде Бойы Узын Бурла хатын Баяндур ханың гызы дийлип гөркезилмейәр. Бойы Узын Бурла хатының дәдеси Сундуз бай Баяндур ханың доганы я-да доган оглы болан болмагы мүмкин. Шу ерден хем Салур Газан Баяндур ханың гиевиси хөкмүнде гөркезилйән болмагы мүмкин. Хер халда Баяндур ханың Салур Газаның гайыны болмагы мүмкин дәл. Себәби, ёкарда беллешилиши ялы Баяндур хан Салур Газаның бабасы дийлип гөркезилйәр.

Гөршүңиз ялы, бу бөлүмде Горкут Атаның асыл гелип чыкышының түркмен боландыгы хич инкәр эдилип болунмажак чешмелере, тарыхы - китаплара салгыланып субут эдилйәр. Шу фактлары инкәр этмек мүмкин болса, онда дүнйәдәки әхли хакыкатлары хем инкәр этмек мүмкиндир.

Биз индики бөлүмде «Китабы Дәде Горкудың» гысгача мазмуныны беян эдйәрис ве шонуң билен бирликде, онуң гысгача мазмунының хут огуз дурмушыдыгына окыжыларың үнсүни чекйәрис.

1. Горкут атаның «Китабы Дәде Горкудының» мазмуны — огузларың дурмушы

Горкут Ата «Китабы Дәде Горкут» атлы өзүниң өлмез-йитмез ченер эсерини түркмен халкына, эдебиятына мирас гоюп гидипдир. Бу китап он ики бапдан ыбаратдыр. Онуң биринжи бойы «Дерсе хан оглы Бугач хан бойыны беян эдер» диен бапдыр. Бу бапда шейле гүррүң берилйәр: «Ханлар ханы Баяндур йылда бир гезек той эдип огуз беглерини мыхманлардыы. Ене той эдип, атдан, айгырдан, дүеден, буградан гоюндан гоч гырдырды. Бир ере ак отаг, бир ере гызыл отаг, бир ере гара отаг гурдурды. Кимиң оглы болса ак отага, кимиң гызы болса гызыл отага гондурың. Хер кимиң оглы-гызы ёк болса оны гара отага дүшүриң. Анпагына гара кече дүшегини дүшәң. Гара гоюн яхнасындан өңүне гетириң. Ийсе ийсин, иймесе турсун гитсин дийди. Оглы-гызы болмадыгы алла тагала

гаргандыр, биз дахы гаргарыс, белли билсин, дийди.
Дерсе хан диен бир бег барды, оглы-гызы ёкды. Ол-
да тоя гелди. Баяндур ханың адамлары оны гара отага
гондурып, ашагына гара кече душэп, гара гоюн этин-
ден яхана биширип, өңүне гетирип гойдулар. Дер-
се хан гахарланып, торсарып мзына, өйүне гелйәр.
Бу хабары ол аялына айдяр. Аялы оңа шейле масла-
хат берйәр. Ич огуз, даш огуз беглерини чагыр, жаллы
кес, даг кимин эт тайярла, көл кимин кымыз хәзир эт.
Белки бир агзы догалының дилеги душ болуп, сениң
хем оглуң болаяды» диййәр. Дерсе хан шейле эдйәр.
Ол бир ял аляр. Ондан бир оглы боляр. Ол оглан
он бәш яшына етйәр. Баяндур ханың бир бограсы бир
бугажы барды. Хер йылда бугра билен бугажы бир
гезек урушдырып огуз беглери билен томаша эдердилер.
Хер тарапдан үч адам болуп буганы мейдана чыкар-
ярлар. Ол мейданда Дерсе ханың он бәш яшлы оглы
үч оглан болуп, ашык ойнап йөрдүлер. Огланлар бу-
ганы гөрүп гачдылар, эмма Дерсе ханың оглы гачма-
ды. Буга огланларың үстүне сүрнүп гелйәр. Оглан
буганың маңлайындан юмругыны саляр. Буга юмругың
зарбына чыдаман, ыза-ыза чекилйәр. Оглан буганы
енйәр. Томаша эдип дуран огуз беглери огланы
алкышлаярлар. Дәдем Горкут гелип огланы атасының
янына алып баряр. Горкут Ата огланы атасының
янында тарып эдип, буганы өлдүрени үчин, гой, мунуң
ады Бугач болсун диййәр. Дерсе хан оглы Бугажы
хорматлап, агырлап, оңа бег адыны дакып, оңа мал,
тагт, дөвлет берйәр. Дерсе ханың кырк йигиди гөрип-
лик эдип илки йигримисен гелип Бугажы Дерсе хана
яманлаярлар: «Оглуң ниреде гөзел болса, чекип аляр,
меслик, ичгичилик эдйәр, ава чыкяр. Эжеси билен
дил дүвүшди не огуз үстүне йөрүш этди». Биринче
шуна мензеш төхметлер атып, Бугажы өлдүрмеги
ондан сораярлар. Дерсе хан: «Огланы гетирин, өлдү-
рейин» диййәр. Кырклар болса «Бугажы гетирип бол-
маз, ава чыкалың, Бугажы-да алдап алып гиделин,
авлагда өлдүрмек болар» диййәрлер. Дерсе хан разы-
лашып ава чыкяр. Авлага барярлар. Кырк намарт
Бугажа йүзленип: «Атаң ат үстүнде отурышына, ок атышына
шыңа, гуванмакчы боляр. Кейиклери ков, гетир, атаң
өңүнде ок ат, кейик авла» диййәрлер. Бугач ынанып
шейле эдйәр. Икинжи тарапдан Кырк намарт Дерсе
ханы-да алдап: «Гөр, Бугач саңа тарап гелйәр, саңа

тарап ок атып, сени өлдүрмекчи боляр. Ол сени өл-
дүрмәнкә, сен оны өлдүр», диййәрлер. Дерсе хан
ынаныпбир ок билен Бугажы атдан йыкяр. Ол гайдып
өйүне гелйәр. Бугажың эжеси оглуны гөрмән перишан
боляр. Ол аглап, энрэп Бугач хакында Дерсе хандан
сораяр. Кырк намарт болса: «Оглуң сагдыр, гелер.
Дерсе хан хәзир меслир, ол бу вагт саңа жогап бер-
мез» диййәрлер. Бугажың эжеси яшының кенизлери
билен атланып, Бугажың гөзлегине чыкяр. Гөрсе, бир
ерде гаргалар үчүшип, гонушярлар. Ол ере ат сүрүп
барярлар. Бугажы ганa булашып ятан халда гөр-
йәрлер. Йөне огланың энесинден өң Хызыр гелип
огланың ярасыны сарап экен. Хызыр оңа: «Горкма
сен өлмерсиң, мунуң эми даг чечеги билен энәниң сүй-
дүдир» диййәр. Огланың энеси эмжегини бир сагды.
Даг чечеги билен югруп онуң ярасына эм этди. Йөне
ол «сен атаңа гымагыл» дийип, берк табшыряр. Икин-
жи тарапдан, бу ерде кырк намарт душмана таб-
шырмак үчин Дерсе ханың эл-аягыны сараярлар, оны
алып гидйәрлер. Дерсе ханың аялы мундан хабарлы
болуп бу ваканы Бугажа айдяр. Бугач душманлар
бир ерде душлап, шерап ичип отыркалар оларың
ызындан ковуп етйәр, үстлерине баряр. Эли баглы
ятан Дерсе хан кырк намарда йүзленип: «Элими ачың,
мен бу огланы уруп енейин» диййәр. Дерсе ханың
элини чөзйәрлер. Ол оглы билен урушмакчы боляр.
Огул билен ата мейданда айдышык үсти билен бири-
бирини танаярлар. Бугач кырк намардан бир топарыны
өлдүрйәр. Бир топарыны есир эдйәр, какасыны бошла-
дып ызына гайдып гелйәр. Бу бой гутаряр: «Дәдем
Горкут бой бойлады, сөй сөйледи. Бу «Огузнамайы»
дүзди, гошды, бейле дийди. Чапаркен ак боз атың
бүдремесин, үз гылыжың гатылмесин, ак сакаллы
бабаң ери учмаг болсун, кадыр таңры сени намарда
мәхтәч эйлемесин».

«Китабы Дәде Горкутың» икинжи бойы «Салур
Газаның өйи ягмаландыгы бойны беян эдер» дийип
атландырылыр. Бу бойда шейле гүррүң берилйәр: Бир
гүн Үлеш оглы, тәллү гушуң ирүсы, бизе-мискин
умыды, уммат сувуң арсланы, Гаражыгың гапланы,
гоңур атың эеси, хан Оразың агасы, Баяндур ханың
гүегүси, галың огузың дөвлети, галмыкың йигит аркасы,
Салур Газан еринден турды. Салур Газан огуз бегле-
рини йыгнап, мей ичип, отурандлара «ава гиделиң»

диййәр. Гыян Селжук оглы Дәли Дөндер айдар: «Бегли хан Газан» маслахатдыр. Гара Гүне Оглы Гара пудак айдар: «Агам Газан маслахатдыр». Аңлар эйле дийгеч, ат агызлы Ораз гожа ики дизиниң үстүне чөкди. Салур Газан ава чыкяр. Ызындан гаржы капырларының башлыгы Шүкли Мелик бу ишден хабардар болуп, гелип Салур Газаның ызыны чапып, онуң атларыны, малларыны, кенизлерини, аялы Бойы Узын Бурла хатыны есир эдип алып гидйәр. Хан Газаның оглы Ораз бег үч йигит билен эли баглы, бойны баглы гитди. Илек гожа оглы Сары Кулмаш Салур Газаның өйүниң үстүнде өлдүрилйәр. Душманлардан бири: «Газана улы зыян етирдик. Пылан ерде онуң он мүң гойны бар. Шол гойнуны хем сүрсек, онсоң бизиң ишимиз битди» диййәр. Шүкли Мелик алты йүз атлыны иберйәр. Ол атлылар гелип гоюнлары сүрмекчи болярлар. Гоюнларың чопаны Гаража чопан, Доган Гүй доганлары Гапан Гүжи, Демир Гүжи билен бирликде даг ялы даш үйшүрип, сапанларыны эллерине алып горанмага тайяр болуп дурярлар. Гаража чопан душманлара: «Итим биле бир ялакда ювундымы ичен азгун» дийип, йүзленйәр. Олара «Йигитлериң зарбыны гөргүл» диййәр. Гаража чопан үч йүз душман эсгерини сапан дашы билен уруп өлдүрйәр. Соңра дашы гутарып, гоюн, гечилери сапана салып атып уграяр. Душманлар: «Ярымасын, ярчымасун бу чопан» дийип, гачярлар. Чопаның ики доганы сөвешде өлйәр. Газан авда явуз дүйш гөрйәр. Гара сачы узапып, йүзүни өртйәр. Он бармагы ганда. Гөкден өйүң үстүне йылдырым чакяр. Гудуз гуртлар оны даламакчы болярлар. Ол атланып авчылар хем доганы Гара Гүне билен хошлашып, юрдуна гелйәр. Гөрсе, юрды таланыпдыр. Ол юрдуны гөрүп шу шыгры айдяр:

Гулаңа сүгүп, кейге гошуп гөрдүм.
Сениң ягы ирреден дарамын гөзел гөрдүм.
Агбан өйүм диңилеңде юрды галмыш.
Гаррыжык энем өлүренде ери галмыш.
Оглум Ораз ок атанда пута галмыш.
Огул бегләри ат чапанда мейдан галмыш.
Гара матбах диңилеңде ожак галмыш.

Газан душман ызыны ызарлап уграяр. Бир сува душ гелйәр. Ол сува шыгыр билен йүзленйәр, шейле диййәр:

Чыгным, чыгным гаялардан чыкан сув.
Агач тэмилери ойнадан сув.
Хасанла Хүсейниң хасраты сув.
Баг, бостаның зыйнаты сув.
Айша иле Фатманың нигәхи сув.
Шабаз атлар ичдиги сув.
Гызыл дүелер гелип гечдиги сув.
Ак тоюнлар гелип чөвресинде ятдыгы сув.
Юрдумың хабарын билерму сен, дигил маңа.
Гара башым гурбан болсун сунум саңа.

Сувдан сес чыкмаяр. Салур Газан ёлуны довам этдирйәр. Онуң өңүнден бир гурт чыкяр. Газан «Гурт йүзи мубәрекдир» шундан бир хабар алайын, дийип, шыгыр билен гурда йүз тутяр. Гуртдан жогап болмаяр. Ол ёлуны довам этдирйәр. Бирден, Салур Газаның өңүнден Гаража чопаның ити чыкяр. Газан ити коваяр. Ит ызына дөнйәр. Газан итиң ызына дүшүберйәр. Ит Газаны Гаража чопаның янына алып гелйәр. Газан Гаража чопандан ягдайы сораяр. Гаража чопан: Дүйн дәл өңңүн кырк инче билли гыз биле халаллың Бойы Узын Бурла хатын аглап шу ерден гечди» диййәр. Гаража чопан душманлар билен болан сөвеши, ики доганының пида болшуны, душманлардан гырган адамларының саныны Газана хабар берйәр. Газан «ажыкдым» диййәр. Гаража чопан тагарчыгыны чыкарып, нахар ходурлейәр.

Гаража чопан Газан билен бирликде душман ызындан гитмекчи болйәр. Газан өз-өзүне: «Мен бу чопаны ишим билен алып гитсем, огул бегләри душманы Газан еңмеди, чопан еңди диерлер» диййәр. Ол чопаны бир агажа баглаяр. Еке өзи гитмекчи болйәр. Ол чопана: «Гарның ажыганда бу агажы гопар, гуртлар сени иер» диййәр. Гаража чопан бир «хоп» билен агажы гопаряр. Ол агажы аркасына алып Газаның ызы билен уграберйәр. Ол Газана шейле диййәр: «Агам Газан, бу агач ол агачдыр ким, сен душманы басар сен, гарның ажыгар, мен саңа бу агач биле нәмек биширерин», дийди. Бу сөз Газана хош гелип, оны агачдан бошадяр. Икиси биле ёла гирйәр. Шүкли Меликиң адамлары олжадан мәт болуп, мей ичип отыркалар, булар үстлерине гелйәрлер. Душманларың бири Бойы Узын Бурла хатыны гөрүп: «муна саграк сүрдүрмек герек» диййәр. Бойы Узын Бурла хатун бу сөзи ешидип, жаныны оглар дүшйәр. Душманлар Шүкли Мелигиң буйругы боюнча Бойы Узын Бурла хатуна саграк гез-

дирмекчи болярлар. Бойы Узын Бурла муны эшидип, кенизлере йүзленйәр: «Газаның аялы ким, дийип сорасалар, хеммәңиз мен дийип, жогап бериң», диййәр. шейле хем эдйәрлер. Душманлар Бойы Узын Бурла хатуның кимдигини билмән, барып Шүкли Мелиге хабар берйәрлер. Шүкли Мелик: «эйле болса Газаның оглы Оразы Хәбисден чыкарып, богазындан орган биле асың, ики талусындан чеңңеле салжуң, гыма-гыма ак этинден чекүң, гара говурма эдип, кырк бег гызына элтүң, хер ким йиди ол делил, хер ким йиймеди ол Газан хатуныдыр» диййәр. Бу хабары Бойы Узын Бурла хатун оглы Ораза хабар берйәр: «сениң өлүмиңе дөзейинми я-да какаң намусыны ере салып, душман гужагына гирейинми» диййәр. Ораз: «дилиң гурасын, чүйресин, сен атамың намусыны ере салаңдан, мен өлейин» диййәр. Оразы асмак үчин бир агажың дүйбүне гетирйәрлер. Ораз зарланып агажа йүзленйәр. Гошгы билен ички дүнйәсини беян эдйәр. Ол агажа: «агач маңа хайпың гелсин, мени асмакчы болсалар, мени гөтерме» диййәр, аглаяр. Бу махалда султаным Салур Газан билен Гаража чопан чапып, етип гелйәр. Гаража чопаның сапаныны аясы үч яшар тапаның дерисиди. Илки Газан Шүкли Мелиги алдап, гарры эжесини гутармакчы боляр. Оңа йүзленип: «Хемме алып гелен затларың өзүңки болсун, йөне эжеми мыңа гайтарып бер, мен сениң билен урушман, ызыма гайдайын» диййәр. Шүкли Мелик кабул этмейәр. Шу вагт огуз беглери чапып, етип гелйәрлер. Газан бегиң гардашы Гара Гүне чапар етди: «Чал гылыжың гардаш Газан етдим» дийди. Демир гапыйы дениш алан, Гыян Селжук оглы Дәли Дөндер чапар етди. «Чал гылыжың агам Газан етдим» дийди. Демир яйлы Гыпжак Мелиге гап гусдуран Гара Гүне оглы Гара Пудак чапар етди. «Чал гылыжың агам Газан етди» дийди. Боз айгырлы Бирек чапар етди: Газылык гожа оглы бег Егенек чапар етди. Ат агызлы Ораз гожа етди. Ажыгы тутанда муртларындан ган чыкан Букдуз Аман чапар етди: «Чал гылыжың Агам Газан етдим» дийди. Илек гожа оглы Али Эрен чапар етди: «Чал гылыжың агам Газан етдим» дийди. Бу ерде гаплы сөвеш боляр. Душман тарапдан он ики муң эсгер өлдүрилйәр: Огуз тарапдан бәш йүз адам өлйәр. Салур Газан малларыны, аял-оглан-ушакларыны алып ызына гайдяр. Ол гелип Гаража чопаны хан атларыны середйән адамлары

башлыгы мирахурлык везипесине беллейәр. Дәдем Горкут гелибан, бой бойлады, сөй сөйледи, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды.

«Китабы Дәле Горкудың» үчүнжи бойы шейле атландырыляр: «Кам Бурәниң оглы Бамсы Бирек бойыны беян эдер. «Бу бойда шейле гүррүң берилйәр: Кам Ган оглы Баяндурхан ериңден галяр. Ич огуз ве даш огуз беглери Баяндур ханың сөхбетине үйшйәр. Бай Бүре бег дахы Баяндур ханың сөхбетине гелйәр. Баяндур хан оглы Гара Пудак, Газан оглы Ораз, галың огуз аркасы. Баяндур ханың гүегүси Салур Газан бу мейлисе гелйәрлер. Бай Бүре бег огулсызлыкдан зейренйәр. Бай Бижан бег гызсызлыкдан зейренйәр. Огуз беглери таңрыдан дилег эдйәрлер. Оларың дилеги душ болуп Бай Бүре бегиң оглы, Бай Бижан бегиң гызы боляр.

Шол вагт Бай Бижан бег огуз беглерине йүзленип: «шаят болуң,. эгер, мениң гызым болса, ол, гой, Бай Бүре бегиң оглуныңкы болсун» дийипди. Бай Бүре бег оглуна совгат гетирмек үчин кервенлерини уградяр. Ол Станбула гелип бир дениз гулуны, боз айгыр, гаты яй, алты перли гүрз сатын аляр. Бай Бүре оглы он бәш яшында йигит болуп етишйәр. Ол вагтда иш битирмедик йигиде ат гоймаздылар. Бай Бүре бег оглы атланды, ава чыкды. Атасының тавласына гелди. Мирахур оны гаршылады, гонаклады. Бу тарапдан, сөвдагәрлер гелип Гара Дервент агзында дүшйәрлер. Галадакы душман ичалылары бу хабары билип, агаларына хабар берйәр. Душманың эсгерлери гелип кервени чапяр, таланяр. Сөвдагәрлериң улусы есир дүшйәр, ве кичиси болса ,гачып гелйәр. Ол огуз илине гелйәр. Огуз илиниң бир ужунда бир дикилги ала саяван гөрйәр. Ол саявана голай гелйәр. Ол ерде яшында кырк йигиди бирини гөрйәр. Сөвдагәр ол йигиде йүзленйәр, болан ягдайы оңа гүррүң берйәр. Йигит кырк йигиди билен атланяр. Душманлар олжадан затларыны пайлашып отыркалар, булар олара гылыч салярлар. Оларың барыны өлдүрип, сөвдагәрлериң малларыны гайтарып алып өзлерине берйәрлер. Сөвдагәрлер бу ишден көп миннетдар болуп, ол йигиде герек малыны ал диййәрлер. Оглан бир дениз гулуны, боз айгыры, алты перли гүрзи, яйы талап эдйәр. Сөвдагәрлер бу япраглар агамызың оглуныңкы диййәрлер. Оглан: «Атаң яшында миннетсиз аланым бу ерде миннетли аланымдан хас

говудыр», дийип, атланып ызына гайдяр. Боз оглан бабасының өйүне гелйәр. Шу вагт Кервен хем етип гелйәр. Олар болан вакаы Бай Бүре беге хабар берйәрлер. Бүре бег огуз беглерини чагыряр. Горкут Ата гелип оглана ат гойяр. Ады Бамсы Бирек болсун диййәр. Совдагәрлериң гетирен ярагларына Бамсы ээ болар.

Гүнлерде бир гүн Бамсы ава чыкяр. Нагехандан огузың үстүне бир сүри кейик гелйәр. Бамсы Бирек бу кейиклери кова-кова бир ере гелйәр. Не гөрди, гөрсе, гөк чайыр үстүнде бир гырмызы отаг дикилмиш. Бу отаг Бай Бижан бегиң гызы Бану Чечегиң отагыды. Бамсы кейиги уруп йыкяр. Чечек Гысыржа енәни иберип, «бар бу огланың кимдигини билип гайт» диййәр. Гысыржа енне гелип: «авындан бизе-де бир пай бер» диййәр: «Бамсы: мен авчы дәл, бег оглы, мен» диййәр. Ол: «гой кейигиң хеммеси сизиңки болсун, эмма бу гырмызы отагың киминкидигини айт» диййәр. Гысыржа Енне отагың киминкидигини айдяр. Бамсының йүзи гызаряр. Гызлар кейиги гөтерйәр. Олар Чечеге бу йүзи ныкаплы бир ягшы йигит, диййәрлер. Чечегиң какасының сөзи ядына дүшйәр. Ол «Мен сени йүзи ныкаплы Биреге бердим» дийипди. Биреги чагырярлар. Гыз йигитден, «гелшиң кандан» дийип, сораяр. Ол «Ич огуздан» дийип жогап берйәр. «Ич огузда кимиң нәси сен» дийди. Бирек өзүниң кимдигини айдяр. Бирек «Бай Бижаның бир гызы бармыш, оны гөрмәге гелдим» диййәр. Гыз «мен Бану Чечегиң дәдеси мен. Мениң билен ярышда атың өзсә, ок атышмакда өңде чыксаң, гүрешде мени йыксаң, диян тениң сениңки болар» диййәр. Ярышда, ок атышмакда Бирек оны еңйәр. Эма гүрешде хич оны еңип билмейәр. Бирек ахыр гызлыгыны билип, оңун гөвсүнден тутяр. Гыз гыжыняр, еңилйәр хем өзүниң Бану Чечекдигини боюн аляр. Бирек бармагындан бир гызыл йүзүк чыкарып, Чечеге берйәр «Менден саңа ядыгәр болсун» диййәр. Гайдып өйлерине гелйәр. Какасы оңа йүзленип: «Огул бу гүн огузда не гөрдүң», диййәр. Бирек өйлендирилмегини, Бану Чечеги алып бермегини атасындан сораяр. Огуз беглери үйшйәр. Горкут Атаны чагырып гетирйәрлер. Оны Бану Чечегиң доганы Дәли Гарчарың үстүне иберйәрлер. Дәли Гарчар гызы дилән гелени өлдүрйәрди. Горкут бир ата атланып, ене бирини гошуна аляр. Ол Дәли Гарчарың өйүне барып, нәме

үчин гелендигини хабар берйәр. Дәли Гарчар Горкуды ковяр. Горкут атланып ызына гайдяр. Дәли Гарчар Горкуды өлдүрмекчи болуп онуң ызындан ковяр. Горкут гачяр. Мунун аты ёруляр. Икинжи атына мүнүп гачяр. Дәли Гарчар етип, депесинден гылыч салмакчы боланда, Горкут «Элиң чүйресин» дийип гаргаяр. Дәли Гарчарың эли ховада доңуп галяр. Ол Горкуда ялбаряр. Горкут дога окаяр. Онуң эли сагаляр. Дәли Гарчар: «гызы берейин, йөне мүң саны бугра гөрмедик мая, мүң саны байтал гөрмедик айгыр, мүң саны гоюн гөрмедик гоч, мүң саны гуйруксыз, гулаксыз көпек, мүң саны бүре гетир» диййәр. Горкут гелип бу хабары Бай Бүре беге етирйәр. Бу затлары Дәли Гарчара берйәрлер. Горкут бир бүрели аммара Дәли Гарчары гетирип: «Мунуң ичи бүреден долы, бу бүрелериң семизинден сайла-да ал» диййәр. Дәли Гарчар аммара гирйәр, бүтин гөвреси бүре болуп чыкяр. Горкутдан көмек сораяр. Горкут оңа «сува гир» диййәр. Дәли Гарчар сува гирип бүреден гутуляр.

Ол заманда өйленйән йигит ок атар экен. Окы дүшен ерде гирдек «гөрүк өйи» гуруп, той, мейлис дүзер экен. Бирек хем шейле эдйәр. Эмма Байбурт галасының беги муны билип, дан вагтында гирдеге чозуп, Биреги кырк йигиди билен алып гидйәр. Мундан он алты йыл гечйәр. Бирекден хич хабар гелмейәр. Чечек не гейшийәр. Бир гүн Дәли Гарчар Баиндур хана гелип: «Бирекден хабар тутмалы. Дири болса, дирилиги, өли болса, өлен хабарыны гетирене бажым Чечеги берҗек» диййәр. Бейле дийгеч Ялаңчы оглы Яранжык: «Мен гидип хабар тутайын», диййәр. Бирек бир вагт Яранжыга бир көйнек берипди. Ол көйнеги гана булап гетирип: «Биреги өлдүрипдирлер, ине онуң ганлы көйнеги» диййәр. Баиндур ханың буйругы билен көйнеги Чечеге гөркезйәрлер. Чечек көйнеги таняр. Ялаңчы оглы Яранжык кичи тоюны совуп, улы тоюны тутмага гиришйәр. Үлеш оглы Салур Газан, Бирегиң какасы совдагәрлери Бирегиң гөзлегине иберйәр. Совдагәрлер Байбурт галасына гелип дүшйәрлер. Душманлар Биреге гопуз чалдырып отыркалар, оларың үстүнден барярлар. Олар Бирек билен хабарлашярлар. Ызында нәхили ягдайың болуп гечйәндигини Биреге хабар берйәрлер. Биреге Байбурт галасының бегиниң гызы ашыкды. Ол гыз махал-махал Биреги гөрмәге гелерди. Ол гыз бу гүн хем гелип, Биреги сүс гөрйәр.

Онуң себәбини сораяр. Гыз: «Эгер сен мени соңра гелип алмага шерт этсең, мен сени гуюдан чыкарайын» диййәр. Бирек шол шерти ерине етирҗекдигине сөз берип, ант ичйәр. Гыз Бирегиң галадан чыкаряр. Бирек ат гөзләп, душман йылкысына гелйәр. дениз гуланы боз айгырыны гөрйәр. Боз айгыр гелип ян берйәр. Бирек атланяр. Шу ерде Бирек ат шаныны бир гошгы гошяр. Бирек атыны мүнүп, галаның гапысына гелйәр. Душмана дуйдурып берйәр: «Эгер кырк йигидими өлдүрсеңиз, хер бириниң башы үчин сизден он адам өлдүрерин» диййәр. Бирек ёла дүшйәр. Душманлар муны дуюп, оны коварлар. Бирек гачяр. Булар коварлар. Бедев ат Боз Айгыр Бирегиң алып чыкяр. Ёлда Бирегиң өңүнден бир озан чыкяр. Озан: «Бану Чечеги Яланчы оглы Яранҗыга берйәрлер, тоя барярын» диййәр. Бирек озана йүзленип: «Гопузыны маңа бер, дерегине атымы берейин. Мен соң гелип атымы аларын, гопузы болса саңа говшурарын» диййәр. Озан разыланяр. Бирек ёлуны довам этдирйәр. Ёлда дәдесиниң чопанларыны гөрйәр. Олар даш үйшүрип, депе ясапдырлар. Оларың даш үйшүрендиклериниң себәбини сораяр. Олар: «Той боляр, Чечек шу ерден гечмекчи, биз олары дашлап өлдүрмекчи» диййәр. Бирек олара сағ бол айдып гечип гидйәр. Бирек өйлериниң гапысына гетйәр. Гөрсе, бажыларындан бири сув чекип дур. Бажысы аглаяр. Бирек онуң агысының себәбини шыгыр билен сораяр:

> Огул дедлен гыз ишин хабар бер маңа,
> Гара башым гурбан болсун бу гүн саңа.

Бирегиң бажысы болса: «Чалма озан, айтма озан» ялы сөзлер билен шыгыр үсти билен Биреге гайтаргы берйәр. Бирегиң бажылары хем Чечек «Саятлы Хемрадакы» Селби ялы гара гейиндирлер. Бирек бейлеки бажыларының янына гелйәр. Ол гызлара йүзленип: «кендиринде экмекден не бар, тоюрун мени» диййәр. Бажыларының бири ене бакып, Биреге:

> Гара гыза гөзлерин чуналмасайды,
> Агам Бирек дийердим озан саңа —

диййәр. Бирек тоя гитмек үчин бир гейим аманат гыздан сораяр. Бажысы оңа Бирегиң көне ташлап гиден

гейимини берйәр. Бирек гейими геййәр. Дон Биреге лайык боляр. Гыз шыгыр билен оңа йүзленйәр:

> Опул-опул йөрүшинден,
> Аслан киби турушыңдан,
> Гаңрулубан бакышыңдан,
> Агам Биреге меңзедердим озан сени.

Бирек тоя гелйәр. Йигитлер ок атышярлар. Гара Гүне оглы Пудак, Газан бег оглы Ораз. Беглер башы Егенек ок атанда, кеседен гарап дуран Бирек: «Элиң бар болсун» дийди. Гиеви атанда: «Элиң гурысун, бармакларың чүйрисин, хей тоңуз оглы» диерди. Яланчы оглы Яранҗыгың гахары гелип, Бирегe: «ханы мениң яйымы чекжек болуп бир гөр» дийди. Бирек онуң яйыны алып чекди, яй дөвүлип, ики бөлүнди. Бирек оңа: «Сениң бу яйың ерде торгай атмага ягшы» дийди. Шол вагт Бирегиң өз яйыны гетирйәрлер. Бирек ок атып, йүзүкден окы гечирйәр. Газан беге хабар етйәр. Газан Бирегиң чагыряр. Бирек Газаны сыпатландыряр: галмыш йигит аркасы, бизе-мискин умыды, Баяндурханың гүегүси, Түркүстаның дирэги. Бирек бейле дигеч: «Диле менден не диләр сен» диййәр. Бирек «гарным ач» диййәр. Газан оңа: «Бар-да газанлардан ал-да ийибер» диййәр. Бирек гарныны доюрандан соң дәлилиге уруп, газанлары йыкышдырып, ичиндәкилери дөкүшдирйәр. Аңларың арасына барып говга турузяр. Бу барада Газана хабар етйәр. Газан, дегмәң, онуң билен ишиңиз болмасын» диййәр. Бойы Узын Бурла хатын Бирегe: «Сен ким болуп, ругсатсыз бу ере гирдиң» диййәр. Бирек: «Газан бегден ругсат болды» диййәр. Оңсоң Бойы Узын Бурла хатын саңа нәме герек» диййәр. Озан: «мен чалайын, эре чыкан гыз ойнасын» диййәр. Бурла хатын: «Чыксын Гысырҗа ение ойнасын, дәлиниң танасы ёк» диййәр. Эмма Озан оны танаяр. Богазжа Патма чыкып ойнаяр, оны-да танаяр. Ол Богазжа Патма: «Сенден эре чыкан гыз болмаз» диййәр. Соң Бану Чечек чыкяр. Онуң элиндәки йүзүги гөрүнйәр. Бирек оны танаяр. Шыгыр билен йүзүги Чечеге беришини, ок атышышларыны, гөрешишлерини, ярышышларыны беян эдйәр. Чечек Бирегиң танап онуң аягына йыкыляр. Атыны мүнүп Бирегиң ата энесине бушлук дилемәге гелйәр. Бай Бүре бегиң агламакдан көр болан гөзи Бирегиң гүлбикесинден экан ганы сылан

ялыгы гөзүне сүртмек билен ачыляр. Газан бег Биреге: «Чепеги ал, мырадына» ет, диййәр. Бирек: «Ол ерде мениң йигитлерим душман есирлигинде ятан махалында, мен мунда той тутуп, аркайын ятып билмерин» диййәр. Есир ёлдашларыны, кырк йигидини бошатмагың угруна дүшйәр. Ол лешгер чекип душман үстүне баряр. Алдым-бердимли сөвеш боляр. Душман дерби-дагын эдилйәр. Кырк гүн, кырк гиже той эдилйәр. «Дәдем Горкут гелди, шатлык чалды, бой бойлады, сой сөйледи, ём берейин ханым, бу «Огузнама» «Бирегинки болсун» дийди.

Мундан соң, «Газаның оглы Ораз бегиң тутсаг болдугы боюны беян эдер» диен бап башланяр. Үлеш оглы Газан бег, огуз беглерини дашына үйшүрип, мейлис ичинде мей ичйәрлер. Гөзел гызлар мейлиседәкилере мей гездирйәр. Үлеш оглы Салур Газан кейпини көклэп, солуна бакып гүлйәр, сагына бакып гүлйәр. Өңүнде дуран Ораза бакып аглаяр. Оглы Ораз мунуң себәбини сораяр. Газан: «Огузда уруш гөрмедик, тежрибесиз адамың шөхраты болмаз. Сен оглум сөвешлерде болмадың, тежрибәң ёк, менден соң огуз беглери тәжи, тагты саңа бермезлер» диййәр. Ораз: «Огул атадан гөрелде алар, мен сенден не гөрелде гөрдүм» диййәр. Газан оглуны алып ава чыкяр. Ол өзүниң сөвешип, душман гошунларыны еңен ерлерине оглуны алып гелйәр. Салур Газаның ава чыканлыгы хабары душмана етйәр. Олар 16 муң гошун билен Газаның үстүне дөкүлйәр. Душманлар «Татяп» хем «Аксакта» галасындан. Душман билен ганлы сөвеш башланяр. Газан оглуна: «Сен сөвеше гирме-де мениң сөвешими сынла, гаравуллык эт» диййәр. Эмма Ораз атасының диенини этмән, сөвеше гирйәр. Ораз көп душманы гырып, есир дүшйәр. Онуң кырк йигиди хем урушда өлйәр. Душман дөнйәр. Газан гелип, оглуны тапмаяр. Беглер: «Гуш йүрекли оглан эжесиниң янына гачып гидендир» диййәр. Газан: «Шейле эден болса, мен оны алты пара эдерин», диййәр. Газаны Бойы Узын Бурла хатын гаршылаяр. Ол оглуны гөрмейәр. Шыгыр билен Газана йүзленйәр:

Бәрү гелгил салур беги, салур гөрки,
Башым багты, өйүм тагты... бег йигидим Газан.

Душманлар бир ерде дүшләп: «Гарры душман

татар оглы элүмизе гирмишкен жеза билен өлдүрелиң» дийишип отыркалар, үстлерине Газан гелйәр. Душманлара довул дүшйәр. Ораз душманлардан бошадылмагыны сораяр. Душманлар онуң эл-аягыны чөзүп бошадярлар. Ораз атасының янына гелип: «Мениң есир боланымы ниреден билдиң» диййәр. Ораз какасына «Огул үчин ата өлмек айып болан, ызына гайт» диййәр. Салур Газан Оразың сөзүне бакман, сөвеше гирйәр. Душманың көп эсгери ёк эдилйәр. Салур Газаның гөз-габагына гылыч ярасы дүшйәр. Шол вагт Бойы Узын Бурла хатын гелип етйәр. Газаны тапяр. Ондан соң огуз беглери етип гелйәрлер. Онуң ардынча, бег, ковум башлары Дүкер етди. Онуң ардынча бег бүкдүз башлары Аман етди. Онуң ардынча токуз гожа башлары Ораз етди. Кыямат сөвеши болды. Бойы Узын Бурла хатын Гара Коган душманы гылычлады, ере салды. Газан оглуны бошадып, душманы еңип, ызына гайдып гелйәр. Еди гиже-гүндиз той-томаша боляр. Дәдем Горкут гелибан шатлык чалды, бу «Огузнамайы» дүзди, гошды....

Мундан соң «Довха Гожа оглы Дәли Думрул боюны беян эдер» диен бой гелйәр. Огуз илинде Довха Гожа оглы Дәли Думрул атлы бир азгын барды. Дәли Думрулың бир көпрүси барды. Көпрүден гечендеи пул аларды. Пул бермек ислемедиклери урарды. Олардан зорлап пул аларды. Көпрүниң янындакы обаларың биринде бир йигит арадан чыкяр. Адамлар аглашярлар. Дәли Думрул «Ол йигиди өлдүрен ким» дийип, сораяр. «Оны өлдүрен Азрайыл» дийип жогап берйәрлер. Дәли Думрул: «Азрайылы өзүм өлдүрерин» диййәр. Муны эшидип, Азрайыл гелип Дәли Думрулың жаныны алмакчы боляр. Илки ол бир гөкже кептери сыпатында гелйәр. Азрайыл жаныны алмакчы боланда Дәли Думрул худайы ыкрар эдйәр. Таңрыдан перман боляр: «Дәли Думрул өлмежек болса, өз жанының ерине башга бир жан берсин», дийип. Дәли Думрул атасына, эжесине йүз тутяр. Олар огулларының жанының дерегине өз жанларыны бермәге разы болмаярлар. Дәли Думрулың аялы жаныны бермәге разы боляр. Азрайыл Дәли Думрулың аялының жаныны алмага геленде, Дәли Думрул худая ялбаряр. «Икимизиң жанымызы биле ал» дийип, сораяр. Бу сөзден таңрының хошы гелип: «Дәдесиниң-де эжесиниң жаныны ал, бу икисине 140 йыл өмүр бердим,» диййәр Азрайыл дәдеси

билен эжесиниң жаныны алып, Дэли Думрулы ве аялыны бошадяр.

Екаркы бойы «Гаңлы Гожа оглы Хан Төрели бойны беян эдер» диен бой ызарлап гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Огуз заманында Гаңлы Гожа атлы бир көрпез әр барды. Ол: «Ярандар, атам өлди, мен гаррадым. Огул гел сени өерейин», дийди. Гаңлы Гожа оглуны өйлендирмекчи боляр. Хан Төрели: «Мениң гелиним болжак гыз мен еримден турманкам, ол турмалы, мен ата мүнмәнкәм, ол атланан болмалы, мен душман үстүне барманкам, ол барып душманы өлдүрен болмалы» диййәр. Гаңлы Гожа эйле болса: «Бир жижи-бижи (гуржак) түркмен гызыны алар сен» диййәр. Хан Төрели бүтин огуз илини айланып чыкяр, өзүне мынасып гыз тапмаяр. Ол ич огузы айланып чыкяр, даш огузы айланып чыкяр, өзүниң көңли истэн гызыны тапмаяр. Огуздан дашарда Тарабвузан шәхеринде бир патышаның гызы бармыш. Эмма ол гызың үч җаны хайваны бармыш. Онуң бири буга, икинжиси арслан, үчүнжиси бугра. Ким шу хайванлары енсе гыз шонуңкы болжакмыш. Бу хайванлары еңип, гызы алмак үчин көп йигитлер сынанышык эденмиш. Эмма оларың хеммесиниң маслыгы шол ерде галанмыш. Ол хайванлардан отуз йигит өлдүрилйәрмиш. Гаңлы Гожа оглуна муны айдяр. Хан Төрели кырк йигиди билен сүрүп гелйәр. Душман патышасы оны гаршылап, хабарыны аляр. Патыша ве онуң адамлары Хан Төрелиниң нелегини эшидип буганы мейдана гетирйәрлер. Патышаның гызына Сүлүвжан хатын диердилер. Бу вагт Сүлүвжан хатын хем көшгинден чыкып, томаша эдип дуряр. Ол вагтлар огуз илинде дөрт кичи йүзи ныкаплы гезерди. Бири Гара Чөкүр, оглы Кырк Кыныюк, боз Айгырлы Бирек, бири-де Хан Төрелиди. Хан Төрели йүзүнден ныкабыны сырып, буга сөвешине гирйәр. Хан Төрели ныкабыны айранда Сүлүвжан хатын онуң йүзүни гөрүп, оңа ашык боляр. Буганы гөрүп, Хан Төрелиниң кырк йигиди аглашяр. Хан Төрели олара: «Нәме үчин аглаярсыңыз, сиз мени өвүң, тарыплаң» диййәр. Буга хүжүм эдйәр. Хан Төрели өңүнден сыплуп, бир яна атыляр. Буга йыкыляр. Ол буганың аркасына гечип, гуйругындан тутуп, айлап, оны ере чаляр, деррев богазыны кесип, хамыны сойяр. Элтин душман шахы Таңрың өңүне зыняр. Хан Төрели ёлбарсы-да еңйәр, бугранын-да еңйәр. Инди гызы

Хан Төреле бермекчи болярлар. Гыз билен огланы гирдеге салярлар. Хан Төрели: «Ата-бабамың йүзүни гөрмезден гирдеге гирмерин» дийип, гызы алып гайтмакчы боляр. Хан Төрели гөзүң ачды, габакларың галдырды, гөрди гелин ат үстүнде гейинмиш, сүңңүси элинде «Хан Төрели гызы алып гайдяр. Олар огузың серхедине гелип чадыр гуруярлар. Хан Төрели уклаяр. Гыз укламан, ата мүнүп, гылыжыны алып тайяр болуп дуряр. Нәгехандан алты йүз атлы гөрүнйәр. Таңры гызыны берип гойберенине өкүнип, ызындан ковгы гөндерйәр. Гыз гелип Хан Төрелини ояряр. Сөвеш боляр. Гыз көп батырлык билен сөвешип, душманы еңйәр. Душман гачяр. Эмма гыз Хан Төрелини тапмаяр. Шол вагт Хан Төрелиниң ата-энеси гелип етйәр, эмма Хан Төрелини тапмаярлар. Гыз атланып душманларың гачан тарапына атыны сегредйәр. Ковуп баршына бир дере ичинде тоз гөрйәр. Шол яна ат чапып гелйәр. Гөрсе, Хан Төрели яралы. Онуң габагына яра дүшүпдир. Хан Төрели билен гыз душманы бу ерде хем еңйәрлер, гайдып гелип чадыр дикйәрлер. Хан Төрели ойланяр. Бу гыз: «Хан Төрелини өлүмден мен халас этдим дийип, өвүнер, мени абрайдан дүшүрер, гел муны өлдүрейин» диййәр. Ол ниетини Сүлүвжан хатына айдяр. Сүлүвжан хатын: «Аяла өвүнмек ярашмаз» дийсе-де, Хан Төрели ниетинден дәнмейәр. Сүлүвжан хатының гахары гелип, ок атышмакчы боляр. Ол биринжи болуп ок атяр. Хан Төрелиниң башындакы тулгасыны гачыряр. Шундан соң Хан Төрели ок атман, ярашяр. Әр-аял болуп юрда гелйәрлер. Огуз беглерини чагырып той тутярлар. Горкут Ата гелип бой бойлаяр, сөй сөйлейәр.

Бу бойдан соң «Казылык Гожа оглы Егенегиң бойны беян эдер» диен бой гелйәр: Онуң гысгача мазмуны шейле: Кам хан оглы Хан баяндур еринден туруп, мейлис гуряр. Онуң мейлисине ич огуз беглери үйшйәр. Мейлисде беглер гүррүңе мешгул болярлар. Гүррүң арасында Аршун оглы Дирек Таңрың галасының беркилиги барада гүррүң гидйәр. Аман диерлер бир кишин барды. Алты кере барып, галаны алып билмәнди. Бу барада хем Салур Газан: «галмың йигит аркасы, бизе-мискин умыды., Түркүстаның дирреги., төллү гушуң ярусы» дийлип васп эдилйәр.

Баяндур ханың мейлисинде онуң везири Казылык Гожа ругсат сорап чыкып гидйәр. Ол Аршун оглы

Дирек Таныр галасына гелип есир дүшйәр. Казылык Гожаның бир яшлы оглы Егенек ызында галыпды. Бу огланың Аман диен дайысы хем барды. Бу оглан улаляр. Бир оглан оңа гыжыт берйәр: «Гайратың болса, гит дәдеңи зындандан чыкар» диййәр. Егенек гелип Баяндур Хандан гошун сораяр. Баяндур Хан оңа гошун берйәр. Егенек гидип, душман галасыны забт эдйәр. Ол Дирек Таңыры өлдүрип, дәдесини бошадып, өз ягы билен алып гайдяр.

Бу бойдан соң «Бесат Депегөзи өлдүрдиги боюны беян эдер» диен бап гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Бир гүн огуз илиниң үстүне гапыллыкда яғы дөкүлйәр. Гаранкы гиҗәниң ичинде огуз или бир яна гачяр. Ораз Гожаның огланҗыгы гаранкылыкда бир ере дүшүп галяр. Бу огланҗыгы бир арслан экидип беслейәр, улалдяр. Огуз ханының йылкы чопаны муны гөрйәр. Огланы йыгнап аляр. Горкут Ата гелип, мунуң адыны Бесат гойяр. Оразың бир чопаны дүзде бир пери билен ятып туряр. Ол периден бир йиканак догяр. Бир гүн Баяндур Хан чөле сейрана чыкяр. Баяндур Хан шол йиканагың үстүнден баряр. Оны гөрүп, аягы билен депйәр. Йиканагың ичинден бир оглан чыкяр, онуң депесинде бир гөзи барды. Оны шәхере алып гелйәрлер. Ол энтек оглан вагтында огланларың гулак-бурунларыны ийип, гемирип башлаяр. Бу бир ёвуз зат болуп, сока бака адам ийип башлаяр. Ораз Гожа муны өйүнден коваяр. Депегөз чөле чыкяр. Гүнде бирнәче адам иййәр. Еди огуз обасы гачмакчы боляр. Эмма Депегөз олары гачырмаяр. Бир гүн Горкут Атаны төвелла үчин онуң үстүне иберйәрлер. Ол Депегөзе гүнде ики адам, бәш йүз гоюн бермәге разы боляр. Депегөз разылашяр. «Йөне ики саны адам берип, олар мениң ашымы биширсинлер» диййәр. Дөрт оглы болан үчүсини, үч оглы болан икисини берип, огулларындан бири галяр. Шол вагт Бесат узак йөрүшден гайдып гелйәр. Депегөз Бесатың доганы Гыян Селҗүги-де ийипди. Бесаты дәдеси дагы гаршылаяр. Газан бег Бесата йүзленип шейле диййәр:

Гара уран гопды Депегөз,
Арш йүзүнде чүйредим, өләймедим Бесат.
Гара таглан гопды Депегөз,
Гара-гара дагларда чүйредим, өләймедим Бесат.
Кагап, аслан гопды Депегөз,

Галың-галың-галың сазларда чүйредим өләймедим Бесат.
Аз өлсек, ег өлсек,
Мере мен Газанча өлмесе сен Бесат.
Ак сакаллы бабаңы аглатмагыл,
Ак бүрчеклү энеңи бозлатмагыл Бесат.

Бесат Депегөзиң үстүне гелйәр. Ол уклап ятырка, оны ока тутяр, эмма ок онуң тенине өтмейәр. Соңра гуллукчыларының көмеги билен Депегөзүң ялңыз гөзүниң этдендигини, башга ерлериниң этден дәлдигини билйәр. Бу ягдайы аныклап, Бесат бир демир чиши гыздыряр-да, уклап ятырка, онуң гөзүне чүмдүрйәр. Депегөзүң ятан ери дагың гиден бир говагыды. Онуң нәмити гоюнлар хем шол говагың ичиндеди. Бесат Депегөзүң гөзүни көр эденден соң, сычрап өзүни гоюнларың арасына атяр. Депегөз онуң говагың ичиндедигини аныклап, говагың гапысыны аягы билен беклейәр. Бесат бир гочы өлдүрип, онуң дерисине гирйәр. Гочуң шахыны Депегөзе тутдуряр. Дери Депегөзүң элинде галяр. Бесат сыпяр. Соңра Депегөз еңилендигини ыкрар эдип, Бесата бир йүзүк берйәр: «Ал, шу йүзүги дакын, ярағ саңа кәр этмез» диййәр. Бесат йүзүги дакыняр. Депегөз бир гүнбези салгы берйәр: Мениң бар хазынам шол ерде, бар-да эхли байлыга эе бол» диййәр. Бесат гүнбезе гирйәр. Депегөз хазынаның гапысыны баглаяр. Депегөз Бесаты алдамак үчин илки өзүниң еңилендигини ыкрар эдип, оңа йүзүк берипди. Инди Депегөз Бесаты алдап, оны гүнбезе гиризйәр, гапысыны хем тутяр. Оңа: «Сениң гүнбезиң диварына шейле бир чалайын, гүнбез билен бирликде дерби-дагын ола сен» диййәр. Бесат шу ерде дин көмегине йүзленип, худаның бирлигини ятлаяр.[1] Гудрат билен гүнбез ярыляр. Бесат сағ-аман гүнбезден чыкяр. Депегөз Бесата йүзленип: «пылан говакда ики гылыч бардыр, бири гынлы, бири гынсыз, гынсыз гылыч мениң башымы кесер диййәр. Бесат говага гелйәр. Гөрсе, бир гынсыз гылыч инип, чыкып дур. Бесат ок атып ол гылыҗы ере дүшүрйәр. Гылыҗы аляр. Депегөзүң үстүне гелйәр. Депегөз Бесата йүзленип: «Оглан, билдим, саңа өлүм ёк. Сен ким, аслың ниреден» диййәр. Бесат аслыны беян эдип шейле диййәр: «Галарда, гопарда ерим Гүнортач, гаранкы түн ичре ёл азсам, умум алла, габа агам гөтерен ханымыз Баяндур Хан Гарын гүйи өйден депен алнымыз салур оглы Газан. Атам адын сорар олсаң, габа агач, атам адын

дирсең, Каган Аслан, мениң адым сорар эрсең, Араз оглы Бесатдыр». Бесат Депегөзүң башыны кесйәр. Гуллукчылары буşлуга иберйәр. Бесатың Депегөзи өлдүрендиги барадакы хабар огуз илине етйәр. Той-томаша тутуляр.

Бу бапдан соң «Бөкел оглы Амраның боюны беян эдер» диен бой гелйәр. Онуң гысгача мазмуны шейле: Камган оглы Хан баяндырың йыгнагына огуз беглери үйшйәр. Олар «Гаржыстандан пач гелмейәр» дийип, зәре ятгарярлар. Өң пач хөкмүнде алтын гелерди. Бу гезек болса алтын гелмән, онуң дерегине бир ат, бир гылыч, бир-де чилик гелйәр, чоммак гелйәр. Бу затлары Бөкеле берйәрлер. Оңа: «гитде огуз чәклерини сакла, душмандан гора» диййәрлер. Бөкел разы боляр. Огуз беглери йылда бир кере Баяндур ханың өйүнде үйшердилер. Бөкеле Баяндур хандан адам гелйәр. Бөкел хем үйшмелене гелйәр. Бөкел Баяндур Ханың элини өпйәр. Үч йүз алтмыш алты адам болуп хан башлыклайын ава чыкярлар. Бөкел гуланы, сугуны ковуп етип, яйыны оларың бойнундан саляр-да, оларың семизлигини я-да хорлугыны барлап гөрйәр. Семиз болса авлаяр, хор болса гулагыны дилип гойберйәр. Авдан соң хер ким бир заты өвүп башлаяр. Ким атыны өвйәр, ким өзүни өвйәр. Эмма Салур Газан хич өвүнмән отырды. Газан бег айдар: «Хүнәр атдамы, эрдеми»? Хан айдар: «ёк, ат ишлемесе, эр өгүнмез, хүнәр атындыр» дийди. Бу сөз Бөкеле ярамаң, йигитлерини алып, атыны мүнүп, өйкеләп чыкып гайдяр. Гахарлы халда өйүне гелйәр. Хатыны онуң гахарының себәбини сораяр. Бөкел: «Хан бизи әсгермейәр. Мен душман тарапына гечжек» диййәр. Хатыны: «Бу сөзүң ялңышдыр, ол болмаз, патышалар таңрының көлгесидир, олара хыянат эдип душман тарапына гечен ягшылык гөрмез, «Тур ава чык, ава чыксаң, көңлүң ачылар» диййәр. Бөкел авда бир кейиги ковуп йөркә, йыкыляр, аягы довүлйәр. Бу хабар хемме ере яйраяр. Душман ичалысы муны Тапура етирйәр. Ол: «Огуз үстүне чозуң, гелип гызыны есир эдип алып гелиң» диййәр. Душман ичинде Бөкелиң хем ичалысы барды. Ол: «Душман үстүңизе дөкүлмекчи ат-ярагыңызы тутуп, тайяр болуп дуруң» дийип, хабар гөндерйәр. Душман буларың үстүне дөкүлйәр.

Ялңыз йигит алп болмаз,
Евшан дүйби берк болмаз.

«Огузың арсызы түркмениң дәлисиие меңзәр» дийип, душман мейдана гирйәр. Бөкел оглуны, көмек сорап, Газан беге ибермекчи боляр. Амран ар эдйәр. Дәлеси Бөкелиң атыны мүнүп мейдана гирйәр. Амран бир душман гочагы билен мейданда тутушяр. Амраның гүйжи асгын болан махалда, ол таңрыдан көмек сораяр. Таңры Жебрайылы иберип: «Бар, шол йигиде кырк адамың гүйжүни бердим» диййәр. Амран душман бөкесини еңйәр хем оны мусулман эдйәр. Галан душманлар гачярлар. Гачан душманларың байлыкларыны алып, Амран еңиш билен ызына гайдып гелйәр. Баяндурхан оглана Газан бегиң янындан орун берйәр.

Бу бапдан соң «Өвшүн Гожа оглы Сегрегиң боюны беян эдер» диен бап гелйәр. Онуң гысгача мазмуны ашакдакы ялы: Огуз заманында Өвшүн Гожа диерлер бир киши барды. Онуң ики оглы барды. Биринниң ады Эгрекди. Эгрек Баяндур Ханың беглер беги Газаның диванына пәсгелсиз барып гелерди. Бир гүн Эгрек отуранлары басып гечмекчи боланда Терс Узамыш диен бири: «Өвшүн Гожа оглы, бу отуран беглер хер бири отуран ерини гылыжы билен, экмеги билен аландыр. Сен баш кесдиңми, ган дөкдүңми, ажы доюрдуңмы, ялаңажа дон бердиңми» дийди. Бу сөзден Эгрегиң гахары гелип, алты йүз йигит хандан алып, душман үстүне гидйәр. Таныр бир кур (гурлан гурлушык) салдырып, онуң ичинде гулан, кейик сакларды. Эгрек алданып, шол кура гирйәр, дүшлейәр. Душман ичалысы муны өз ханына хабар берйәр. Олар гелип Эгреги есир аляр, йигитлерини болса өлдүрйәрлер. Эгрегиң Сегрек диен батыр йигиди барды. Ол бир гиже бир етими уряр. Ол етим Сегреге гыжыт берип: «батыр болсаң, элиңден бир иш гелйән олса, гитде Алынжа галасындан доганыңы бошат» диййәр.

Габа агачда тал пудагын
Гурумышды, яшарып гөгерди ахыр.

Сегрек эжесиниң янына гелип: «Эгрек диен бир йигит душман есирлигинден чыкып гелйәрмиш, бар-ча огуз ол йигиди гаршыламага гидйәр, мен хем гиде-

йин» диййәр. Эҗеси өз оглы Эгрек хакында сөз гидйәнини аңяр. Сегрегиң доганыдыгыны оңа айдяр. Бу сыры көп вагта эҗесиниң өзүнден яшырып гелендигине гахары гелип: «Эгер сүйт хакы болмасайды, сени нәме этҗегими өзүм билердим» диййәр. Сегрек душман үстүне гитмекчи боляр. Бу ягдайы Газана хабар берйәрлер. Газан: «Онуң аягына душак уруң» диййәр, ягны өйлендириң диййәр. Сегреги өйлендирйәрлер. Биринҗи гиҗе оны гелини билен гирдеге саланларында Сегрек гелини билен өз арасында гылыч гоюп ятяр. Ол: «тә доганымы бошатмасам, маңа ашрат харам болсун» диййәр. Эртеси Сегрек атланып доганыны душман есирлигинден бошатмак үчин атланяр. Ёла дүшйәр. Сегрек доганы Эгрегиң есир дүшен куруна гелйәр. Душман чопанларындан алтысыны ёк эдйәр. Чопанларың галаны гачып, Сегрегиң геленини Таңра хабар берйәрлер. Душманың атлылары Сегрегиң үстүне дөкүлйәр. Оглан сүйҗи уйкуда ятыр. Сегрегиң аты душманың дөкүлендигини аңып, Сегреги ояндыряр. Сегрек атланып сөвеше гирйәр. Душман эсгерлериниң өлени өлйәр, өлмедиги гачып гутуляр. Барып Таңура хабар берйәрлер. Бу гезек йүз эсгер Сегрегиң үстүне гелйәр. Уйкуда ятан Сегреги ат ене ояндыряр. Сегрек атланып, душмана гылыч саляр. Душман эсгерлери еңлип гачяр. Буларың еңлен хабары Таңура етйәр. Таңур Эгреги бошадып, янына чагыряр. Оңа: «Шу ерде бир дәли йигит бар, ёлчының, ёлагчының, чопаның, чолугың экмегини элинден гапып аляр. Эгер сен шол йигидиң хөтдесинден гелсең, сени бошадайын» диййәр. Эгрек үч йүз йигиди янына алып Сегрек уклап ятырка үстүне гелйәр. «Йигит бурчак-бурчак дерлемиш, геленден-гиденден хабары ёк».

Ярадан хакы үчин туры телгил,
Дөрт яныны кәпир баглады белли билгин.

Уклап ятан Сегрегиң билинде гопузы барды. Эгрек Сегрегиң билиндәки гопузы алып чалып башлаяр. Сегрек ояняр. Булар хабарлашярлар. Сегрек өзүниң ниреденлигини, Эгрегиң доганыдыгыны айдяр. Булар танышярлар. Икиси атланып, душман үстүне ат салярлар. Душман эсгерлери еңилйәр олар гачып гутулярлар. Булар душманың гоюп гачан малларыны өлҗәләп, огуз серхедине етип гелйәрлер. Огуз или булары дабара

билен гаршылаяр. Той-томаша боляр. Буларың икиси де өйленип «өрүк өе» гирйәрлер. Хер ким максатмырада етйәр.

Бу бойдан соңра «Салур Газан тутсак, олуп, оглы Ораз чыкардыгы бойны беян эдер» диен бап башланяр. Бу боюң гысгача мазмуны шейле: Тарапвузан Таңыры Газана бир элгушы иберйәр. Шол гушы янына алып Газан адамлары билен ава чыкяр. Авлагда Газан бир газы авламак үчин элгушы бошадяр. Элгушы газы ковламан, душман чәклериниң янына гелип гоняр. Газан элгушы ызарлап, душман чәклерине голайлашяр. Шол ерде уклаяр. Душманың ичалысы Таңура хабар етирйәр. Таңурың атлылары уклап ятан Газаның үстүне гелйәрлер. Онуң эл-аягыны баглап есир эдип алып гидйәрлер. Элтип оны бир гуя ташлаярлар. Гуйының агзыны дегирмен дашы билен баглаярлар. Онуң нахарыны дегирмен дашының дешигинден атярлар. Бир гүн Таңурың аялы Газаны гөрмәге гелйәр. Ол аял Газана: «Бир гызҗагазым өлүпди, керем эйле гызҗагазымың үстүне мүнме» дийди. Газан жогап берип: «Өлүлериңизиң арасында шондан ёргасы ёк, диңе шоны мүнериң» диййәр. Аялы гелип, Таңура шикаят эдйәр. Газаны яманлаяр. Таңур: «Барың, Газаны гетириң, ол бизи өгсүн, огузы яманласын, оны бошадайын» диййәр. Газаны гетирйәрлер. Газан: «Мен бир кишини тарыпламакда, бир адамы зерлап, онуң үстүне мүнүп, онсоң өвйәриң, болмаса хич бир кишини өвмериң» диййәр. Бир адамы зерлейәрлер. Газан онуң үстүне мүнйәр. Салур Газан «огуз барка сени өвмериң» дийип, өзүни васп эдйәр:

Йүксек-йүксек гара таглар таш ювалынса,
Габа оҗам, уйлугым тутан Газан эрдим.

Газаның оглы Ораз дәдесини бошатмак үчин атланяр. Ол гошун чекип душманың үстүне гелйәр. Таңур Ораза Газаны гаршы гойяр. «Еңсең сени бошадайын» диййәр. Газан баша-баш сөвешде огуз беглерини еңйәр. Эмма Ораздан еңилйәр. Газан өзүни таныдяр. Огуз гошуны душман үстүне хүҗүме гечйәрлер. Душманы еңип, еңиш билен ызларына гайдып гелйәрлер. «Китабы Дәде Горкудың» иң соңкы бойы «Ич огуза даш огуз асы болуп, Бирек өлдүги бойны беян эдер» диен бойдур. Китабың бу боюнда шейле гүррүң бе-

рилйәр: Үч ок, боз ок йыгнагы болса, Газан өйүни таладарды. Газан бу гезек даш огузы йыгнага чагырмаяр. Даш огуз беглери өйкеледи. Газаның өзи ич огуздан. Мундан соң даш огуз беглери Газаның янына гелмейәрлер, онуң билен гатнашыкларыны бүтинлей кесйәрлер. Буларың арасында дура-бара душманчылык дөрейәр. Калпаш атлы бир киши даш огузың душманлыгыны, достлугыны билейин дийип ограяр Калпаш Газаның дайысы Ораз Гожаның өйүне гелйәр. Ол: «Ораза Газаның үстүне ягы дөкүлди, юрдуны таладылар, Газан сизи көмеге чагыряр» диййәр. Ораз Гожа: биз барҗак дәл. Хачан-да Газан өйүни таландада үч ок, боз ок беглерини чагыряр, бизи чагырмаяр, хачан-да Газаның үстүне ягы дөкүленде ол бизи чагыряр» диййәр. Калпаш: «Газаның үстүне хичде ягы дөкүленок. Газан өзүниң огуз алты беги билен мейлисде, мен сениң дослугың, душманлыгыңы билейин» дийип гелдим диййәр. Калпаш ызына доланяр. Ораз гожа гаты гахарланып, Аманы, алп Рүстеми, Дөне билмез Дөвлек Эрени чагыряр. Хемме болан ягдайы олара айдып, ол: «Биз Газана душман дийип җогап бердим» диййәр. Аман: «Онарыпсың» дийип, онуң сөзүни макуллаяр. Ораз Гожа әхли даш огуз беглерини янына чагыряр. Курхан гетирип, барысы ант ичйәрлер. Газана душман болярлар. Дөнди айдар: «Беглер Бирек биз билен гыз алды. Оны чагыралы. Газана душман болса, дегмәли, душман болмак истемесе, оны өлдүрели» диййәр. Биреги чагырып гетирйәрлер. Бирек Газана душман болмаҗагына ант ичйәр. Ораз Гожа Бирегиң саг уйлугыны чапяр. Биреги гетирип өйүне ташлаярлар. Бирек өлйәр. Онуң өлен хабарыны Газана етирйәрлер. Газан ис тутяр. Еди гүн диван ишине чыкмаяр. Газаның доганы Гара Гүне Газаны чагыряр. Ораз Гожадан Бирегиң ганыны алмак хакындакы Бирегиң весъетини Газана айдярлар. Газан Даш огуз үстүне гошун йөрүдйәр. Үч ок, боз ок гаршылашдылар. Ораз Гожа мейданда Газаны гаршылаяр. Ораз Гожа Газана гылыч саляр. Эмма онуң гылыҗы Газана өтмейәр. Газан сөвеш мейданында Ораз Гожаны өлдүрйәр. Галан даш огуз беглери өтүнч сораярлар. Газан оларың языкларыны гечйәр. Оразың өйүни талаярлар. Той-томаша, мей-мейлис боляр. Дәдем Горкут гелип шатлык (шадыяна түйдүк) чаляр. Бу «Огузна-

маны дүзйәр, гошяр. Шунуң билен «Китабы Дәде Горкут» сонланяр.

2. Огузлар—түркменлердир, түркменлер—огузлардыр

Биз ёкаркы икинҗи бөлүмде «Китабы Дәде Горкудың» мазмунының огуз дурмушыдыгыны гөрүп гечдик. Бу бөлүмден гөрнүши ялы, хер бир бой огуз халкының гахрыманчылыгы билен дем аляр, хер бир бап огуз сөзи билен башланяр, огуз сөзи билен өсйәр, огуз сөзи билен гутаряр. Мунуң өзи тебиги бир затдыр. Хер бир гахрыманчылыклы эсер хич вагтда башга бир халкың гахрыманчылыгыны суратландырман, башга бир халкың эдерменлигини васп этмән, эйсем, ол хайсы халкың ичинде дөрән болса, шол халкың гахрыманчылыгыны ве эдерменлигини гөркезйәр ве тарыплаяр. Бир халкың ичинде дөрәп, башга халкың гахрыманчылыгыны гөркезйән ве тарыплаян ичил эсере эдебият тарыхында энтек душуланок. Шейлеликде, биз ёкаркы бөлүмде «Китабы Дәде Горкудың» мазмунының ялңыз огуз дурмушыдыгыны, огузларың ичинде онуң дөрәндигини шексиз-шүбхесиз гөрдүк. Инди биз ашакда хич инкәр эдип болмаҗак тарыхы документлер ве фактлар үсти билен огузларың түркменлер боландыгыны ве түркменлериң болса огуз боландыгыны субут эдйәрис. Огуз түркмен болупдыр, башга хич бир халк болмандыр. Түркмен огуз болупдыр, ол башга хич халк болмандыр.

Бу бөлүмде Огузларың дине түркмен боландыгыны субут этмек билен бирликде, биз огузларың яшан ерлериниң хем Каспи деңзинден Гүндогара тарап тә Мугулыстан чәклерине ченли узалып гидйән топрак боландыгыны шу ики арада VI—XI асырларда огузларың, ягны түркменлериң яшандыгыны, шу топракдан башга ере гөчүп гитмәндиклерини ашакда субут эдйәрис. Поне VI—XI асыр дийленде, бу асырлардан өң огузлар шу топракларда болмандыр, диен нетиҗе чыкарылмалы дәлдир. Бу асырлар огузларың, түркменлериң тарыхында хас габарчаклы пурсатлар боланы үчин, хем өвренилйән эдебият дөври билен баглы боланы үчин ыгталып гөркезилйәр. Огузлар-түркмен-

лер ёкарда гөркезилен әгирт улы юртдан Орта Асыя ве Түркменистаның топрагына йыгнанышып башлаярлар. Бу процесс X – XI асырларда хас хем интенсивлешйәр. Шунуң билен бирликде, шу асырларда огуз сөзүниң гапдалы билен «түркмен сөзүни» уланмак хас активлешйәр. Соңа бака «огуз» сөзүниң ерини «түркмен сөзи» эелейәр. XI асырдан буяна «огуз» сөзүниң уланылмагы, такмынан, дүшүп галяр. XI асырдан соң, тарых язан тарыхчылар «огуз» сөзүни XI асырдан аңыркы түркмени аңлатмак үчин уланярлар.

«Китабы Дәде Горкутда» гүррүңи эдилйән «огуз» сөзи, умуман, огуз диен сөз Гадымы түркмен патышасы Огуз ханың ады билен багланышыклыдыр. «Огуз» сөзи энесиниң эмжегинден эмилен биринжи сүйт, «овуз» диймекдир. Тарыхчыларың айтмагына гөрә, Огуз хан бизиң эрамыздан дөрт муң йыл өң яшап гечипдир. Ол патышалык үчин болан узага чекен сөвешлерде өзүниң какасы Гара ханы еңйәр ве ша боляр. Огуз хан өрән гүйчли, акыллы патыша болупдыр. Ол Хытай, Эйраны, Сирия, бейлеки арап юртларыны, Румы Орта Асияны, Хинди, Кашмири, Овганы басып аляр. Огуз ханың алты оглы боляр: Гүн хан, Ай хан, Йылдыз хан, Гөк хан, Таг хан, Дениз хан. Шу огулларың хер бириңден дөрт огул болупдыр. Гүн ханың огуллары: Кайы, Баят, Алкар өйли, Гара өйли. Айханың огуллары: Языр, Дүкер, Дудурга, Япырлы. Йылдыз ханың огуллары: Оушар, Кызык, Бектили, Каркын. Гөк ханың огуллары: Баяндур, Бежене, Чавулдур, Жибни. Таг ханың огуллары: Салур, Эймүр, Алайонтлы, Үркер. Денизханың оглы: Игдир, Бүкдүз, Йиве, Кынык. Огузларың-түркменлериң гадымы тайпалары Огуз ханың шу агтыкларындан болан ве яйран несиллерден ыбарат болуп, ол тирелериң атлары хем шоларың атларыдыр. Огуз хан, онуң йөришлери, огуллары ве онуң агтыкларындан өнен несиллериң шоларың ады билен атландырылмагы ве башга огуза дегишли маглуматлар гадымы дөврүлерден галан өрән гымматлы хем аз-овлак бизе етип гелен материаллардыр.

Огузларың түркменлер ве түркменлериң огузлардыгыны гөркезйән тарыхы документлере гечйәрис. Биринжи мысалы Махмут Кашгарыдан алярыс:

Т е р ж и м е с и:

Огуз-түрклериң бир кабыласы болуп, олар түркменлердир.[1] Олар (түркменлер) 22 уругдырлар. Хер бир уругың өзүниң аламаты ве тагмасы бардыр. Олар малларыны шу тагмаларының үсти билен бири-бириңкиден селжерйәрлер ве танаярлар.

Бу уругларың биринжиси, башы, меркези «кынык». Бизиң заманымыздакы патышалар шу уругдандыр.

2. Икинжиси «кайыг»
3. Үчүнжиси «Баяндур»
4. Дөрдүнжиси «Иве»
5. Бәшинжиси «Салгур»
6. Алтынжысы «Авшар»
7. Единжиси «Бектили»
8. Секизинжиси «Бүкдүз»
9. Докузынжысы «Баят»
10. Онунжысы «Язгыр»
11. Он биринжиси «Эймүр»
12. Он икинжиси «Гара бөлүк»
13. Он үчүнжи «Алка бөлүк»
14. Он дөрдүнжи «Игдир»
15. Он бәшинжи «Үркер»
16. Он алтынжы «Тутурга»
17. Он единжи «Ула йондлуг»
18. Он секизинжи «Түкер»
19. Он докузынжы «Беженек»
20. Йигриминжиси «чавулдур»
21. Йигрими биринжи «жибни»
22. Йигрими икинжи «чаруклук»

Махмут шейле диййәр: Бу кабылалары билмәге адамларың хажаты боланы үчин, олары мен долы санап гечдим. Бу аламатлар ве тагмалар (Махмут Кашгары хер кабыланың өңүнде оларың атларының ве малларың тагмаларының суратларыны-да гөркезйәр. Чап эдилен махалында кынчылык дөретжекдиги үчин мен ол тагмалары бу ерде гөркезмедим) оларың малларының ве атларының белгилеридир. Оларың атлары ве маллары гатышан махалында олар өз малларыны шу тагмалар үсти билен танаярлар. Бу оларың уругларының усулыдыр. Хер бир уругың өзүниң тайпалары-да пудаклары-да бар. Сөзи гысгалтмак нияти билен мен олары гөркезмедим. Бу кабылаларың атлары гадым заманларда олары догуран аталарының ат-

ларыдыр. Олар өзлериниң шол гадым аталарына дегишли эдип гойярлар. Меселем, арапда «Бену Селим» дийлиши ялы». [9. 57 с.].

Махмут Кашгары өз сөзлүгиниң үчүнжи томунда «түркмен» сөзүни кесгитләнде, «Түркмен—бу огузлардыр» дийип кесгитлейәр. Соңра Махмут Кашгары «түркмен» сөзүниң гелип чыкышына гечип, оны парс дилиндәки «түрк манеид» ягны «түрке меңзеш» диен сөзден гелип чыкындыр диййәр. Шейлеликде, Махмут Кашгары огузлары—түркмен, түркменлери—огузлар, дийип, өрән догры гөркезйәр. Махмут Кашгарының ёкарда гөркезен түркмен тирелериниң әнчемеси хәзир Түркменистанда ве дашары юрт түркменлериниң арасында яшаяр. Шолардан салур, игдир, овшар, эймүр-емрели, чавдур тайпаларыны гөркезмек болар. Магтымгулы «языр» хакында шейле диййәр.

Теке, ёмут, гөклең, языр, алилы,
Бир девлете гуллук этсек бәшимиз,

Шу түркмен тирелериниң хениз-е чени яшаяндыгы ёкарда гөркезилен мысаллардан айдың гөрүнйәр.

Биз огузың түркмен, түркмениң огуздыгыны йөне ере гөркезйән дәлдирис. «Китабы Дәде Горкудың» бүтин мазмунының огуздан ыбаратлыгыны, огузың болса түркменлигини, шу нукдай-назардан хем «Китабы Дәде Горкудың» түркмен китабыдыгыны ачык гөркезмек үчин алындырыс.

Икинжи мысалы биз Элмакдысының «Әхсенүт-такасым фи магрыфатүл экалым» атлы тарыхындан алдырыс. Китабың түркменче ады шейле боляр: «Ыклымлары өвренмекде иң оңат бөлүшдирме» Бу тарых китабы 985-нжи мыладыда язылындыр. Онуң бир еринде Макдысы түркменлер хакында шейле язяр: «Огузлар—түркменлер Сырдеряның ашакы акымында: Савран бири-бириниң ызындан гелйән еди дивар билен гуршалан улы бир шәхердир. Ички шәхерде галалар, метжитлер бар. Ол огузлара ве кымаклара гаршы болан арачәк шәхеридир. Балач—кичижик бир шәхер. Онуң диварлары оңуклын башландыр, метжиди болса базарда ерлешйәр. Биз баш шәхер Ысфыжаба доланып гелйәрис. Берукет—Улы шәхер. Ол ве Балач түркмене гаршы арачәк галалары болуп дурярлар. Бу түркменлер мусулман. Урду—бу кичижик бир шәхер, онда түркменлериң патышасы яшаяр. Ол Ысфыжабың хәкимине хемише пач иберип дуряр. Бу шәхер дивар хем ичи сувлы долы гарым билен дашы гуршалан. Шәхерде көшклер, ички галалар ве гораныш ерлери бар. [17. 185 с.].

Бу ерде Элмакдысы илки башда огуз билен түркмени бир халк хөкмүнде гөркезйәр. Соңра болса кәте түркмен, кәте огуз сөзүни уланяр. Йөне шоларың икиси-де түркмен манысыны аңладяр. Шулар билен бирликде, X асырда огуз сөзүниң гандалы билен «түркмен» сөзүниң хем эййәм ровач боландыгыны аңламак боляр. Галыберсе-де шол вагтларда түркменлериң—огузларың бир кысмының Сырдеряның ашакы акымларында яшандыгыны аңмак боляр.

Үчүнжи мысалы биз Фазлуллах Решидутдиниң «Жамыгут-теварых» атлы китабындан алярыс. Решидутдин XIII асыр тарыхчысы, дүнйәде иң ыгтыбарлы тарыхларың бирини язяр. Ол түркменлер-огузлар хакда шейле язяр:

Терҗимеси:

«Огуз—бу ковмуң хеммесине шу вагт түркмен диййәрлер... Огузың перзентлеринден йигрими дөрт уруг дөреди. Списокда хемметараплайын язылып гечилиши ялы, оларың хер бири анык бир ат ве лакам эдиндилер. Дүнйәде болан әхли түркменлер шу айдылан ковумларың ве огузларың йигрими дөрт перзентлериниң несиллеридир. «Түркмен» сөзи гадым заманда болмандыр. Түрк шекилинде болан барча чарвалара йөне түрк дийипдирлер. Хер кабыланың өзүниң айратын белли лакамы болупдыр. Огуз ковумлары өз үлкелеринден Мавраунахр ве Эйран топракларына гелен махалларында, оларың көпелмеги ве несил яйратмагы шу областларда болды. Сув ве хава шертлери себәпли оларың шекли юваш-юваш тәҗик шекилине гечди. Эмма дуйбүнден, бүтинлей тәҗик дәлликлери үчин тәҗиклер олара «түркман» дийдилер, ягны түрке меңзеш. Шонуң үчин бу ат огуз ковумларының халкының барчасына дакылды, олар шол ат билен таналдылар ве мешхур болдулар. Огуз перзентлериниң бу йигрими дөрдүниң биринжи ярымы гошунын сағ тарапына дегишлидирлер. Ене бир ярымы болса гошунын сол тарапына дегишлидир. Бу гүн ол ковмуң ве халкың хер бири өзлериниң аслыны ве уругларыны гоюы билйәр-

лер. Өзлериниң хайсы ковма дегишлидигини айдярлар. Бу ягдайың гиң беяны шейледир. Огузың алты оглы болупдыр. Оларың атлары тертип боюнча: Гүн, Ай, Йылдыз, Гөк, Таг, Тениз. Оларың өзлериниң тарыхларында гөркезилиши ялы, хем шу тарыхың соңунда бу барада гиң дурун гечжекдигим ялы, Огуз бүтин Эйран, Туран, Шам, Мүсүр, Рум, Эфренч юртларыны ве башга велаятлары басып алды. Буларың хеммесини басып аландан соң ол өзүниң догма юрды болан Өрдаг ве Гүрдага гайдып гелди. Бу ере геленден соң улы бир йыгнак чагырды. Алтын көшк гурдурды Бейик той этди. Айтмакларына гөрә, докуз йүз байтал, тогсан мүң гоюн өлдүрди. Ол тойда тогсан мүң эрек гоюн өлдүрди. Ол барча хатынларыны, перзентлерини, гошун ве дөвлет улугларыны чагырды, халат ябды. Айратын хем юртлары алмакда өзи билен ёлдаш болан алты оглуны, чалышан ве тылычлар чалан алты оглуны аша сылаглады. Бирнәче гүнден соң бу алты огул ава чыкдылар. Олар бир алтындан яй ве үч саны алтын ок тапярлар, (бир топар тарыхларда бу алтын яйы ве алтын оклары Огузханың өзи гөмүп гоюп, сонра шол ере огулларыны ава иберди дийлип языляр). Огуллар бу затлары аталарына гетирйәрлер. «Булары нәхили бөлүшели» диййәрлер. Ол яйы үч оглуна берйәр. Үч окуң хер бирини үч кичи огулларына берйәр. Ол улы огуллардан болан ковумлар гой «бозок» дийсинлер. Оларың лакамы «бозок» болсун. «Бозок» диймек— «позмак, довмек» диймекдир. Булара онуң үчин «бозок» дийдилер ки яйы пайлашмак үчин оны позмалы, довмели болды. Гошуның саг тарапыны ол бозокункы хем шолардан болан несиллериңки болсун», дийди. Үч ок алан огуллардан болан ковумларың несиллерине ол «үчок» лакамыны берди. «Аслы үч окдур, ягны үчтир. Гошуның сол тарапы бу үч кичи огулдан болан ковумлара ве несиллере дегишли болсун» дийди. Олар өзлериниң гошуның хайсы тарапына дегишлидигини анык билйәр...

Гошуның саг тарапына дегишли болан бозоклар ковмы үч улы доганың перзентлеридир. Бу үч улы доганың хер бириниң дөрт оглы болупдыр. Доганларың улусы болан Гүн ханың дөрт оглы болупдыр. Биринжи Кайы, икинжи Баят, үчүнжи Алкарөйли, дөрдүнжи Гараөйли. Икинжи огул болан Айханың дөрт оглы боляр. Биринжи Языр. Икинжи Дүкер. Үчүнжи

Дудурга, дөрдүнжи Япырлы. Үчүнжи огул болан Йылдыз ханың дөрт оглы боляр. Биринжи Овшар. Икинжи Кызык. Үчүнжи Бактили. Дөрдүнжи Гаркын.

Гошуның сол ганатына дегишли болан үчоклары эмеле гетирйән үч кичи огулдан хер бириниден дөрт огул, он ики перзент боляр. Дөрдүнжи огул болан Гөк хандан дөрт огул боляр. Биринжи Баяндур. Икинжи Бежене. Үчүнжи Чавулдыр. Дөрдүнжи Чибни. Бәшинжи огул болан Таг хандан дөрт огул боляр. Биринжи Салур. Икинжи Эймур. Үчүнжи Алайонтлы. Дөрдүнжи Үркер. Алтынжы огул болан Дениз хандан дөрт огул боляр. Биринжи Игдир. Икинжи Бүкдүз. Үчүнжи Ийве. Дөрдүнжи Кынык.

Оввал айдылып гечилиши ялы, бу ковумларың барчасының агзы бирди. Бизиң пыгамберимиз Мухаммет Мустафа пыгамберлик еткен дөврүнде худайтагала бу ковумларың ысламың тарапына гечмегини исләпди. Огуздан ве онуң перзентлеринден соң узак вагтлар, көп йыллар бу ковумлардан көп патышалар болды. Хер бир дөврде ятланып гечилен бу йигрими дөртлер халкындан кувватлы патышалар, дөвлетли солтанлар пейда болярды. Узак йыллар патышалык онуң несиллеринде сакланып галярды. Меселем, көп йыллар патышалык салур уругында болды. Ондан соң бейлеки уруглардан ыгтыбарлы патышалар болуп гечди. Ол патышаларың хер бириниң беяның бу гутлуг тарыхың соңунда гележекдиги ялы, оларың патышалык хөкми бу Эйран юрдуна етип, огуз уругындан бу үлкеде бейик патышалар ве улуг эмирлер ады белли, мешхур, ыгтыбарлы ша ве везирлер болупдыр хем бар. Эмма буларың огуз перзентлериңки хеммелере белли дәл. Түркмен жемагаты хер патышаның ве эмириң хайсы уругдандыгыны анык билйәрлер. Бейик ве улуг патышалар болан, Эйран ве Туран үлкелеринде дөрт йүз йыла голай патышалык эден Селжук несиллери ве оларың аталары, Мүсүриң узак ерлеринден тә Хытай чәклерине ченли болан юртлары бойун эгдирен Селжуклар Кынык уругынданды» [7].

Бу ерде бирнәче ягдайы белләп гечмелидирис. Биринжиден, бу ыгтыбарлы әлмет тарых эсеринде огузларың-түркменлер ве түркменлериң огузлардыгыдыр. Шу ерде гөркезилйән ягдайларың барысы догрудыр. Салур тайпасының догры болшы ялы, Селжукларың кынык тайпасындан боландыгы-да догрудыр. Буларың

догрулыгы әхли бейлеки гөркезилйән ягдайларың-да
догрулыгына шаятлык эдйәндир. Өң белленип гечили-
ши ялы, бу маглуматлар узак дөвүрлерден бизе ченли
сакланан иң гымматлы аз-овлак тарых материаллары-
дыр.

«Китабы Дәде Горкудың» мазмуны башдан-аяк
огуз дурмушыдыр. Огузың түркменлигини, ине Кашга-
рыдан, Макдысыдан башга Решитдутдин хем гөркез-
йәндир. «Китабы Дәде Горкут» шуңа гөрә-де түркмен
китабыдыр.

Биз бу ерде дүшүндириш бермекчи дәл. Хер окы-
жының өзи цитирленен сөзлерден нетиже чыкарып
билер.

Фазлуллах Решитдутдиниң «Җамыгут-теварых» ат-
лы китабындан алнан ёкаркы сетирлерде үнси өзүне
чекйән ене бир ягдай бозок ве үчок хакындакы гүррүң-
лердир. Гөрнүши ялы, бу сөзлериң гелип чыкышыны,
онуң мазмуныны тарыхчы гиңден дүшүндирйәр. Онуң
гадым дөвүрлерде түркмен тайпаларының арасында
дөрәндигини, онуң шол дөвүрлердәки түркмениң ички
сыясы ве харбы гурлушыгы, соңра болса оларың уруг,
тире гурлушыгы билен баглы боландыгыны тарыхчы
анык гөркезйәр. Инди биз шейле бир ягдая үнс берелиң.
«Китабы Дәде Горкудың» иң соңкы боюна сереле-
лиң. Бу бой шу сөзлер билен башланяр: «Үчок, бозок
йыгнак олса, Газан өйүни ягмаладарды». Шу ерде «Ки-
табы Дәде Горкутда» гелйән «үчок» ве «бозок» сөзле-
ри ёкарда түркменлер дурмушындан Решитдутдиниң
гөркезен үчок ве бозокларыдыр. «Китабы Дәде Гор-
кудың мазмуның өзи бүтинлей түркмен дурмушы ве
онуң өзи түркмен китабыдыр

Бу ерде ене шейле бир ягдайың үстүнде дуруп геч-
мек зерурдыр. Решитдутдин ёкаркы сетирлеринде Му-
хаммет пыгамбере пыгамберлик етен вагтларында
огузларың мусулман болуп, оларың ыслам хатарына
гечендигини беллейәр. Бу ягдайың өзи Салур Бабаның
Марылы огуз-түркмен патышасы Мухаммет пыгамбе-
рин дөври билен дөвүрдеш боландыгы ве онуң Мухам-
меде илчи иберип мусулман боландыгы хакындакы
пикирини тассыкляяр. Шейле болансоң, Салур Баба-
ның Горкут Атаның марылы болуп, онуң Ынал Явы
хан билен дөвүрдеш боландыгы хакындакы пикириниң
догрулыгына шек-шүбхе галмаяр. Шейле болансоң,
Абулгазының Ынал Явы хан ве Горкут Атаның Мухам-

мет пыгамбер дөврүнде боландыклары, оларың түрк-мен хем марылы боландыклары хакындакы пикириниң догрулыгына шек-шүбхе галмаяр.

Түркменлериң огуз ве огузларың түркменлигини тассыкляян ене бир тарыхы чешмә йүзленйәрис. Бу китап XV асыр парс тарыхчысы Мирхандың «Чеңгизнама» дийен тарыхыдыр. Бу тарыхда Чингиз ханың терҗиме халы ве онуң дүнйә инен гүнүнден, тә дүнйәден өтйәнчә эден йөрүшлери, алан юртлары, сөвешлери ве яшайшы хакында гүррүң берилйәр. Могул халкы хакында гиңден дуруляр. Бу китапда Мирханд түркмен халкының гелип чыкышы ве онуң аслының огузлыгы, огузың болса түркменлиги хакында хем дуруп гечйәр. Бир ерде ол шейле язяр:

«Угуз хоиро шеш писар буд: Гун, Ой, Юлдуз, Гук, Ток, Тенгиз. Ва баъд аз таволуд ва таносули авлод ва ахфод ба бесту чахор шуъба муншаъиб гаштанид Ва чунончи дар таворихи мугул сабт шуда ва маҷмуи туркмонон аз насли ишонанд».

Т е р ж и м е с и: «Огуз ханың алты оглы барды. Гүн, Ай, Йылдыз, Гөк, Таг, Деңиз. Буларың несиллери өнүп көпеленден соң, олар йигрими дөрт бөлеге, уруга бөлүндилер. Монгол тарыхларында гиңден беян эдилиши ялы, түркменлериң хеммеси шоларың несиллеридир. «Түркмен» сөзи гадым сөз дәлдир» [11. 18 с.].

Ине, түркмениң огуз, огузың түркменлигиниң ёкаркы сетирлериң мысалында дүнйәниң ады белли тарыхчыларындан бири болан бейик Мирханд хем ачык айдяр. Сөзүниң довамында Мирханд хем «түркмен» сөзүниң гелип чыкышыны Решитдутдин ве Махмут Кашгары ялы «түрк маненд—түрке меңзеш» сөзүнден гелип чыкыпдыр, дийип дүшүндирйәр. Соңра, Мирханд «бозок» ве «үчок» сөзлериниң дүшүндиришине гечйәр. Ол шейле диййәр. «Огуз хан Гүнбатар юртларыны алып өз юрдуна гайдып геленден соң, улы той эдйәр. Ол докуз мүң гоюн, мүң саны йылкы кесйәр. Әхли якынларыны чагырып сылаглаяр. Тойдан соң бир гүн онуң огуллары ава чыкярлар. Оларың үч улусы бир яна гидип бир алтын яй тапып гелйәрлер. Икинҗи кичи үч оглы болса сол яна гидип, үч саны алтын ок тапып гелйәрлер. Огуз хан яйы довуп, үч бөлек эдйәр. Үч улы оглуның хер бирине бир бөлегини берйәр. Яй бозуланы үчин, Огуз хан: «Бу үчүсинден болан несил бозок болсун, хем оларың орны мыдам сагда, гошун-

да, сөвешде болса оларың орны саг ганат болсун» дийәр. Эмма, үч саны алтын ок тапып гелен огулларың хер бирине бир алтын ок етйәр. Булар үч саны кичи огулларды. Огуз хан: «Булардан болан неслиң лакамы гой, үч ок болсун» диййәр. «Оларың орны гошунда солда болсун» диййәр. Бозок ве үчок душүнжесиниң түркмен дурмушыдыгыны, шейлеликде, Мирханд хем ачык айдяр. Ёкарда гөрлүп гечилиши ялы, Үчок ве бозок «Китабы Дәде Горкутда» хем өз шөхлесини тапыпдыр. Мунуң өзи Горкут Атаның бу китабының бүтинлей түркмен дурмушыны гөркезйәнлигинден гелип чыкяндыр, онуң түркмен китабылыгының ене бир гезек субутнамасыдыр.

Инди биз башга бир тарыхы чешмә «Салур Баба Гулалы Хырыдарының тарыхына» йүзленйәрис. Ол меселәни гөни Огуз ханың өзүнден башлаярыс. Бу тарых боюнча Огуз хан патышалык үчин өз атасы Гара хан билен көп йыллар сөвешйәр. Ахырда ол атасыны еңип, патыша боляр. Огуз хан Диярбекир, Шам ве башга велаятлары аляр. Сирия ол Күрдүстаның үсти билен гечйәр. Огуз ханың огуллары Гүн хан, Ай хан, Йылдыз хан, Гөк хан, Даг хан, Дениз хан шол вагтың өзүнде Рум илине гошун чекип, ол ерлери забт эдйәрлер. Огуз ханың өзи Димашк, Багдат ве Мүсүри басып аляр. Соңра Огуз ханың огуллары Парс ве Кирман велаятыны Дехистан, Хорасан, Кахыстан велаятларыны забт эдйәр. Огуз ханың өзи болса, Мазындеран, Гүрген велаятларыны аляр. Огуз хан Яныкент шәхерини гурдуряр. Огуз хан арадан чыкандан соң онуң улы оглы Гүн хан патыша боляр. Онуң везири Эркыл Хожа болупдыр. Салур Баба-да ёкаркы тарыхчылар ялы Огуз ханың алты оглунын, алты огулдан йигрими дөрт оглуның боландыгыны, оларың атларыны санап гечйәр, шолардан огузларың йигрими дөрт уругының дөрәнлигини айдяр. Эркыл Хожаның маслахаты боюнча, Гүн ханың буйругы билен хер дөрт доган хем олардан өнен несиллер хер бири өз малларына тагма эдинйәрлер. Бу тагмалар урушмазлык үчин хем малларыны бири-бирининкиден сайгармак үчин беллейәр. Бу тагмалар тайпалар, уруглар бири-бириниң малыны иймезлик үчин беллейәрлер. Салур Баба хем бозок ве үчок меселесини үстүнде хемме тарапдайын дуруп гечйәр. Сөзүни жемләп, ахырында китабың 470—471-нжи сахыпасында: «Огуз ким ол ковмы барча түркмен диерлер» дийип, огузларың

түркмендигини ве түркменлериң огуздыгыны гөркезйәр.

Огузың түркменлигини ве түркменлериң огузлыгыны ады белли болан әхли рус тарыхчылары өз ишлеринде жеделсиз бир хадыса хөкмүнде гөркезйәрлер. В. В. Бартольд өзүниң 1965-нжи йылда Москвада чап болуп чыкан эсерлериниң III томунын 124 ве 226-нжы сахыпаларында огузлары түркменлер, дийип гөркезйәр.

Академик В. А. Гордлевский 1960-нжы йылда Москвада чап болуп чыкан «Сайланан эсерлериниң» биринжи томуның 64, 65, 70, 74 ве башга-да көп сахыпаларында огузың түркмен ве түркмениң огуздыгыны ныгтап гөркезйәр.

Ады белли тарыхчы А. Ю. Якубовский 1955-нжи йылда Ташкентде чап болуп чыкан «История Узбекской ССР» диен китабының биринжи томунын биринжи китабының 222, 239, 246, 252-нжи сахыпаларында огузың түркмен ве түркмениң огуздыгыны айдяр. 1957-нжи йылда Ашгабатда чап болуп чыкан «История Туркменской ССР» атлы китабын биринжи томуның биринжи китабының 181-нжи сахыпасында огузлар түркменлер дийилйәр. Мундан бейлеки сахыпаларда түркмен тарыхы хөкмүнде огуз тарыхы анализ эдилйәр.

1957-нжи йылда чап болуп чыкан «Туркменская ССР» атлы китабың 110-нжы сахыпасында З. Г. Фрейкин огузларың түркмен ве түркменлериң огуздыгыны, шу икисиниң бир халк боландыгыны ачык айдяр.

1955-нжи йылда Москвада чап болуп чыкан 3 томлук «Энциклопедияның» III томуның 447-нжи сахыпасында огуз-түркмен бир халк хөкмүнде гөркезилйәр. Е. Бертельс, Самойлович ве бейлеки ады белли гүндогары өвренен алымларың хеммеси бирагыздан шуны тассыклаярлар.

Огузың түркмен ве түркмениң огузлыгыны гөркезйән ене бир чешмә йүзленйәрис. Бу чешме Абулгазының «Шежерен—теракиме» тарыхыдыр. Абулгазы бейлеки тарыхчылар ялы огузың түркменлигини айтмак билен бирликде оларың 24 уругы ве оларың гелип чыкышы хакында гүррүң берйәр. Абулгазы соңра шейле язяр: Түркмениң тарых биле турган биликли карылларының бары Огуз ханың небирелериниң, он ики уркеде олтурган йигрими дөрт небирелериниң атлары-

ның магнылары ве тамгаларының ничүк эркениңи ве гошлары турган гушларының атларыны мундаг айтып турлар ким Кайы мухкем (мәкәм) тиймек болур (мен тамгаларыны алмакдан сакланярын). Гушы шункар. Баятның магнысы дөвлетли тиймек болур. Гушы үки (хувн) Алкаөйлиниң магнысы ылалашык тиймек болур. Гушы Күйкүң. Караөйлиниң магнысы хер кайда олтурса, харках бирлен олтургычы тиймек болур. Гушы күбек сары. Языркың магнысы иллер агасы тиймек болур. Гушы торумтай. Ябырның магнысы алдыга хер немерсе учраса, аны йыкар тиймек болур. Гушы гыргу. Дудурганың магнысы юрт алмакы ве аны сакламакы билигчи тиймек болур. Гушы гызыл гарчгай. Дүкерниң магнысы түкрек тиймек болур. Гушы кучкен. Овшарның магнысы ишни йылдам ишлекчи тиймек болур. Гушы Чара лачын. Кызыкның магнысы бөке диймек болур. Гушы сарыжа. Бектилиниң магнысы сөзи хорматлы диймек, гушы бәхри. Гыркының магнысы ашлы тиймек болур. Гушы лачын. Беженениң магнысы кылчугы тиймек болар, гушы ала тогнак: Чавулдырың магнысы намуслы тиймек болур. Гушы Бугдайнак. Жибниниң магнысы бахадур тиймек болур. Гушы хумай. Салурың магнысы тылычлы тиймек болур. Гушы бүргүт. Эймүрниң магнысы байларың байы тиймек болур. Гушы ынжары. Алайонтлының магнысы ала атлы тиймек болур. Гушы яглабай. Үркериниң магнысы ягшы иш кылгыжы тиймек болур. Гушы бикув. Игдириң магнысы улуг тиймек болур. Гушы гарчгай. Бүкдүзиң магнысы хызматкор тиймек болур. Гушы италгун. Ываның магнысы мертебеси белент тиймек болур. Гушы туйгун. Кыныкның магнысы эзиз тиймек болур. Гушы чара гарчгай» [1, 3 с.].

Бу сетирлерде Абулгазы түркмениң 24 уругының гелип чыкышыны ве оларың атларыны санаяр. Булар өң беян эдилен ве гөрлүп гечилен тарыхчыларың огузың түркмен ве түркмениң огузлыгы хакындакы пикирини долы тассыклаярлар. Шунда Абулгазы еке бир өз ылмыны, огуз ве түркмен бирлиги барада еке өз пикирини беян этмән, эйсем ол «Түркмениң тарых билер турган билимли карылары» шейле маглумат берйәрлер дийип, түркмен тарыхчыларына-да салгыланяр. Мунуң өзи гаты догрудыр. Түркменлер өз тарыхларыны билйәндирлер. Шунуң билен бирликде Абулгазы

бейлеки тарыхчылар ялы огуз тайпаларының малларының тагмаларыны догры гөркезйәр. Ол тагмаларың көпүсиниң хениз хем чарва түркменлеринде йөргүнлидигини беллемек герек. Галыберсе-де Абулгазы тайпаларың адының манысыны-да догры гөркезйәр. Абулгазыдан өңки гөрлүп гечилен тарыхчылар хем ол атларың манысыны шейле гөркезйәрлер. Бу ерде хер тайпаның гушы хакында гүррүң гидйәр. Бу гушлар бу түркмен тайпаларының хер бириниң гошунына, гошуна ве байдагына дегишли болан сыясы герб ве аламатдыр. Абулгазы бу тарыхда «Огуз илиниң юртлары ве анда ниче йыл ве ней ревиш бирлен олтурганлары ве түркмен тийип, ничик ат коюлганының зикри» диен йөрите бабы ерлешдирипдирлер. Шу бабың Абулгазы түркменлериң өң огуз ве соңра түркмен атландырыландыгыны белләп гечйәр.

Абулгазы «Шежерен теракимеде» бозок ве үчок меселесини хем чөзйәр. Йөне бу ерде алтын яй бир тарапда ве үч саны алтын ок башга тарапда Огуз ханың өз табшырыгы боюнча бир гуллукчы тарапындан ере гөмүлйәр. Оларың үчлары ерден чыкып дуряр. Илкинжи үч огул алтын яйы тапып гетирйәрлер ве икинжи үч кичи огул болса алтындан үч окы тапып гетирйәрлер. Шол яй ве ок эсасында Огуз хан оларың несиллерини бозок ве үчок диен ики топара бөлйәр.

Шейлеликде, «Китабы Дәде Горкутда» гөркезилйән бозок, үчок ве башга шуңа меңзеш ягдайларың түркмен дурмушына дегишлидигини ачык гөркезйәрлер ве бу китабың түркмен китабыдыгына хич шүбхе галмаяр.

Биз ёкарда гөрүп гечен тарых китапларымызда огузың түркмен ве түркменлериң огузлыгыны гөрүп гечдик. Шунуң билен-де Горкут ата ве онуң «Китабы Дәде Горкудының» мазмунының огуз түркмен дурмушындан болуп, онуң түркмен эдебиятының айрылмаз, өлмез-йитмез бир эсеридигине акыл етирдик. Шулар билен бирликде, мазмуны огуз дурмушы болан бу китабың материалының хайсы юртдан алнандыгыны, ол китабың хайсы юртда, кимиң топрагында дөрәнлигини шонуң үсти билен-де бу китабың диңе түркмен эсеридигине хас акыл етирмек үчин огузларың ниреде яшандыкларыны, оларың ватанларының ниреде боландыгыны анықлалың. Шу ягдайы анықламак «Китабы

Дэде Горкутда» гатнашян гахрыманларың херекет эдйэн ерлерини ве үлкесини айдың гөркезер, ол китабың түркмен эдебиятының эсеридигини шүбхесиз субут эдйэн шаятлардан бири болар. Огузларың ватаныны гөркезмек үчин өзүмден зат язжак дэл. Бир битарап адам хөкмүнде дүнйэде ады белли болан иң улы ве ыгтыбарлы тарыхчыларың ишлерине салгыланмак ве шоларың эсерлеринден цитаталар гетирмек билен чэкленйэрис. Шулар билен бирликде, биз бу цитаталары рус дилинде, русча терҗимелерден аларыс.

Биринҗи цитатаны Месгудының «Китабут-тенбих ве элэшраф» («Өвүт ве ёлбашчылык») атлы тарыхы эсеринден аларыс. Бу китап 336 хиҗри йылында язылындыр. Ол 947 мылады йылына габат гелйэр. Месгуды шейле диййэр: «И на нем (Хазарском море) находятся многие из кочевьёв гузов из числа тюрок в пустынях, которые расположены там.

А из больших известных рек, впадающих в это море (Хазарское) р. Черный Иртиш и р. Белый Иртиш, обе они велики. Каждая из них больше Тигра и Ефрата, между устьями их около 10 дней пути, на них расположены зимовья и летние кочевья кимаков и гузов племен [10. 166 с.].

Бу ерде Месгуды Каспий денизиниң гүндогар үлкелеринде огузларың яшаяндыгыны айдяр. Онуң гөркезйэн дерялары Эмба ве Арал дерялары болмагы мүмкин. Мүмкин Амыдеряның өңки акымы Узбой болмагы. Хер халда ол Хазар денизиниң бүтин гүндогар боюндакы областлары огузларың ватаны дийип гөркезйэр. Йөне огузларың ватаны диңе шу ерлер билен чэкленмейэр. Шу ерде шейле бир ягдайылары хем беллэп гечмели. Сыяхатчы тарыхчылар ве географлар бир китапда огузларың хемме яшан ерлерини гөркезип билмэндирлер. Оларың хер бири огуз ватаныың диңе бир бөлегине дегип гечйэр.

Истахры өзүниң «Китабы месаликул мемалик» («юртларың ёллары») атлы китабында шейле язяр: «Пределы страны гузов—то, что находится между хазарами и кимаками, страной карлуков и булгар и границами мусульманских стран от Журжана до Фараба и Исфижаба. [5. 167 с.]. Истахрының бу китабы 330-нжы хиҗри ве 941-нҗи мылады йылында язылыр.

Ибни Хавкел өзүниң «Китабул месалик ве элмемалик» атлы эсериниң «Огузлар Сырдеряның ашакы ерлеринде» диен бөлүмде огузларың юрдуны гөркезип шейле язяр: (Города округа Исфижаба). А этот Сабран, город в котором собираются гузы для (заключения) мира и перемирия и для торговли когда они в мире, это укрепленный город.

Сюткенд лежит к западу от р. Шаша, в нем есть мечет и в нем собираются тюрки из (разных) племен гузов и карлуков, которые уже приняли ислам.

(Река Шаша) — это река, которая увеличивается от рек соединяющихся с ней в пределах Стран, тюрок и ислама. Главный исток её река, выходящая из страны тюрок в пределах округа Узкенда, потом с ней соединяются реки Харшеп, Ураст, Куба Джилгил и др. и она увеличивается и воды её становятся обильными. Затем она проходит мимо Ахсикета, потом мимо Хоженда, потом мимо Бенакета, потом мимо Сюткенда, затем она течет к Фарабу и когда проходит границу Сабрана течет по пустыне по краям которой живут селения (Яныкент) и впадает в Хорезмское море, двух тюрки гузы. Затем она проходит в фарсахе от Нового дням пути от него. Эта река если её вытянуть ровно двум третям Джейхуна, и по ней во время мира или в Новом Селении живут мусульмане и вместе с тем— перемирия возят продоволствие в Новое Селение. А она столица государства гузов, там живут зимой царь гузов. Вблизи от него находятся Дженд и Хора, в обоих живут мусульмане, а власть принадлежит гузам. Самое большое из этих трех мест—Новое Селение. Оно находится в 10 днях пути от Хорезма и в 20 днях пути от Фараба [3. 183 с.].

Шу сетирлерде огузларың яшан ерлери айдың гөркезилйэр. Олар хич бир дүшүндириша мэтэч дэл. Элмакдиси өзүниң «Эхсенуттакасым фи магрыфатул акалым» атлы китабында огузларың яшан ерлерини Ибни Ховкел ялы Сырдеряның бойлары Савран, Яныкент ве Урду ве шуңа меңзешлер дийип гөркезйэр.

«Худудул Алем» (Дүнйэниң чэклери») диен, парс дилинде язылан бир жуграфия китабы бар. Бу авторың ады белли дэл. Хайсы-да болса бир бейик сыяхатчы жуграфия алымы тарапындан язылдыгы мэлим. Ол хиҗри сенесиниң 372-нҗи йылында язылындыр. Бу сене миладың 982-нҗи йылына габат гелйэр.

Бу китап огузларың яшан ве отуран ерлери, оларың ватаны хакында гымматлы маглуматлар айдяр. «Огузларың юрлы ве онуң чәклери» диен бөлүмден шитирлейәрис: «И еще Каспийское море. С восточной стороны его пустыня, примыкающая к области гузов и Хорезма. Северная сторона примыкает к области гузов и отчасти хазаров... И еще море Хорезмское, оно от Хорезма на расстоянии 40 фарсахов на северо—запад. Вокруг него все места принадлежат гузам. Окружность этого моря 300 фарсахов.

И еще р. Рас на северо в области гузов. Река большая, черная и зловонная, вытекает из той горы, которая находится между областью кимаков и хирхизов (киргизов), проходит по области гузов и впадает в Хорезмское море. И еще река Артуш. Тоже вытекает из этой горы. Воды в ней много, она черна. Однако воду можно пить—она пресная. Проходит река между областьями гузов и кимаков, пока не достигает селения Джуни...

И еще река Атиль, которая также вытекает из этой горы, севернее Артуша. Река большая и широкая, все время течет по области кимаков пока не достигает селения Джуни. После того течет между областями гузов и кимаков. Повернувшись к западу, река проходит до области булгар, затем поворачивается в южную сторону, течет между областями тюркских печенегов и буртасов, проходит через город Атиль в области хазаров и после того впадает в Хазарское море.

И еще есть река в области Харасан. Её называют река Хирменд. Она вытекает из горы Тус, идет через области Асатау и Джармукана, протекает через область Гурган, затем течет к г. Абаскуну и впадает в Хазарское море.

И еще есть пустыня в восточном направлении, граница ее проходит из области Мерва, вплоть до Джейхуна. В южном направлении она проходит по области Баверда, Несы, Феравы, Дехистана и Хазарского моря вплоть до границы Атиля. С запада Пустыни—р. Атиль. С севера ее—р. Джейхун, Хорезмское море, область гузов до границы булгар. Эту пустыню называют пустыней Хорезмской и гузской. Внутри этой пустыни есть пески. Они начинаются от области Бал-

ха, идут к югу от Джейхуна и тянутся до Хорезмского моря...» [14. 209—210 с.].

«Худудул Алемиң» «Огузларың областы хакында» атлы бөлүминден ашакдакы сетирлери шитирлейәрис: «К востоку от нее—гузская пустыня и города Мавераунназра. С южной стороны—часть этой пустыни другая же часть—Хазарское море. С запада и севера области—р. Атиль. Люди—вызающе наглы и воинственны, недоброжательны, бродят по пастбищам и всюду, где есть трав и лето и зиму. Достояние их—лошади, быки и бараны. У них есть оружие, и они немного занимаются охотой. Среди них много бывает купцов и из самых гузов, и из... Они поклоняются каждой вещи, которая чем-нибудь хороша или удивительна. Они почитают лекарей и всякий раз, как видят их им поклоняются. Эти лекары распоряжаются в жизнью и имуществом их. У них нет никаких городов. Они представляют множество людей, живущих в палатках и это—люди вооруженные, храбрые, и решительние в сражениях. Они постопенно приходят воевать в области ислама. На какую бы местность они ни напали, они топчут ее и грабят и затем быстро возвращаются назад. У каждого из их племен бывает старшина вследствие того они; что они не умеют ладить друг с другом» [14. 211 с.].

Хер бир сыяхатчы тарыхчының я-да жуграфияның огуз юрдуның ахли ерини гезип билмәндигини ве оларың хер бириниң диңе өз гезен ве гөрен ерлери хакында гүррүң берйәндигини биз ёкарда айдыпдык. Ине, шейле боланы үчин огуз шәхерлери хакында оларың пикирлери, ягны огуз шәхерлериниң боланлыгы я-да болманлыгы хакында оларың пикирлери дең дәл. Дең чыкмаяр диййдигим, оларың кәбирлери огузың хемме ерйнде болмандыклары үчин огуз шәхерлерини билмәндирлер. Меселем, ёкарда «Худудул Алемиң» авторы огузларың шәхери ёк диййип тасыкляяр. Мунуң өзи бүтинлей нәдогрыдыр. Огуз шәхерлериниң кәбирлерини ёкарда сыяхатчы тарыхчылар гөркездилер, гелжекде хем оларың бу шәхерлери гөркезйән ерлеринден мысаллар аларыс. Меселем, шу «Худудул Алемиң» авторының өзи башга бир ерде: «Сабран—город очень богатый, место гузских купцов» диййип гөркезйәр.

«Абурейхан Бируның» Китабы Асарул Бакыя Аныл Курунул Халия» («Гечен асырлардан галан ыз-

лар китабы» атлы бир эсери бар). Абурейханың өзи аслы хорезмли болупдыр. Ол 362 хижри, 973 мылады йылда догуляр. Соңра 995-нжи йылда Җүрҗене гөчүп гидйәр. 1000-нжи йылда ёкаркы китабыны Җүрҗенде язып гутарды. Шу китапдан хем бир цитата алярыс: «И вроде этого озера источник пресной воды в стране кимаков (гүррүң Хорезм көли хакында гидйәр), в горах, называемых Манкур, по величине он подобен большому щиту, поверхность воды его стоит вровень краями, иногда из него пьет целое войско, но он уровень не понижается даже на палец. Около этого источника следи ноги, рук и польцами колен человека, который молился здесь, следы ребенка и копыт осла, тюрки—гузы поклоняются им, когда видят их».

Ашакда огузларың юрдуны, шәхерлерини гөркезйән сетирлери Идрисиниң «Нузхедул-муштак фи ихтиракуль-афак» атлы эсериндеи (1099) цитирлейәрис: «Этот отдел восьмой пятого климата заключает в себе часть страны гузов в нем города гузов: Дарма, Нужа, Бадага, Жажан, Маркашан, Дарту, Даранд, Гарбан, Горгуз, горы и реки. Мы упоминаем его воды, дороги и известия о нем так же, как в предшествующих известиях о прочих отделах. Итак мы говорим, что Хорезмское озеро как рассказывают рассказчики и сообщают предающие (со слов) путешествовавших к нам гузских князей имеет окружности 300 миль вода его соленая, у него нет явного стока в него впадает р. Джейхун, река Шаша, р. Барк, река Руза, р. Марга и много мелких рек, но вода его не преснеет, не прибывает и не убывает. Между этим озером и впадением реки Шаша в р. Джейхун 10 миль. Р. Джейхун иногда зимой замерзает по близости от этого озера, так, что через него переходят коровы, овцы и люди. Между этим озером и Табаринским морем около 20 дней пути. На берегу его называющаяся Жафрагун, на ней вода превращается в снег и остается все лето. В этом озере есть большая рыба, котора появляется в глубине в виде человека, она летит над водой, и ее видят рыбаки, она произносит три-четыре непонятных слова и скрывается в море. Когда появляется эта рыба в таком виде, то это предвещает смерть одного из известных князей гузов. Города гузов многочисленны, они тянутся друг за другом на север и восток. У них неприступные горы, и у них там

укрепленные крепости, в которых укрываются их князья и в которых они хранят свои запасы продовольствия. Там есть люди назначенные князьями которые охраняют эту землю. Гузы—вид тюрок они похожи на берберов в отношении образа совместной жизни. Обиталище жизни. Обиталище их степи, там, где есть плодородные пастбища, у них дома из войлока. На восток от этого моря лежит страна хандагов—гузских народов, храбрых и независимых. Они владеют превосходными пастбищами и проточной водой но в их стране чрезмерной холод, главный город их называется Хиам. Там они находят убежище и там укрываются со своими пожитками, оно называется Хиам—это неприступная крепость на вершине горы с трудным подъемом, она крайне неприступна и укреплена. Эти горы находятся на берегу большой реки, идущей из страны гузов, с востока, с гор называющихся Аскарун. Эта река называется р. Руза. Эта большая река, через нее переправляются на барках (гайык) и по ней ездят от озера к Хиаму, а затем к г. Джаджану. Между Хиамом и Джаджаном 7 дней пути. Город Хиам на север, а Джаджан на юг от реки. Оба они маленькие города в высшей степени укрепленные, оба они одинаковы. Ниже г. Хиама впадает в р. Руза большая река, текущая с севера от этой реки с больших гор, отделяющих страну гузов от страны басджиртов (башкир). Эти горы называются горы Мургаб, это большие и высокие горы, на их вершину никто не может подняться из-за постоянно лежащих на ней снега и льда. Эта р. называется р. Магра, в ней находят, когда она разливается, много самородного золота, со дна его добывают камень лазурь, много которого вывозится в Хорасан. В лесах этой реки есть называющееся бабр, у этого животного красива шкура, относящаяся к лучшим мехам и имеющая высокую ценность. Много таких животных ловится, и их мех вывозится во все страны Рума и Армении. И в лесах этой реки находят желтых лисиц цвета золота. И мало. цари этой страны употребляют их для своих одежд и не позволяют никому вывозить, что бы то ни было из них, так как он они считают их красивыми и желают их только для себя, так что их нельзя найти ни у кого из царей, кроме как у них. На берегу этой реки находится гора с высо-

кой вершиной, из нее вытекает больше тысячи источников, которые все впадают в р. Магра. На вершине ее 2 города вроде крепостей, название одного из них Нужа, другого Бадага. Между ними день пути. В промежутке между ними выходит большая река, текущая на запад и впадающая там в большое болото, окружностью около 50 миль, глубину воды ее нельзя измерить, хотя и пресные. Там много плодородных мест и пастбищ, тюрки проводят вокруг него (болота) лето и весну. Между этим болотом и Хорезмским озером 6 дней пути, оно (болото) на север от него (озера), к краю этого болота подходит край гор Мургар, упомянутых выше, между ними 5 дневных переходов, на этих переходах находится пастбища, принадлежащие тюркам. У подножия упомянутых гор лежат два города, название одного из них Даранда, другого Дарку. Даранда на запад от Дарку, между ними 3 дней пути. Эти 2 маленьких города, в них есть рынки, ремесла и превосходные товары, оба они в высшей степени укреплены и неприступны. Снег у них всегда, жители этих стран собирают свои посевы незрелыми и сушат их в дыму и под навесом, это из-за сильного холода у них, постоянных дождей и редкости сухих дней. В этих горах и в руслах их рек находятся рубины (Элбалхаш), бирюза и другие сорта камней. От г. Дарку на восток до истока р. Магра 4 дня пути. От г. Дарку до г. Джаджана, упомянутого выше, 10 дней пути. Что же касается р. Руза, то она выходит из гор Аскарун, упомянутых ранее, то это большие горы, идущие наискось с юга на север. Эти очень большие горы, снег не покидает их вершины ни зимой, ни летом. У подножия этих гор сплошные леса и в них находятся много дичи. На северном склоне их (этих гор) выходит около 20 источников, которые текут на запад в озеро Горгуз. Это очень большое озеро, окружность его 400 миль, вода его пресная, в нем много рыбы—главной пищи того народа. Из гор Магра выходит около 50 источников, все они впадают в это озеро. На нем много пастбищ и плодородных мест, принадлежащих хангакышам, это вид огузов, которые постоянно носят оружие. У них чрезмерные осторожность и мужество по отношению к соседним с ними видам тюрок. На этом озере с южной стороны гора из твердых камней на которы не растут никакие растения. На ней большая крепость, называющаяся Горгуз, и по этой крепости известно и названо это озеро. От Горгуза до г. Джаджана на юг-запад 6 дней пути. На юг от г. Джаджана с небольшим уклоном на восток гора Дахлан, между ними около 89 дней пути по безлюдным пустыням. Дахлан—город подобный крепости в нем есть предводитель, обладающий снаряжением и многочисленным войском, время от времени он делает набег на Тараз, которая принадлежит к области Шаш. Между Дахланом и Бубкетом, относящимся к области Шаш 4 дня пути. Они иногда заключают перемирие и не устраивают смут. Проход из Дахлана к Бубкету и остальной области Шаш недоступен из-за обилия песков, следующих друг за другом гор и скверных дорог. От Дахлана на запад до г. Хнама 12 дней пути и от Хнама до старого города гузов 4 дня пути на юг-запад. От г. Дахлана до Нажа 8 дней пути. От Рузана до Дахлана 4 дня пути и также от г. Дахлана г. Гарбнена 5 дней пути на северо-восток. В 3 милях от г. Гарбнена рудники серебра. Выгода от них высока, говорят, что всякая их земля дает четверт неочищенного серебра. Из этих рудников добывают много серебра. Шашские купцы отправляются к ним с таварами для обмена, покупают там у них много верблюдов с большим количестом тавара (т. е. серебра) и вывозят его во все страны. Страна гузов плодородные, жители ее богатый, у них беспокойные души, грубые сердца» [4. 220—222 с.].

Ёкаркы сетирлерде огузларын ватаны оларын шәхерлери хакда хемме тарапланйын маглумат берилйәр. Мунун өзи «Китабы Дэде Горкутда» херекет эдйән огузларың ватаны, шәхерлеридир. Ине шу сонкы мысалы Абу Наср Эл-Утбының «Китабул Емини» (1021) атлы эсеринден алярыс. Алнан мысалда Илек хан билен Саманидлер арасындакы сөвеш гөркезилйәр. Шол йылларда саманидлер довлетинде огузлардан хакына тутма бейик гошун сакланыпдыр. Ол гошунларың сери, серкердеси, түркменлерин-огузларын өзи болупдыр. Хакыкатдан гошун огуз элинде болупдыр. Гошун башлыкларының, игиы огуз сердарларының уруш ве сыясат ишинде кесгитлейжи ролы болупдыр. «Илек хан услышал о его успехах, то выступил против него с лучшими мужами из стран

тюрок. Битва между ними разгорелас у Бурнамада (Бурнамад Самаркандың якынында бир обаның ады р. р.) и продолжалась, пока не истощились стрелы, разбились лезвия мечей и сломались копья, тогда хан изменил своему месту, и рассеялись его племена. За ним последовали гузы, ища добычи, пока но охладили свои руки пленными и желанной добычей—это было в шагбане 394 г. (5. VI—1004) года. Хан вернулся в страну тюрок, собрал рассеившиеся войска, призвал и собрал ополчение. Затем он вернулся, чтобы отоместить и осыпать Элмунтесира. Искрами своего огня. Прибытие его (хана) совпало в возвращением гузов на свои места с награбленным по их обычаю» [2. 226 с.].

Ёкарда гөркезилен хакыкатлар «Китабы Дәде Горкудың» гахрыманларының херекет эдйэн ерлерини ачык ве айдың гөркезйәрлер. Оларың херекет мейданының огузларың ватаны боландыгыны, огузларың ватанының болса Каспий деңзинден гүндогар областларындан башлап, гүндогара ве демиргазыга тарап узалып гидйән үммүлмез гиң, бейик топрак боландыгыны айдың гөркезйәр. Огузларың юрдуны гөркезйән ене бир мысалы мен Абулгазының «Шежерен теракимесинден» аляриң. Абулгазы шейле диййәр. «Огуз илиниң юртларының гүн тогушы Ыссык көл, не Алмалык ве кыбласы Сайрам ве Казкурт тагы ве Гаражык тагы ве темургазыгы Улуг Таг ве Кичи Таг ки мисиниң көпи болур ве гүн батышы Сыр сувуның ангы, Яныкент ве Гарагум. Ушбу айтылган ерлериниң ичинде орнында төрт мүң ве бәш мүң йыл олтурдылар. Такы кайсы уругы көп болса, андан патыша гөтердилер» [1. 40 с.].

Диймек, тарыхчыларың хеммеси огузларың ватаныны бирагыздан ёкарда гөркезилен ерлер ве юртлар дийип гөркезйәрлер. Китабы Дәде Горкудың» өзүнде хем хали-шинди «огуз илинде», «огуз заманында» диен сөзлер гайталанып дурир. Горкут Атаның бу китабыны огузларың юрдундан чыкарып, башга ерлере алып гитмәге сынанышян адамлар тарыхы билмейән адамлардыр.

XII асырда огузларың ватанының ниределигине нәзиклык эдйән ене бир мысал гөркезйәрис. Бу мысал XII асыр парс шахыры Энвериниң «Хорасаның гөз яшлары» диен кадысасыдыр. Касыдадан бир парча:

Бар Самарканд Эгар бигзари эй боди сахар,
Номаи ахли Хорасан би бары Хокон бар.
Номае матлаги у рашие тану офати чон,
Номае мактаъи у дарди дилу, суз чигар.
Номае бар ракамаш охи азизон пайдо,
Номае дар шиканаш хуни шахидон музмар.
Накши тахрираш аз синаи мазлумон хушк,
Сатри унвонаш аз дидаи махрумон тар.
Реш гардад мамари савт аз у гохи самоъ,
Хун шавад мардумаки дида у гохи назар.
Киссаи ахли Хуросон бишунав аз сари лутф,
Чун шунидай, эи сари лутф дар ишон бингар.
Хабарат хаст к-аз ин зер-забари шум гузон,
Нест як пай зи Хуросон, ки нашуд зеру забар.
Хабарат хаст, ки аз чи дар у чизе буд.
Дар хама Эрон имруз намондаст асар.
Бар бузургони замона шуда хурдон солор,
Бар каримони чахон гашта лаимон мехтар.
Бар дари дунон ахрор хазину хайрон,
Дар кафи риндон аброр асиру муэтар.
Шод илла ба дари марг набиний мардум,
Бикр дар шиками мом нейби духтар.
Хар ки бореву харе дошт, би хилат афганд,
Чи кунад он ки на бор аст мар-урову на хар.
Рахм кун, рахм бар он кавм ки чуянд чаини,
Аз паси он, ки зи атласашон буди бастар.
Рахм кун, рахм бар он кавм, ки набвад шабу руз,
Дар мусибашон чуз навхагарй кори дигар.
Рахм кун, рахм ки бар онхо, ки пайбанд намад,
Аз паси он ки ба зебон буданд самар [15. 120—121 с.].

Терҗимеси:

Самаркандың үстүнден дүшсе ёлуң, эй саба ели,
Хорасан халкының намесыны Кагана етир.
Бир намадыр матлагы тен азабы, җан ингы,
Бир намадыр мактагы көңүл дерди, багыр көйүги.
Бир намадыр взгысында эзизлериң ахы дур,
Бир намадыр гатында шехитлериң ганы гизлин
Язгы нагшыны мазлумларың сынасындан гуры
Сетирлери болса махрумларың гөз яшындан ол.
Сес гечелгеси оны эшиден чагда яра болар,
Она назар саланда гөз бәбенеги ган болар.
Керем эт, Хорасан халкының кыссасын диңле.
Диңлэниңден соңра болса, оларың халына бир назар сал.
Хабарың бармы бу шум огузларың агдар-дүңдеринден,
Хорасанда агдар-дүңдер болмадык бир әдбаң ер галмады.
Эхли Эйранда ол затлардан ыз галмады, ёк болды.
Замана улугларына онуклар баш болды,
Дүнйә сахыпларына бахыллар бег болды.
Пессерин гапысында азат адамлар гамлыдыр, хайран
Болгусызларың элинде яшылар есирдир, перишан.
Адамлары өлүм ишигинден гайры ерде шат гөрмерсиң,

Гызлары эжесиниң ичинден гайры ерде эл дегмедик гөрмерсиң.
Йүки, эшеги бар болан кимсе берип гутулды,
Эшеги йүки болмадыклар нейлесин, нэтсин.
Арпа чөрек гөзлегинде болан ковма рехим эт,
Өң иссыгы атласдан, инди арпа чөреге зар ковма.
Рэхим, рэхим, гиже-гүндиз мусыбатда, нсла болуп ковма.
Агламакдан ве энремекден гайры кәри болмадык
Рахим эт рахим кече тапмаин адамлара,
Өң гөзелликде мешхур болуп, инди кече тапмаиылара.

Шу сетирлерде шахыр Энвери огузларың йөрүш ве ылгарларындан Хорасаның тозуның гөге соврулышыны гөркезйәр ве Хорасан халкының агыр ягдайында кагана шикаят эдйәр. Йөне бу геп бу ерде дәл. Геп Огузларың ватанының Түркменистан болуп дурвнлыгындадыр. Огузларың ватаныны гөркезйән айдың делиллериң бири дийип, бу шыгры хасап этмек болар. Инди шейле айдың делиллерден соң, биз «Китабы Дәде Горкудың» гахрыманларының херекет, гелип чыкыш мейданыны, оларың ватаныны башга бир ердеи агтарсак, мунуң өзи жуда ялңыш боларды.

Биз ёкарда «Китабы Дәде Горкудың» гахрыманларындан бири болан Салур Газаның «Түркүстаның дирәги», «Гаражыгың гапланы», «Салур беги, салур гөрки» дийлип сыпатландырышыны айдып гечипдик. Шу ерлериң хеммеси Түркменистана дегишли болан ерлердир. «Китабы Дәде Горкутда» булардан башга ене бир «Дербенд» ады гелйәр. Бу Дербендиң ниределигини гөркезмек үчин Решидутдиниң «Жамыгут-тевари́х» атлы эсериндеи ашакдакы сетирлери цитирлейәрис:

«Огуз олара уйгур адыны дакды. Түрки сөзи болан бу сөзүң манысы «бизе бирикди» диймекдир, бизе көмек берди, уйды диймекдир. Бу жемагат хеммише Огуз билен бирди. Огуз хачан-да бейлеки юртлары алмагың хыялына дүшенде олары (уйгурлары) Дербендден ызына чагырды. Мен йоңундеи гайдып гелйәнчәм юрдумы саклаң — дийди (уйгурлара). Дербенд — Орта Азия билен Кешмириң арасында дагларың ичинде. Шол ерден Огуз хан Кешмире таран йөрүшинде гечип гидйәр. Александр Македонский хем Орта Азиядан Кешмире гечип гидйәр (Алышир Новайының «Седди Искендери» атлы романы боюнча). Дербенд шол Дербенддир. Огуз Ханың гечип гиден Дербендидир. Ол түркмен китабы «Китабы Дәде Горкутда» өзүниң шөхлесини тапындыр. Сонра «Китабы Дәде Горкутда» «Гаржистан» сөзи хем душ гелйәр. Гаржистан Овганыстанда бир үлкәниң ады болуп, ол Гур велаятының янында, Мургап дерясының ёкарларында, Түркменистана якын ерлердедир.

«Китабы Дәде Горкутда» ек-ярым ерде Стамбул, Трабвузан, Гарадеңиз сөзлери душ гелйәр. Бу сөзлер эмели суратда соң гошулан ве Горкут Ата билен хич бaгланышмаян ве бaгланышып билмежек сөзлердир. Меселем, Стамбулы түрклер диңе 1453-нжи йылда Султан Мухаммет икинжиниң дөврүнде басып алярлар. «Китабы Дәде Горкудың» биринжи сетиринде, биринжи сахыпасында болса Горкут Атаның пыгамбер заманына ве Мухаммет дөврүне якын заманда яшандыгы айдыляр. 1453-нжи йылда түрк хәкимиетлигине гирен Истамбулың Мухаммет пыгамбер заманында гечен Горкут Ата билен нәме бaгланышыгы болар. Мунуң өзи ясама, галп, соң гошулан гүлкүнч ягдайдыр. Горкут Атаның дөврүнде Гарадеңиз ве Трабвузан сөзлери хем түрк терминологиясына гирмедик сөзлердир. Булар-да соң гошулан ве онуң китабының ерини гөркезмекде хич хили әхмиети ёк. Классык эдебиятың ахли гечен романларында гахрыманлар башга-башга ерлерде херекет эдйәрлер. Меселем, парс халк эпосы «Эмир Арсланың» ватаны рум, ягны эпосың баш гахрыманы Эмир Арсланың ватаны Рум онуң сөйгүлиси Феррухлуканың ватаны Перен, Алышир Новайының «Перхат ве Ширин» поэмасының баш гахрыманы Перхат хытайлы, онуң сөйгүлиси Ширин болса эрменистанлы. Түркмен дессаны «Зөхре-Тахырың» баш гахрыманы Тахыр татар илинден, Махым болса Багдатдан, «Гүл-Билбил» дессаның гахрыманы Билбил Турандан, Гүл болса эрап юрдундан. Шоңа етмек үчин Билбил Стамбулы өтүп гечмели боляр. «Шанамада» Бижен Эйрандан, Менижe болса Турандан, Нызамының «Хусров ве Ширининде» Хусров Эйрандан, Ширин Эрменистандан, Мерьем Румдан, Алышир Новайының «Сабгаи сейярасында» Бәхрам Эйрандан, Диларам болса Хытайдан. Бейле ягдай әхли халкларда гечмиш эдебиятың айратынлыгыны гөркезижи бир тарап болупдыр. Ёкаркы ясама суратда «Китабы Дәде Горкутда» соң гиризилен шәхер атлары хем иң болманда шейле хәсиетли болуп билерлер.

Китапда, ягны «Китабы Дәде Горкутда» бирже ерде хем түрк я-да азербайҗан сөзүне душ гелмек болмаяр. Эмма «огуз» сөзи хер сахыпада душ гелйәр. «Түркмен» сөзи болса ики ерде душ гелйәр. «Түркмен сөзүниң биринжи душ гелйән ягдайыны биз гөркезип гечдик. Икинжи бир ерде душман тарап огузлара йүзленип: «Огузың арзысы түркмениң дәлисине мендзәр» диййәр. Манысы: Огуз, түркмен дине дәли-дивана болан махалында арсыз болуп билер, диймекдир.

Шу ерде ене бир ягдайың үстүнде дуруп гечйәрис. Бирнәчелери түрк тәсирине дүшүп, Түркменистандан огузлар топар-топар болуп Кичи Асия тарап акдылар, шол ерлери юрт эдиндилер, шонуң үчин Горкут Ата шол ерлере дегишлидир» диййәрлер. Олар биринжиден, шол огузларың түркменлер боландыгыны гизлемәге чалышярлар. Олар селжук түркменлери болупдырлар. Булар догры, Түркменистанда ве Эйранда селжук дөвлетини дөретмек билен бирликде, Кичи Асияда ве Ыракда хем селжук-түркмен империясыны дикйәрлер. Йөне Кичи Асия дине 50 муң түркмен-огуз-селжук аралашыпдыр.

Огуз-түркмениң Кичи Асыя аралашмагының Горкут Ата хич дахылы ёк. Горкут Атаны шол ягдайлар билен баглашдыржак болян адамлар түркмен халкының медени ве эдеби мирасларыны өзлешдирмек ислейәрлер, я-да башга халка йөңкемекчи болярлар. Асла болуп билжек ве ёл берилжек ягдай дәлдир.

Горкут Ата ве онуң «Китабы Дәде Горкут» китабы селжукларың Кичи Азия ве Ырага болан йөришлеринден хас өң болуп гечен затлардыр, вакалардыр. Онуң шейледигини биз ёкарда гөрүп гечдик, олары бу ерде гайталап отурмалы.

«Китабы Дәде Горкудың» темасы, гахрыманлары ве идеялары

«Китабы Дәде Горкут» дүнйәде ады белли болан, заманa сынагларындан гечен, өзүниң дурнуклыдыгыны субут эден, бирнәче юртларда, халкларда, шәхерлерде чап болуп халклар арасында яйрадылан түркмен гадым эдебиятының гахрыманчылыклы бир

эсеридир. Китабың гахрыманларының социал гелип чыкышына дегишли бир ягдайы биз беллэп гечмекчидирис. Китабың гахрыманлары ёкары гатлакдан, беглер ве эмирлер диййәрлер. Эмма классык эдебиятындакы өлмез-йитмез эсерлериң хеммесиниң диен ялы гахрыманлары патышалар, беглер ве дөвлет улуглары болупдырлар. Фердөвсиниң «Шанамасының» гахрыманлары үчдантутма ёкары гатлак векиллери, патышалар, рыцарлар, беглер ве шазадалардыр. Нызамының «Хусров ве Ширин», Хусров Дихлевиниң «Ширин ве Хусров» Алышир Новайының «Перхат ве Ширин» поэмаларының баш гахрыманлары Хусров, Перхат ве Ширин ве бейлеки гахрыманларының хеммеси шалар ве шазалалардыр. «Лейли ве Межнун» поэмаларының гахрыманлары Лейли ве Кайс хем социал гелип чыкышы боюнча ёкары гатлакдан — арап эмирлериндендир. Алышир Новайының «Седди Искендери» романының баш гахрыманы Александр Македонский император, онуң аялларының образлары болса ша гызларыдыр. Шу Алышир Новайының «Сабган сейяра» поэмасының баш гахрыманы Бәхрем патыша ве онуң төверегиндәкилер болса ёкары гатлак векиллеридир. Абдырахман Җамының «Саламан ве Эбсал» поэмасының гахрыманы патышаның оглудыр. Парс халк эпосы «Рустемнаманың» гахрыманлары ёкары гатлак векиллери (гахрыманчылыклы ышкы эпос) «Эмир Арсланың» гахрыманлары Эмир Арслан ве мелике Фаррухлука патыша оглулары ве патыша гызларыдыр. XII асыр гадымы эдеби ядыгәрлиги болан «Слово о полку Игореве» эпосының баш идеясыны К. Маркс рус князларыны монголларың гаршысына бирлиге чагырмак» дийип, белләп гечйәр. Л. Толстойың «Уруш ве парахатчылык» романының баш гахрыманларының бири М. И. Кутузов гошун сердары, онуң социал гелип чыкышы боюнча ёкары гатлакдандыр. Юсуп Баласагунлының «Кутатгу билик» поэмасының гахрыманлары хем патышалар, гошун сердарлары ве сувбашылардыр. Түркмен классык эдебиятының ады белли эсерлери «Зөхре-Тахыр», «Лейли-Межнун», «Сайтылы-Хемра», «Гүл-Билбил» ялы эсерлериң хем баш гахрыманлары тутуш ёкары гатлак векиллеридир. Шекспириң эсерлериниң көпүсиниң гахрыманлары

социал гелип чыкышлары боюнча ёкары гатлак векиллеридир. Гадымы дөвүр, умуман, гечмиш эдебиятың векиллери, эстетикасы чепер эдебиятың гахрыманлары гелип чыкышлары боюнча хайсы гатлакдан болмалы диен меселәни өз өңлеринде гоюп билмәндирлер. Галыберсе-де, шоларың көпүси эдебият ишинде дөвлет ве сыясат иши билен йүзбе-йүз болупдырлар. Шонуң үчин хем өзлериниң нукдайназарындан дөвлет ве сыясат ишине эдебият аркалы тәсир этмекчи болупдырлар. Шонуң үчин хем олар гахрыман хөкмүнде дөвлет меркезинде дуран, я-да шонуң төверегиндәки адамлары гахрыман хөкмүнде сайлап алыпдырлар. Гадым түркмен языжысы Горкут Атаның «Китабы Дәде Горкудының» гахрыманларының ёкары гатлакдан болмагы хем шейле ягдайлар билен дүшүндирилйәр. Чеперчилиги боюнча-да «Китабы Дәде Горкут» дүнйә эдебиятының генч ве хазыналарындан биридир. Шейлеликде, инди «Китабы Дәде Горкудың» образларының анализине гечелиң. Өзалы билен биз «Китабы Дәдә Горкудың» темасының гахрыманчылыкдыгыны ве идеясының горамыш хәсиетлидигини хем-де спортың эсерде төверекләйин шөхлеленендигини беллемелидирис. Биринжи боюн гахрыманы Бугажың образында гахрыманчылык ве адамың беден тайдан сагдын хем гүйчли болмагы өңе сүрүлйәр. Бугач он бәш яшлы оглан махалында буга билен гөрешйәр. Онуң маңлайындан бир юмрук саляр вели буганың эсси айылып, ыза чекилип йыкыляр. Спортуң адам дурмушындакы актив әхмиети гадым дөвүрлерде билинипдир ве өңе сүрлүпдир. Бу бойда Дерсе ханың кырк беглериниң образында бахылчылыгың ве гөриплигиң адам дурмушында отрицатель бир факторлыгы айдың беяныны тапяр. Бугач буганы еңенден соң, онуң гахрыманчылыгы иле белли боландан соң, Дерсе ханың янында онуң мертебеси улаляр. Дерсе хан оңа өз янындан ер берйәр, оны өзүниң эсасы даяныжы эдинйәр. Бу ягдай билен Дерсе ханың кырк йигиди ылалашмаяр. Олар муны өзлериниң хер янында гөзден дүшмеги ве ыгтыбарларының гачмагы хасап эдйәрлер. Шу ягдайың өзи адамзат дурмушына махсус болан, хемише тә шу вагта ченли болуп гелен ягдайы болуп гөрүнйәр. Бу ягдай дүрли халкларың, дүрли дөвүрлериң, дүрли эдебиятларында гиңден өз беяныны тапыпдыр. Фердовсының «Шаһнамасында» Рустемиң гамасындан яраланан Сухраба нуш дерман герек боляр. Эмма гөрүплер тә Сухрап өлйәнчә, нуш дерманы оңа етирмән сакляярлар. Новайының Перхады хем гөриплик себәпли гарры кемпириң алындан өлйәр. Ики сөйгүли Бахар билен Хошгелдиниң арасыны ачмак үчин , олары бири-бириңден соватмак үчин хайын Елли Заман көп төхметлер атып, көп хилелер гуряр. Шу хили ягдайы эдебиятлардан геречинче тапмак боляр. Буларың хеммесинде гөриплигиң адам дурмушында отрицатель бир факторлыгы, адамзадың шу кесел билен хемише йүзбе-йүз болуп гелендиги, адамзадың өңе гитмегинде шу кеселе гаршы гөрешмек биринжи шертлерден болуп дуряндыгыны гөрмек боляр. Ялталар, хайынлар, огры адамлар хич хачан идеал дережә ченли ёкары галмак угрунда чалышман, онуң ялңыз зәхмет билен амала ашяндыгыны билип, идеал адамы өз дережелерине ченли песе дүшүрмек угрунда чалышярлар. Бу ёл болса олар үчин эмгенмек талап этмейәр. Дерсе ханың кырк беги гелип, Бугажы атасына яманлаярлар. Оны дәдесиниң эли билен айырмакчы болярлар. Олар Дерсе хана: «Оглуң ниреде гөзел болса, чекип аляр, арак ичйәр, пьянчылык эдйәр, ава чыкяр хем огуз үстүне йөрүш этди» диййәрлер. Кырк бегиңе жаныны ынанып йөрен Дерсе хан: «Огланы гетириң өлдүрейин» диййәр. Эмма, кырклар ханың бу планыны макулламаярлар, олар өз планыны хөдүрлейәрлер. Авлагда Бугажы ат чапдырып, кейик ковуп барян халында Дерсе ханың өңүнден гечирмели, Дерсе хан-да оны ок билен атып урмалы эдйәрлер. Бу хайынлар өз планларыны амала ашырмак үчин хер ики тарапы алдамаклыга эсасланярлар. Авлагда олар Бугажа: «Сен кейик ков-да хан өңүнден гечир, атаң сениң ок атмакда мергенлигиңи гөрмек ислейәр» диййәрлер. Йигит алданяр, шейле эдйәр. Дерсе хан оны ок билен уруп йыкяр. Чөлде тәк өзи имдатсыз ятан Бугажың үстүне медицина бир Хыдыр образында гелйәр. Ол муны эне сүйди билен бежерйәр, даг чечеги дийип гөркезйәр. Шу эмден хем Бугач гутуляр. Бу ерде конфликт довам эдйәр. Кырк намарт Дерсе хана эден ёмапларындан горкуп, оны даңып, душман тарапа табшырмага алып гидйәрлер. Бугажың гахрыманчылыгы кырк намарда гаршы сөвешде хас хем айдың йүзе чыкяр. Бугач душманларың элинден ковуп етйәр. Атасыны бошадяр. Илки Дерсе ха-

ның өз элини чөздүрип Бугажа гаршы чыкяр. Кесекиниң эли билен урушмак, я-да ики душманы бири-бири билен урушдырмак ве өзүң кеседен томашакәр болуп серетмек хем хәким топарының сөйгүли сыясатларындан бири болупдыр. Душман тарапың бу сыясатына бу ерде диалог гаршы гоюляр. Адам дине диалог үсти билен бири-бирине дүшүнишип билер—диййәр. Дерсе хан билен Бугач диалог үсти блен билен танышярлар ве душманы еңйәрлер. Оларың арасындакы диалог түркмен эдебиятына махсус болан әйдышык сунгаты билен амала ашяр. Бу бойда Энәниң огла болан мәхри ныгталындыр. Сөйги, эне сөйгүси огланы халас эдйәр. Бу ерде Сөйги ве гөрүплик бири-бирине гаршы гоюляр.

Икинжи бапда Салур Газаның өйүниң душманлар тарапындан таланышы ве Салур Газаның адалатлы сөвеши язылып гөркезилйәр. Бу бойда китапда асла агрессив рухуң ёклугы ве онуң бүтин мазмунының горанмак идеясына ёгрулландыгы, шонуң билен бирликде, горанян тарапың хас үстүн, гайдувсызлыгы ве таланчы тарапың горкак, ялңыз пурсат арап, огруларча херекет эдйәндигини гөрмек боляр. Салур Газан авдака, душман Салур Газаның юрдуна хүжүм эдйәр ве онуң горанышсыз галан обасыны, эмлягини талап алып гачяр. Бу бой боюнча бирнәче ягдайы беллап гечмели. Адам нәче батыр-да болса, саклыгы элден бермели дәл, гапыл галмалы дәл. Ине, гөрйәрмисиңиз, саклыгы элден берен, гапыл галан Салур Газаның өйи таланды, юрды тоздурылды. Ене бир пурсат душманың ичалысының говы ишлейәндигиниң китапда ныгталып гөркезилмегидир. Ол хемише огуз тарапыны аңлап гезйәр. Огуз тарапының гапыл галан еринде, гүйжүниң аз еринде, говшак еринде, деррев шол пурсатдан пейдаланяр, оны өз юрдуна хабар берйәр. Бу ерде саклык идеясы душман тарапың ичалысына гаршы гөрешмек ве ондан хемише хабарлы болуп гезмек, оны тапмак, ёк этмек идеясыны-да өз ичине аляр. Бир предметден я-да белли бир жемгыет вакасындан догры нетиже чыкармак үчин, она хайсы тарапдан чемелешилсе догры болжакдыгыны аныкламак үчин, оны өвренмек зерурдыр. Оны өвренмән ондан өз бәхбидине я-да жемгыет бәхбидине асла бир дегерли нетиже чыкармак мүмкин дәлдир. Ичалы сени предмет хөкмүнде өвренйән, өвренмек нетижесинде

сениң хайсы тарапыңдан чемелешилсе сени ёк этмек мүмкиндигини аныклаяп, сениң иң горкунч душманыңдыр. Она гаршы гөрешиң ялңыз серишдеси онуң үстүни ачмак ве оны ёк этмекдир. Шейле идеялар еке бу бойда дәл, эйсем бейлеки бойларда хем гиң беяныны тапыпдыр. Салур Газаның гахрыманчылыклы образы бу бапда айдың шөхлеленйәр. Ол хак ве адалатлы иш үстүнде сөвешйәр. Ол өз есир болан адамларыны душман үстүне гидип азат эдйәр. Ол душманың зулмы билен разылашмаяр. Оны икилап шейле ишлере эл уруп билмез ялы эдйәр.

Шулар билен бирликде, бу бойда огуз гошунының бихәсаплыгы ныгталып гөркезилйәр. Огуз гошунлары лешгер-лешгер болуп бири-бириниң ызындан Салур Газаның көмегине гелип, етишип дуряр. Бу ерде Салур Газаның хелейи, түркмен аялы Бойы Узын Бурла Хатын хем гаты акыллы ве угур тапыжы аял хөкмүнде гөркезилипдир. Ол есирликде бир топар кенизлериң ичинде асла өзүни танатмаяр. «Ким Салур Газаның аялы» дийлип соралан сорага, бейлеки аяллар «мен» дийип жогап берйәр. Түркмен аялы бүтин бай түркмен эдебиятының әхли эсерлеринде вепалы аял хөкмүнде суратландырыляр. Шу ягдай аял образыны ишлемекде, гадым дөврлерден башлап, тә шу гүне ченли бир дәп болуп гелипдир. Гаража чопаның образы бу китапда ишленен әгирт образларың биридир. Гаража чопан өзүниң социал гелип чыкышы боюнча ашакы гатлакдан, захметкеш адамдыр. Бу ерде айратын хем онуң әгиртлиги ныгталып гөркезилйәр. Ол гоюнлары гетерип, душманы атып өлдүрйәр. Онуң сапаны бейлеки адамларың сапанларындан хас улы, геримли. Салур Газан оны агажа баглаяр. Ол бир «хоп» билен агажы көкүнден гопаряр. Шонуң билен бирликде, Гаража чопанда гайрат ве ватанчылык дуйгусы гайнаяр. Ол малының кесекиниң элине дүшмегине, юрдуның адамларының есирликде душман элинде хорланмагына асла разы болмаяр. Гаража чопан «Китабы Дәде Горкутда» ишленен бейлеки әгирт образларың биридир. Эгер биринжи бапда Бугажың образы өңе сүрлен болса, бу бапда Гаража чопаның образы өңе сүрүлйәр. Адам хем батыр болмалы, хем сагдын болмалы , хем голлары чыгымлы болма-

лы, дәв, пәлван, беке болмалы, йөне гарыплы болмалы дәл. Шейле болмак үчин спорт билен мешгулланмалы.

Үчүнжи бап шейле башланяр. Баяндур ханың мейлисинде Бай Бүре бег оглы ёклугындан зейренйәр. Шу ягдайың өзи бүтин гечмиш түркмен эдебиятына дегишли, дәп болан ягдайдыр. «Зөхре-Тахыр» дессаны Бабахан патышаның ве онуң везири Бахыр везириң оглы, гызы ёклугындан башланяр. «Шасенем-Гарып» дессаны Шаапбасың ве онуң везириниң оглы-гызы ёклугындан башланяр. Башга-да энчеме дессанлар шейле ягдай билен башланяр.

Түркмен классык поэзиясында хем огул-гыз темасы меркези орунларың бирини эелейәр. Шу меселәни тема эдинмедик екеже-де шахыр ёкдур.

Огуллар дөвлетиң башы,
Гыз хем болса көңүл хошы.

(Гөроглы)

Овалдан мал ягшы, маллан баш ягшы,
Баш дөвлетиң тапан мала серетмез.

(Зелили)

Етишер пәеседен хаңжарлы сүтем,
Дөнделешиң дерди, башы герекдир.

(Катиби)

Шейле мысаллары нәче герек болса гечмиш поэзиямыздан тапмак мүмкиндир. Бу ягдайларда халкың иң зерур хажаты өңе сүрүлйәр. Бу ягдай түркмен эдебиятының шу дәби «Китабы Дәде Горкутда» хем өз беяныны тапяндыр. Өзүниң темасы, агзаян гозгаян меселелери боюнча Горкут Атаның бу китабы түркмен эдебиятының циклине, ягны түркмен эдебияты эсерлериниң циклине гирйәр. Шу ягдай бу бойда дәл, эйсем биринжи бойда хем шекилленяндир. Мейлисде кимиң оглы болса ак өйде, кимиң гызы болса гызыл отагда, кимиң огул-гызы болмаса, гара отагда отурдылар. Оглы-гызы ёгуң астына гара кече дүшелйәр. Баяндур хан: «Оглы-гызы ёгы худай гарганлыр, биз хем гаргарыс, белли билсин» диййәр. Бу бапда Бүре бег билен Бижан бег: «Эгер икимизиң огул-гызымыз болса, гой олар бири-бирине адаглы болсун» диййәрлер ве ант ичишйәрлер. Шу ягдайы түркмен дессанлары «Зөхре-Тахырда», «Шасенем-Гарыпда»

ве башга-да бирнәче дессанларда гөрмек боляр. Асла бу ягдайың өзи түркмен эдебиятына махсус болан бир дәлдир. «Алма агажындан узага дүшмез» диен рус накылы бар. Түркмениң бу дессанлары-да өзлериниң агачларының бири болан «Китабы Дәде Горкутдан» узага дүшмәндиклери тебигы ве канунаалайык бир ягдайдыр. Бүре бегиң оглы боляр. Бижан бегиң гызы боляр. Бүре бегиң оглуна Бамсы Бирек, Бижан бегиң гызына Чечек ат гойярлар. Бу бойда илки белленилмели ягдай ол хем болса Берегиң ёкаркы бойларың гахрыманлары ялы эгирт адамдыгыдыр. Буларың эгиртлигини йүзе чыкарыш серишдеси дүрли-дүрлидир ве реңклидир. Бу эгиртлиги бир ерде аркасына даңлан агажы гопармак үсти билен, башга ерде, буганың маңлайына бир юмрук салмак билен оны энтиретмек аркалы йүзе чыкарылса, бу бойда Бирек үчин айратын ок-яй, айратын гүрзи, айратын атың герекլиги билен йүзе чыкарыляр. Китабың хемме еринде адамың жемгыетдәки ве дөвлетдәки орны онуң битирен иши билен кесгитленилйәр. Иш битирмедик оглана хат-да ат хем гоюлмаяр. Бамсы Бирек өзүне гойлан ады иш битирип газаняр. Ол дәдесиниң өзүне совгат гетирмек үчин иберен кервенини галтаманлардан гутаряр, таланан малларыны гаракчылардан гайтарып алып берйәр. Берегиң биринжи гахрыманчылыгы шу эпизодда йүзе чыкяр. Бу китапда гахрыманларың гүйчлери хич вагт адалата гаршы гоюлмаяр. Ол хемише гара гүйчлере гаршы гоюляр. Ол гүйчлер адамларың азатлыгы угрунда, хопсузлыгы угрунда, ёлларың хатарсызлыгы угрунда гара гүйчлере гаршы гөрешйәр. Бу китапда дине «бег» сөзи бар. Шол бег сөзлериниң айырсаң, китап долы суратда халкы эсер болуп дуряр. Ёкары гатлагың халк бәхбидине гаршы гойлан ерине асла душулмаяр. Гүйч, сагдынлык, гайдувсызлык, спорт еке бир эркеге дәл, эйсем аяла-да зерур болан хажатдыр диен идея китапда айдың беяныны тапяндыр. Бамсы Бирек бир бөлек кейиги ковуп баршына гөк чайырлыкда дикилен гырмызы чадырың үстүнден баряр. Бу гызыл чадыр Берегиң адаглысы Чечегиң чадырыды. Чечек: «Ким мениң ярышда енсе, гөрешде йыкса, ок атмакда менден озса, мен шол йигиде барарын» диййәр. Бирек гыз билен ок атышяр, ат чапышяр, гөреш тутушяр. Оны

зордан еңйәр. Хас догрусы гөрешде илки еңип билмейәр. Ахырында онуң гөвсүнден тутуп, гыжындырып еңиш газаняр. Бу ерде Чечек хем әгиртлериң бири хөкмүнде гөркезилйәр. Бу ерде спорт меселеси көптараплылыгы билен йүзе чыкяр. Ол түркмен дурмушында гүйжүң, гүйменжиң эсасы йүзе чыкыш формасы болупдыр. Бу ерде түркмен эдебиятының темалары билен баглылыкда бирнәче ягдайы белләп гечмегимиз зерурдыр. «Гөроглы» эпосында Харман Дәлиниң образыны алып гөрелиң. Харман Дәли шазада аял. Ол ким өзүни гөрешде, ярышда, ок атмакда еңсе, шол йигиде әре чыкжаклыгыны ыглан эдйәр. Гөроглы биринжи гезекде гөрешде Хармандәлиден йыкыляр. Диңе икинжи гезекде оны еңйәр. Харман Дәли образы билен Чечек образы, такмынан, бир образдыр. Бирек хем шу эпизодда Гөроглa чалым этмән дуранок. Ене бир белленилип гечилмели ягдай «Китабы Дәде Горкутда» гыз хемише гызыл реңк билен аламатландырыляндыр. Гызы болан гызыл отага дүшүрилйәр. Гызың үстүне гызыл отаг дикилйәр. Түркмен халкында, шонуң билен бирликде, түркмен гечмиш эдебиятында гыз, эсасан, гызыл, соңра болса яшыл көйнек билен сыпатландырыляр. Гызыл реңк түркмен аялы, гызы үчин иң дүшүмли ве хәсиетлендирижи реңк хасап эдилйәр. «Саятлы-Хемра» дессанында «Яр гырмызы гейинипдир» диен йөрите, бүтеви шыгыр бар: Кемине «Бихуда ашык болдум шол доны гырмыза мен» диййәр. Молланепес «Зөхре-Тахырда» Зөхрәни бир ерде шейле гөркезйәр: «Икиси Лейли Межнун дек, бири гызыл, бири лажуверт гүлгүн лыбасларыны гейип...» Бу ерде Зөхрәниң көйнеги гызыл гөркезилйәр. «Гырмызы» диен йөрите халк айдымы бар. Шол айдымда болса түркмен аялының дуршуна гырмызылыгы васп эдилйәр. «Ләле киби эндам-жаның гырмызы» диен масраг шол шыгырдан бир сетирдир. Кемине башга бир ерде «Гырмызы гейен эй достум, сәхер вагты гүле гел» диййәр. Умуман, классык түркмен эдебиятында дессанларда-да, гошгуларда-да түркмен аялы суратландырылан еринде хемише түркмен аялы гызыл гейимлидир. Бу ягдай хем аламың агажындан узага душмейәнлигине бир шаятдыр. Бирек өйлендирилйәр, оңа Чечеги алып берйәрлер. Өйлендирмек дессуры бүтинлей түркмен дессурыдыр. Бу ерде өйленмек

эсасында алаглылык дәби ятяр. Бу түркленлериң бир дәбидир. Соңра савчы хөкмүнде Горкут Ата иберилйәр. Бу-да түркмен дәбидир. Соңра галың кесилйәр. Бу-да түркмен дәбидир. Галың нәче пис дәп болса-да ол хәзир хем түркменлерде дәп болуп гелйәр. «Гирдеге» салмак бу хем дәпдир. Түркменлерде «гирдеге» хәзир «өрүк өй» дийилйәр. Биринжи гиже өйленен йигиди өз гелини билен өрүк өе гиризйәрлер. Шол өрүк өе Бирек хем гелини Чечек билен гиризилйәр. Эмма, душман голайда, Бирек ве бейлеки огуз беглери саклыгы элден берйәрлер. Бирек өйленен гижесинде онуң өрүк өйүне душман атлары чозуп гирип, Биреги есир эдип алып гидйәрлер. Вакалар гаты тебигы яйбанланяр хем чепер вакашы яйбанландырмакда түркмен эдебиятының белли дережеде тежрибе йыгнандыгына шаятлык эдйәр. Бирек 16 йыл душман есирлигинде галяр. Гала бегиниң гызы Бирегe ашык боляр. Шол гыз Биреги туссаглыкдан чыкаряр. Бирек озан гейиминде өйлерине гайдып гелйәр. Онуң үч бажысы гара гейимли. Бу ягдай хем түркмен классык эдебиятында дүрли өвшүн билен суратландырылан ягдайлардыр. «Саятлы-Хемра» дессанында Хемра Саядың гөзлегинде Гызылалма (Рим) шәхерине гидйәр. Онуң ызында Селби яс чекип галяр. Хемра узак йыллар йитйәр. Селби ызында гара гейип яс тутяр. Ахырда Хемра гайдып гелйәр. Ол бир озан, багшы формасында Селбиниң өйүне гелйәр. Бирек өз бажылары билен шыгыр, айдышык үсти билен сөзлешйәр. Хут шонуң ялы хем Хемра Селби билен шыгыр ве айдышык үсти билен сөзлешйәр.

Яланчы оглы Яранжык Чечеги өзи алмак үчин «Бирек өлди» диен мышы яйрадяр. Чечеги Яранжыга бермекчи болуп той тутярлар. Бу тоя Бирек гелип етишйәр. Бу ягдайы Гарыбың Шасенемиң Шавеледе бердим эдилиши тутулан тоюның үстүне гелмеги билен деңешдирмек өрән тебигы бир ягдай боляр. Илки билен бир ягдайы беллемекчи болярыс. Биреги бажысы илки гөренде оңа шейле диййәр:

Оул-оул йөришинден,
Аслан киби турушындан,
Гапрузубан бакышындан,
Агам Бирегe меңзәердиң озан сени.

Гарып узак айралыкдан гайдып гелйәр. Ол озан

гейминде илки эжесиниң янына баранда эжеси оңа: «Пөришиң балама меңзәр», «Чалшың балама меңзәр», «Бакышың балама меңзәр» диен ялы сөзлер билен йүзленйәр. Соңра Гарып озан гейминде Шасенемиң тоюна баряр. Бу тойда Шасенем Шәвеледе никаланып берилйәрди.

Спорт бу бойда өзүниң гиң беяныны тапыпдыр. Йигитлер ок атышып отыркалар, Бирек хем олара гошулып ок атяр. Ол өз окуны йүзүгиң халкасындан гечирйәр. Шундан соң, Бирек гелин болжак гыз Чечек ве онуң төверегиндәки гызларың янына баряр. Бирек той үчин хәзирленип дуран газанлары агдарышдырып, пахарлары дөкүшдирибeрйәр. Бу ягдай «Саятлы-Хемра» дессанында Ашык Ахмедиң Саятханың багына гирип, шахалары дөвүшдирип, алмалары какышдырыбермегинде гайтадан өз беяныны тапыпдыр. Бу ерде ене бир геллемели ягдай адамлара айралыгың гаты агыр дүшйәнлигидир. 16 йыл Бирегиң пыракында Бай Бүре бегиң агламакдан гөзлери көр боляр. «Шасенем-Гарып» дессанында Гарыбың энесиниң гөзи оглуның айралыгындан аглап көр боляр.

Шу ерде кырк йигит хакында бирнәче сөз айдалың. Кырк йигит «Китабы Дәде Горкутда» хер бир гахрыманың ёлдашыдыр. Мунуң өзи шол заманың гошуң бирлиги болан болмагы мүмкиндир. Бу ягдай түркмениң XVIII—XIX асырлардакы эдебиятында өз беяныны айдың тапыпдыр. Гөроглының хемише янында кырк йигиди боляр. «Зөхре-Тахыр» дессанында Молланепес Мойсениң сердары тарыплап шейле диййәр:

Кырк йигит сиз ялы эмеме долап,
Ниже душманлары дербедер кылан,
Зөхре диййәп, совеш этсем ша билен,
Хәзир болуң ошол кәре егишсем.

Кырк йигит «Юсуп-Ахмет» ве башга дессанларда хем көп гайталаняр. Бу ягдайлар хем «Китабы Дәде Горкут» билен ондан бәяңкы түркмен эдебиятының айрылмаз, үзүлмез багланышыгыны гөркезйән делиллеридир.

Бирек өйлениp, Чечек билен өрүк өе гирен гиҗесинде: тә кырк йигидим зынданда ятырка, эшрет маңа харамдыр» дийип, Чечек билен өз арасына гылыч гоюп ятяр. Бу ягдайы «Зөхре-Тахыр» дессанында хем гөрмек боляр. Багдатда Тахыры өйлендирип, оңа Махымы алып берйәрлер. Тахыр, Зөхрә хыянат этмежекдигиниң аламаты хөкмүнде, Махым билен өз арасында гылыч гоюп ятяр. Бирек гидип, севешип кырк йигидини бошадып гелйәр. Ондан соң Чечегиң гойнуна гирйәр. Кырк гиҗе-гүндиз той боляр.

Бу кырк гиҗе-гүндиз хем түркмен дессанларында гаты йөргүнлидир.

«Газан бегиң оглы Ораз бегиң туссаг болдуты» боюнда баш идея душмандан гапыл галмазлыкдыр. Салур Газан ава чыкяр. Гапыллыкда душман онуң үстүне чозяр. Оглы Оразы есир эдип алып гидйәрлер. Бу бойда Салур Газаның гахрыманчылыгы, Бойы Узын Бурла Хатының образында түркмен аялының мердана кешби айдың беяныны тапыпдыр.

«Довха Гожа оглы Дәли Думрул» боюнда вепалы аялың сөйги дережеси айратын серишделер билен йүзе чыкарылыпдыр. Бу ерде Ажалы етен Дәли Думрул үчин онуң дерегине ата-энеси өз жаныны бермәге разы болмаяр. Эмма онуң аялы өз жаныны бермәге разы боляр. Бу ерде ата-энәниң огул үчин жанындан гечмәге разы болмайшы вепалы аялың сөйги дережесини ачык гөркезмек үчин бир серишде хөкмүнде уланылыпдыр.

Гаңлы Гожа оглы Хан Төрели» бойы йорите спорта ве эдерменлиге багышланыпдыр. Бу ерде спорт, эдерменлик Хан Төрели билен патышаның өкүзлериниң, буграсының ве ёлбарсының арасында болан тутушмаларда йүзе чыкяр. Төрели өкүзиң гүйругындан тутуп оны айлап ере чаляр-да богазлаяр. Бу ерде чакганлык; уссатлык, мертлик бирлешйәр. Өкүз бат билен хүҗүм эденде, Төрели онуң өңүнден совулмагы башаряр. Нетижеде, өкүзиң буруны гума сүсдүрилйәр. Бу ёкаркы хайванлары енип, Хан Төрели Сүлүҗан хатыны аляр.

Сүлүҗан хатының образында Саят хана меңзешлик ве умумылык көп. Сүлүҗан хатын билен Төрелиниң арасы дегенде, Сүлүҗан хатын горамлакчы болуп, ок атмакда өзүниң хүнәрини субут эдйәр. Дине шондан соң, Төрели оны өлдүрмекден гечйәр. Саят хан Мәмметвейли сердар билен душанда, өзүниң ок атмаклакы уссатлыгын гөркезип, ондан гутуляр. Умуман, Сүлүҗан хатының образы түркмен эдебиятында Саят ханың деңинде дуран бир гахрыман аял образыдыр.

«Казылык Гожа оглы Егенек» боюндакы Казылык Гожаның ыкбалы ойланышыксыз херекет эдйән, адалат чәгинден чыкан дөвлет ве сыясат *адамының* ыкбалыдыр.

«Бесатың Депе гөзи өлдүрмеги» диен боюнда илки мен «бусат» сөзи хакында айтмакчы болярын. Бусат сөзи—«түм, гарамык, гараңкы» диймекдир. «Бусат» сөзүниң «ораза» манысы-да бар. Өңки эдебиятларда «бесат» дийлип алнаны үчин биз-де «бесат» дийдик. Бу боюң гахрыманы Бусата шу сөзүң ат хөкмүнде гоюлмагының себәби шейле. Огуз обасына ягы дөкүлйәр. Гараңкы гиҗеде оба гачяр. Ораз Гожаның бир яшлы оглы гиҗе түмлүгинден дүшүп галяр. Оны бир ёлбарс эмдирип эклейәр. Ол огланы ханың йылкычысы тапып гетирйәр. Оглан гараңкы гиҗеде дүшүп галаны үчин, Горкут Ата оңа Бусат ат дакяр. Шу ерде ёкарда, өң агзап гечениңиз, туманлы гүн дүнйә инени үчин Горкут Атаның Дүели Кайының оглуна Туман хан адыны дакандыгыны ятлаң. Бесатың шөхраты хем гахрыманчылык билен баглы. Бу ерде автор Бесаты чагалыкдан ёлбарс сүйдүни эмендиги билен тапавутландыряр. Аслы ёлбарс болуп, ёлбарс сүйдүни эмен адам горкы-үркүни билмез, дийип, өңүнден ныгтап гөркезйәр. Депегөз гара гүйҗүң символы. Ол хер гүнде көп гоюн иййәр, онуң үстесине-де адам иййәр. Булары ол огуз обасына салгыт хөкмүнде төледйәр. Хич ким Депегөзе явап билмейәр. Себәби, оңа ок, гылыч кар этмейәр. Гахрымана, ягыны гара гүйч векилине ярагың кәр этмейшини онуң эндамындакы совут билен баглыдыр. Нөне чепер эдебиятда шол хемише догабитди гөркезилйәр. Бесат Депегөзүң дине гөзүниң этдендигини билйәр. Ол уклап ятырка, онуң гөзүне бир демир чиши гыздырып сокяр. Шейдип, оны көр эдйәр. Бесат билен Депегөзүң сөвеши Депегөз көр болнандан соң хем довам эдйәр. Бу икисиниң арасындакы сөвешде хиле, угур тапыжылык хем актив ярыш хөкмүнде өне сүрүлйәр. Депегөз алдамак ёлы билен Бесаты гүнбеде гиризйәр. Ол соң гүнбедиң гапысыны баглап, сермелемек билен Бесаты тапмакчы боляр. Шу ерде Бесат алажыны йитирип, дин кемегине япышяр. Гудрат билен гүнбед ярыляр. Бесата ёл ачыляр. Бу ягдая меңзеш бир эпизоды «Зөхре-Тахыр» романында хем сынламак боляр. Тахыр узак чөллери сөкүп, өз ватанына якынлашяр. Ине, бирден онуң өңүнде гөге баш чекип отуран бир даг кесерип дуряр. Тахыр алажыны йитирип, дин кемегине япышяр. Гудрат билен бирден даг ярыляр, Тахыра ёл ачыляр. Бесат Депегөзи өлдүрип өз халкыны онуң зулмундан гутаряр.

«Бөкел оглы Амраның боюнда» Салур Газаның мейлисинде отуранларың арасында адамың шахсы укыбы, батырлыгы, ат, гылыч хакында гүррүң гидйәр. Ким өзүни, кимси атыны тарыплаяр. Салур Газан «Ат ишлемесе, эр өгүнмез» диййәр. Ат мерт йигидиң ян-ёлдашы хөкмүнде. бүтин түркмен гечмиш эдебиятының ичинден эриш-аргач болуп гечйәр.

Ат деминден долды земину асман,
Хорасаның хакы, гирди билинмез
(Магтымгулы)

Огланы үстүнде секил меңзилден,
Көп байрак алмага арап ат игши.
(Мискингылыч)

Махал-махал хуруч эдип өзүнден,
Атланар сен ганым сары Оразым.
(Кемине)

Мейдан ичре жеңи маглум гайрылса,
Тере сөвешип арап атлар майрылса.
(Матаҗи)

Дийселер: Атлан ха атлан,
Эр йигит гайрата гатлан.
(Магтымгулы)

Гырат аягың галдыр налың какайын,
Дызыңдан ашага эмин чкайын
(Гороглы)

Сөзүң гысгасы, өзүниң ин ажайып сетирлерини бедев атлара багышламадык түркмен шахыры ёкдур. Ат хемме ерде, классык эдебиятымызда эр йигитлериң вепалы ёлдашы хөкмүнде гөркезилйәндир. Ине, онуң башлангыҗы Горкут Атаның китабындан ве шуңа меңзеш бейлеки чешмелерден сувланяндыр. Бөкел аты эгермезлик эдип, хеләкчилиге учраяр. Эмма онуң оглы дедесиниң атыны мүнүп еңиш газаняр. Бөкелиң адамчылыгындан гызма хәсиет ве өңки догры дәплери эгермезлик бар. Бу ерде еңиш газанан Амран [illegible] орун тапяр. Бу ягдайың үсти билен дөвлет-

де ёкары орун газанмак үчин, дөвлет үчин иш битирмели диен идея өңе сүрүлйәр. Бөкелиң аялы-да Бөкелден акыллы гөркезилипдир. Ол: «Хыянат ёлы гутулмак серишдеси дәлдир, юрда, дөвлете хыянат этмек ялңышдыр» дийип, Бөкели ынандыряр.

«Өвшүн Гожа оглы Сегрек боюнда» хан мейлисинде Сегрек төре гечибермекчи боляр. Терс Узамыш оңа: «Бу отуран адамлар өзлериниң орнуны гылыжы билен, экмеги билен алыпдыр. Сен ган дөкдүңми, ажы доюрдыңмы, яланаҗа дон бердиңми, төре гечер ялы диййәр. Сегрек өйкеләп чыкып гидйәр. Бу ерде геп орнуң газанылыш усулында. Гечен түркмен жемгыетинде ве гечмиш түркмен эдебиятында орун, мертебе үч саны зат билен: гылыч, чөрек, дон билен газанылыпдыр. Гылыч гайратың символы хөкмүнде, ажы доюрмак, сахылык, хем яланаҗы гейиндирмек мертлигиң шертлери хасап эдилипдир. Шу ягдайың маңысына дүшүнмедик түркмен классык эдебиятының мазмунына акыл етирип билмез.

Эгрек иш битирмек үчин гидйәр. Эмма душмана есир дүшйәр. Мунуң образында есир дүшмегинде агрессив ниет ве адалатсыз ишиң шовсузлыга элтйәндиги гөркезилйәр. Эгреги бошатмак үчин Сегрек онуң ызындан гелйәр. Ол уклап ятырка онуң дашыны душман аляр. Бу гелен душман гошунларының башы Эгрекди. Сегреги онуң аты ояндыряр. Бу ягдай хем Гөроглы ве онуң Гыраты билен айрылмаз баглыдыр. Ховплы ерлерде Гөроглы уклап ятырка, оны хемише Гырат ояндыряр. Алма хич вагт өзүниң агаҗындан даш дүшмез. Сегрек билен Эгрек диалог үсти билен танышярлар. Бу усул, шейле тәрде таныш болмак услы түркмен классык эдебиятына махсус болан бир серишдедир. Эгрегиң образында хем гызма хәсиет, пайхассызлык бар.

«Салур Газаның Тутсаг болуп, оглы Оразың чыкардыгы» боюнда ене бир гезек душманың агрессивзаны-заты, Горкут Атаның бу китабының гораныш мазмуны йүзе чыкарыляр. Шулар билен бирликде огуз илиниң, түркменлериң дурмушда гаңыллыга ёл берендиклери ачылып гөркезилйәр. Уклап ятырка Салур Газаны душман гошуны есир эдип алып гидйәр. Бу ерде Салур Газаның образында, дөвлет башында отурҗак болсаң, саңа укламак, ягны гаңыл галмак ярашмаз. Эгер гаңыл галсаң душман сени есир алар

дийилйәр. Салур Газан душман есирлигинде хем мерт гайдувсызлык гөркезйәр. Ол Таңрының: «Бизи тарыпла, сени бошадалы» диен сөзүне: «Огуз барка, сени өвмерин» дийип жогап берйәр. Бу бойда ягы тарапың бир топар болгусыз ынанчлары-да гөркезилипдир ве ясылаяныпдыр. Оглы Ораз дәдеси Салур Газаны бошатмак үчин гошун чекип гелйәр. Таңры Ораза гаршы Салур Газаны гойяр. Бу ягдай Сегрек боюнда хем бар. Ол ерде хем душман тарап еңиш газанмак үчин Эгреги Сегреге гаршы гойяр. Доганы догана гаршы гойяр. Бу ягдай биринҗи бойда Дерсе ханың оглы Бугаҗа гаршы гоюлмагында хем өз бейнының тапыпдыр. Түркмени түркмене гаршы гоймак, түркмени түркмене гаршы урушдырмак, түркмени түркмене гаршы сөвешде өз хайры үчин уланмак душман тарапың баш сыясаты болупдыр. Огуз тарапы хемише гахрыманчылык үсти билен гораняр, душман тарап болса хемише сыясат үсти билен огуза гаршы сөвешйәр.

«Ич огуза даш огуз асы болуп Бирегиң өлдүги» боюнда огузың, түркмениң өзара оңушмазлыклары, өзара чапышмалары суратландырылыпдыр. Огузың-түркмениң өзара оңушмазлыкларыны, өзара чапышмаларыны, онуң бүтин тарых боюнча довам эдип гелендигини эхли тарыхчылар хем гөркезип гечипдирлер. Даш огузың меркези хөкүмете боюн болман, оңа гаршы аяга галмагыны Салур Газан дөвлет гүйҗүни уланмак ёлы билен басып ятыряр, олары меркези хөкүмете боюн эдйәр. Пөне бу ерде шол чапышмаларың эсассызлыгы, онуң нетиҗесиздиги, дине бигүнә адамларың оңа пида болянлыгы, нәхак ганларың дөкүлйәндиги ныгталып гөркезилйәр.

«Китабы Дәде Горкутда» душ гелйән гахрыманларың атлары хеммеси түркмен атларыдыр: Салур Газан, онуң оглы Ораз, Салур Газаның дайысы Ораз Гожа, Бүкдүз Аман, Гараҗа чопан, Денегел, Бөкел, Бусат, Амран, Гарчар, Терс Узамыш, Эгрек, Сегрек, Бугач Дерсе хан, Бирек, Чечек, Бүре бег, Бойы Узын Бурла хатын, Егенек, Гыян Селҗук, Казылык Гожа, Дәли дөндер, Хан Төрели, Гаңлы Гожа, Өвшүн Гожа ве башгалар. Бу атлар иннәк огуз-түркмен арасына араң, паре атларының аралашмалык дөвүрлерини аңладяр ве шол дөвүрлер билен баглыдырлар.

4. «Китабы Дэде Горкут»-ала лисаны таифеи огузан

«Китабы Дэде Горкудың» жилдинде «Китабы Дэде Горкут-ала лисаны таифеи огузан» дийлен язгы, шыгар бар. Бу сөзүң манысы «Китабы Дэде Горкут огуз тайпаларының дилинде» диймекдир. Шу ягдайың өзи, ягны Горкут Атаның бу китабының огуз тайпаларының дилинде языландыгы хакдакы фактың китабың жилдинде гөркезилмегиниң өзи китабың түркмен дилинделигини ачык, айдың гөркезйәр. Шуның үчин бу ерде эсериң дили хакында төвереклейин галам йөредип отурмак кән бир герек хем дәл. Шейле-де болса ол хакда кәбир сөзлер айдан ягшы. Горкут Ата китабы огуз тайпаларының дилинде дийилйәр. Мунуң өзи түркмен тайпаларының дилинде диймекдир. Ол тайпаларың атларыны мен озал санап гечипдим, инди бу ерде гайталамагың зерурлыгы ёк. Шуның билен бирликде китабың дилиниң IX—X асырлар түркмен дилидигини айтмак болар. Бу китап IX асырың башларында язылыпдыр. Горкут Ата Салур Газаның везири болуп ишлән йылларында язылыпдыр. Себәби, Горкут Атаның бу китабында Салур Газан баш гахрыман хөкмүнде актив гатнашяр. Икинжи тарапдан, Салур Газаның шалык эден йыллары Горкут Атаның бүтинлей гаррап йыллары, өмрүниң соңлары болупдыр. Горкут Атаның өзи бу ягдайы Салур Газана багышлап язан одасында шейле гөркезйәр:

Сейях Горкут олер болдуң имди билгил,
Ол Газаның довлетине дога кылгыл.
Кервен тутан, кен гач салдым, ёла гиргил,
Алплар, беглер, гөрен барму Газан киби.

Китабың дилинден мысаллары гөркезмәге гечйәрис. «Горкут Ата айтды ахыр заманда ханлык гери кайыя деге, кимсене эллеринден алмая, ахыр заман олуп, кыямат гопынча». Бу мысал китабың 3-нжи сахыпасындан алынды. Оның билен биз китабың дилиниң IX асырларың дилидигини ятламалыдырыс. Китабың дилинде кәбир гадымылыкларың гиризилмегине не онуң гадым түркмен дилидигине гарамаздан, ол өзүниң эсасы түркмен дилидигини сакландыр. Ёкаркы мысалда

гелйән «Горкут Ата, кыямат гопынча, айтды сөзлери» шу гүнки түркмен дилиңе махсус болан сөзлердир. «Кимсене» сөзи түркмен классык шахырларының дилиңе махсус болан сөздүр. «Кайыя» сөзүндәки йөнелиш дүшүм гошулмасы хәзирки вагтда түркмениң алили шивесиңе махсус болан формадыр. Шу ерден хем китабың дили «ала лисаны таифеи огузан» дийлип атландырыландыр. «Әр малыны гымайынча ады чыкмаз, гыз энеден гөрмейинче өгүт алмаз, огул атадан гөрмейинче суфра чекмез». Бу мысал хем шол сахыпадан алынды. Бу ерде сетирлердәки мазмун ве дапдессурда түркмен халкына, түркмен дилиңе ве түркмен эдебиятына дегишли болан ягдайдыр. Ене бир мысал «Ата намарт йигит бүне билмез..., кескир уз гылыжы мухаииеслер чалынча, чалмаса ег». «Әр жомардың, өв нәкесини озан билер». Бу мысаллар китабың 4—5-нжи сахыпаларындан алынды. Бу мысаллардакы «намарт, мухаииес, жомарт, нәкес, озан» сөзлери йөрите түркмен терминлеридир. Оларың әхли сөзлери шу гүнки түркмен сөзлемлеридир. Гөрүнүп дуран зат дүшүндириш ислемез. «Ак сүйдүн тон эмизерсе эне гөркли. Янашын ёла гиренде гарангыз гөркли. Янашып йөримек, гара ягыз, гөркли, ак сүйт, эмдирмек» сөзлери-де, ве сөзлемлери-де шу гүнки түркмен сөзлери ве сөзлемлердир. Ене бир мысал: «Әлин-йүзүн ювмадан, обаң ол ужундан бу ужуна, бу ужундан ол ужуна чапрышды». Бу мысал китабың 6-нжы сахыпасындан алынды. Бу сөзлем-де әхли сөзлери билен бирликде шу гүнки түркмен сөзлеми ве сөзлемлеридир. «Оба» сөзи өзүниң сөз хөкмүнде диңе түркмен сөзи болуп дурандыгындан башга-да онуң кабул эден соңундакы эелик дүшүм гошулмасы болан «ң» гошулмасы-да түркмен дилиңе махсус болан гошулмадыр. «Обаның» дәл-де, «обаң» болуп гелйәр. Шу ерде эелик дүшүм гошулмасының китабың әхли довамында «ң» гошулмасы болуп гелйәндигини айтмалыдырыс. Олар бирсыхлы гөркезилип дуружакдыр. «Кимиң гызы ёк гара отага гондурун, гара кече астына дүшөн, гара гоюн яхнасындан онуңа гетирин». Бу мысал китабың [illegible] сахыпасындан алынды. Бу сөзлемлердәки сөзлериң илки билен хеммесиниң түркмен сөзлеридигини беллемелидирис. Ондан соң йүзлеме формасында гелен «гондурун, дүшөн, гетирин» сөзлери түркмен гошулмасында болуп, олар «гондурун, дүшөн, гетирин» формала-

рында дэлдирлер. Шейле ягдай бүтин китабың өзүне дегишлидир. Меселем: «Ач гөрсең тоюргыл, ялаңач гөрсең тонатгыл». Бу мысал китабың 9-нжы сахыпасындан алынды. Мысалдакы шерт ишлик формасында гелен сөзлер «гөрсен, гөрсен» формада дэл-де, түркмен дилине махсус болаң «гөрсең, гөрсең» формаларындадыр. Бу ягдай хем китапдакы шерт ишликлериң хеммесине дегишлидир. Ягны эхли шерт ишликлер, эелик дүшүмлер ве гайрылар «-ң» форманы кабул эдип гелйэндирлер.

«Дерсе хан оглы Бугач хан боюндан» ене бир мысал «Мунуң эми даг чечеги билен энэниң сүйдүдир... Огланың энеси эмжегини бир сыкды... Сен бабаңа гымагыл». Бу мысаллардан эелик дүшүм формасыны кабул эдип гелен «мунуң, энэниң, огланың, бабаңа» сөзлериниң соңкы эелик ве йөнелиш дүшүм формаларының барысы түркмен гошулмасыдыр. Олар «мунун, бунун, огланын, ананын, бабана» формаларында дэлдирлер. Бу ягдай китабың эхли ерине дегишлидир. Шол сетирлердэки сөзлер хем түркмен сөзлеридир. Китабың соңунда Горкут Ата шейле диййэр: «Дэдем Горкут бой бойлады, сөй сөйледи. Бу «Огузнамайы» дүзди, гошды, бейле дийди: чапаркен ак боз атың бүдремесүн, уз гылыжың гөдилмесин, ак сакаллы бабаң ери учмаг болсун, кадыр таңры сени намарда мэхтэч эйлемесин». Бу алкыш сөзлериниң хеммеси илде кабул эдилен дэл боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркмен дилине махсус болан сөзлемлердир. «Боз атың, гылыжың, бабаң» сөзлери түркмен эелик дүшүм формаларыны кабул эдип гелен сөзлердир. Олар «атын, гылыжын, бабан» формаларында дэлдир. «Таңыр» сөзи-де «таңры» формасында гелмэндир. «Китабы Дэде Горкудың» 22-нжи сахыпасындаки ашакдакы сөзлери мысал алярыс: «Хан Газан маслахатдыр. Гара Гүне оглы Гарапудак айдар: Агам Газан маслахатдыр. Анлар эйле дийгеч ат агызлу Ораз Гожа ики дызының үстүне чөкди». Түркменлер билеликде эдилмели бир иши макулласалар, берилен сорага «маслахатдыр» дийип, жогап берйэрлер. Эелик дүшүминдэки, «дызының» сөзи-де өзүниң дүшүми билен түркмен сөзүдир. Бу сөзлемиң эхли галан сөзлери-де түркмен сөзлеридир. Шол сахыпадан ене бир мысал. «Илек Гожа оглы Сары Гулмаш Газан бегиң өйи үзерине шехид олды. Бу

ерде хем эелик дүшүминде гелен «бег» сөзи «бегин» формасында дэл-де, «бегүң» формасында гелиндир.

Китапда «өй» сөзи «өв» я-да «өй» формасында гелйэрлер. Бу ерде ишлигиң гечен заман формасында гелен «олды» сөзи түркмен гошулмасыны кабул эдипдир. Умуман, түркмен эдебиятында «олмак» сөзи гаты активдир.

Дилбери ялың билен сынамда гам кон олды гел.
(Невес).

«Занахдан дегреси гоша хал олсун...
Ягыл ковуш алтын күмүш нал олсун...
Чеменлер ичинде бою дал олсун.
(Сайтлы—Хемра)

«Болмак» ишлиги билен бирликде түркмен поэтики дилде онуң «олмак» формасының хем хас активлигини ёкаркы мысаллар гөркезйэрлер. Шу гүнки эдеби дилде шу форма асла редактирленмэн, шол формада чап эдилйэр. Китабың 25-нжи сахыпасында Гаража чопан галтаманлара йүзленип: «Итим иле бир ялакда ювундым ичен аэгун» диййэр. Ялак, ювундым, сөзлери-де түркмен сөзлеридир. Душманлар «Ярымасын, ярчымасын» бу чопан дийип гачярлар. Бу сөзлер хэзирки вагтда түркмен аяларының дилинде актив уланылян каргыш сөзлеридир.

Гом гомламайын гома юрдум
Гуланда сугун кейге гоныш юрдум.
Сеңи ягы нирелен ларамыны гелег юрдум.
Агбан овум, Амылленде юрды галмыш
Гарражык энем огдериндэ ери галмыш.
Оглум Ораз ох атанда ... галмыш.
Огуз беглери ат чапанда мейдан галмыш.

Дүшүмлерден башга, бир топар сөзлер «н» вариантының ерине «ң» варианты билен гелйэрлер. Меселем, ёкаркы мысалда «гоныш» дэл-де «гонуш» формасында болшы ялы. Толгунмак манысында гелйэн сетир башындакы «гом, гомламак» сөзлери-де түркмен сөзлеридир (Меселем, шу гүн денизде гомлар хайдэнирлар). «Нирелен» сөзи-де «нерелен» я-да «харалан» сөзлеринден тапавутлы болуп бу ерде түркмен дилиниң аламатландырып гелйэрлер. «Ягы ларамак» сөзи-де түркмен сөзүдир. «Огуз беглери ат чапанда мейдан галмыш» диен сөзлериң Сейдиниң «Ат чапдыгым да-

ли мейдан гал инди» диен сетири билен деңешдириң. «-Мыш, -миш» гошулмаларыны кабул эдип гелйән ишлигиң гечен заман формалары-да түркмен поэзиясында ишлигиң бейлеки формалары билен деңхукуклы ве хас активдир. Бу барада Магтымгулыдан бир мысал гетирмек билен чәклениәрис. Себәби шейле айдың хакыкат үчин сөз узалдып отурмагың герегн ёк: «Достлар мен бир йүзи гүл аня ашык болмушам».

Китабың 29-нжы сахыпасындан шу сетирлери мысал аларыс: «Агам Газан, бу агач ол агачдыр, ким сен кафыры басар сен, гарның ажыгар, мен саңа бу агачла йемек биширерин». Хер бир түркмен шу гүн хем өзүнден ула йүзлененде, «Агам» дийип йүзленйәр. Ёкаркы мысалда хем түркмениң шол сөзи, шол дәби сакланяр. Бу мысалда «ким» баглайжысы хем гечмиш түркмен прозасына махсус болан, баглайжыдыр. Еңмек манысында гелен «басар» сөзи-де хут түркмен сөзүдир. Бу ерде эелик дүшүминдәки, «гарын» сөзи-де «гарның» формасында болман, түркменче «гарның» формасындадыр. «Мен» сөзи-де бу ерде түрк дилинде болшы ялы, «бен» формасында гелмәндир. Йөнелиш дүшүмли «саңа» сөзи-де «сене, саңа» формаларында дәлдир. «Биширерин» ишлигиндәки гележек заман гошулмасы-да түркмен дилиниң гошулмасыдыр. «Китабы Деде Горкудың» 33-нжи сахыпасындан бир мысал: «Газаның оглы Оразы хәбисден чыкаруң, богазындан органла асың, чеңңелле санжуң, гыма-гыма ок этинден чекиң, кырк бег гызыны элтиң. Хер ким йиди, ол дегил, хер ким йимеди. Ол Газан хатуныдыр дийди». Бу мысалдакы ишлигиң буйрук формасының көплүк санында гелен «чыкаруң, асуң, санжуң, чекүң, элтүң» сөзлери буйрук формасында түркмен дилине махсус болан гошулмасыны «-ың, -иң» формасыны кабул эдйәрлер. Олар асла «чыкарың, санжың, элтиң, асың» формаларында дәлдирлер. Башда «Газаның» сөзи хем эелик дүшүмиң түркменче формасыны кабул эдипдирлер. «Десил, хатун» сөзлери-де Орта Азия түрки сөзлеридир. Шу ерден ене бир мысал алалың. «Чопаның үч яшар тана дерисинден сапаның аясыдыр». Эелик дүшүминде гелен чопан сөзи «чопаның» дәл-де, «чопаның» формасында түркменче гелйәр. Икн эелик дүшүм гошулмасыны кабул эден «сапан» сөзи хем «сапаның» формада болман «сапаныңың» формасында, түркмен дилине махсус болан формада

гелйәр. Китабың 37-нжи сахыпасындан ашакдакы сөзлери мысал аларыс: «Газан бегиң гардашы Гара Гүне чапар етди. Чал гылыжың гардаш Газан етдим дийди. Демур гапыйы депип алан, Гыяп Селжук оглы Дәли Дөндер чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Демур яйлы Гыпжак Мелеге ган гуседуран Гарагүне оглы Гарапудак чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Боз айгырлу Бирек чапар етди. Казылык Гожа оглы Егенек чапар етди. Ат агызлу Ораз Гожа етди. Ажыгы тутанда быгларындан ган чыкан Букдуз Амэн чапар етди: чал гылыжың агам Газан етдим дийди. Илек Гожа оглы Алп Эрен чапар етди: чал гылжың агам Газан етдим, дийди». Бу сетирлер өзлериниң лексики составы билен, сөзлериң кабул эдип гелен дүшүмлери билен, онда уланылан терминлер, сөзлер билен түркмен дилине махсус болан сетирлердир (Мен хас өңүк затларың үстүнде дуруп гечмейәрин. Меселем: «бег» сөзүниң «бей» формасында дәлдиги үчин сөз узалтмаярын). «Эмжегинден тутды, гыз гыжынды». Бу сөзлем китабың 43-нжи сахыпасындан алынды. «Таңры бунун семузин-де алсын, аррыгын-да алсын». Бу сетир болса, 47-нжи сахыпадан алынды. Бу сетирлериң түркмен дилиниң сөзлериндиги хич-хили дүшүндиришиң талап этмейәр. Икинжи мысалда «таңры» сөзи, семуз ве аррык сөзлеринде түркмен сөзлеридир. «Мен» чалышмасы кә ерде «бен» формасында хем гелйәр. Ики формада, ики хили язувда гелйән сөзлер башга-да көп. «Булдур-булдур гөзүниң яшы ровān болды... Не аглар сен, не боздар сен... Яды багрым, көйди ичим». Бу мысаллар китабың 55-нжи сахыпасындан алынды. Сөзлер, олардакы дүшүм гошулмалары бу мысалларда хем түркмен сөзлеридир.

Опул, опел йөришириден,
Аслан киби турушыңдан,
Гаирдубан башыңдан,
Агам Бирек бенэедердим Озан сени

Бу гошгы бөлеги китабың 58-нжи сахыпасындан алынды. Бу ерде «йөришиңден, турушыңдан, башыңдан» сөзлери-де эелик дүшүмлери боюнча ве гайры тараплары боюнча-да түркмен сөзлеридир. «Бензер» сөзүниң башында «б» боланы үчин түрк сөзи дийнмек болмаз. Себәби шол сөзүң өзи түркче «бең-

зер» дәл-де, «-ң» сеси болан түркменче сөздүр. Түрк дили үчин «ң» сеси ятдыр. 59-нжы сахыпадан бир мысал: «Элиң гурысун, бармакларың чүйресин, хей тоңуз оглы, диерди». Бу ерде хем әхли сөзлер, дәбе өврүлен түркмен сөзлеридир. Олар эелик дүшүмделиги билен бирликде түркмен дилиниң айрылмаз аңлатмалары, гаргышлары, сөгүнчлеридирлер. «Бу махалда беглер Бирегн гетирдилер. «Кырк гүн, кырк гиже той, дүгүн эйледилер». Китап Түркиеде чап болуп чыканы үчин оңа ка ерлерде артыкмач түрк сөзлери-де гиризилипдир. Мысал үчин, «той» сөзи түркменче «дүгүн» сөзи түркчедир. «Дүгүн» хем «той» диймекдир. Онуң бу ерде артыкмачлыгы гөрүнйәр. Я-да башга бир мысалы алып гөрелиң. Китапда көп ерде «асун, элтуп, гетүрдилер» ялы сөзлерде «ы, и» дерегине «у, ү» харплары уланыляр. Бу ягдайлар дилиң гадым эдебиятын дилидиги билен, гадымы огуз-түркмен тайпаларының дилидиги билен дүшүндирилйәр. Шол сөзлер асла хәзирки заман түрк я-да азербайжан диллеринде шол язылан гөрнүшинде айдылмаяр. Сөзлериң бейле уланыш шивеси салур ве сарук шивелерине түркмениң салур ве сарык шивелерине дегишлидир. «Оглы Ораз жиланымсыны чекдирди». Бу мысал етмишинжи сахыпадан алынды. Түркмен терминлери, түркмен аңлатмалары бес-белли болуп дур.

74-нжи сахыпадан ашакдакы сетирлери мысал алярыс:

Бәру гелгил салур беги, салур горки,
Башым богты, өнүм тагты... Бег йигидим Газан.

Бу ерде сетириң башындакы «бәру» сөзи түркмен дилинде уланылян форма болуп, ол «бура, бурая» формаларында дәлдир. «Гел» сөзүниң соңундакы «гил» гошулмасы хем түркмен дилине махсус болан гошулмадыр. «Бег» сөзи хем «бей» формасында гелмәндир. Бейлеки сөзлериң хеммеси-де түркмен дилиниң сөзлеридир, халк аңлатмаларыдыр. 80-нжи сахыпаларда «Огул үчин ата өлмек айп олур», «Ярадан хакы үгүн» сөзлемлер бар. Бу сөзлемлер хем әхли сөзлери билен түркмен дилинде, бейлеки диллере елмешмейәр. 87-нжи сахыпадан шу сөзлери мысал алярыс. «Мениң әрлигим, бахадырлыгым, чаласунлыгым, йигитлигим» Бу ерде чалышманың эелик дүшүм гошулмасында гел-

меги билен бирликде әхли сөзлер диңе түркмен дилине дегишли болан сөзлердир. «Ханым бир ягшы йигидимиз өлди... Маңа не ялварар сен, алла тагала ялвар, мен бир дагы юмуш огланыям». Бу ерде «маңа» чалышмасы «мана я-да мене» формаларында дәл-де түркмен дилине махсус болан формада. «Мен» чалышмасы-да «бен» формада дәл. «Ягшы йигит, юмуш огланы, алла тагала ялвармак» түркмен дилинде хәлишинди гайталанып дурян сөз дүзүмлеридир. Бу мысаллар 90-нжы сахыпадан алынды. 92—94-нжи сахыпалардан ашакдакы сетирлери алярыс: «Сенден соңра бир йигиди сөвүп варсам, биле ятсам, ала йылан олуп мени соксун». Бу ерде «соңра» сөзи «сонра» формасында гелмән, түркмен дилине дегишли болан формада гелипдир. «Йигит» сөзи хем түркмен дилиниң сөзүдир, «ала йылан соксун», «мен» чалышмасы—буларың хеммеси түркмен сөзлери, аңлатмаларыдыр. 95-нжи сахыпада «сениң ол муханнес энең, бабаң» диен жүмле бар. Бу ерде «сениң, энең, бабаң» сөзлери «сениң, анаң, бабаң» формаларында дәл-де эелик дүшүмиң түркменчесини кабул эден формалардыр. «Ол муханнес» сөзлери болса түркмен дилинде йөрите термин ялы болуп гиден аңлатмалар, сөзлердир. 96-нжы сахыпадан ашакдакы мысаллары алярыс. «Огуз заманында Гаңлы Гожа диерлерди бир көпрез әр варды», «Яранлар, атам өлди, мен галдым». «Огул гел сени верейим». Биринжи мысалда «Гаңлы» ады өзүниң ортада гелен «ң» сеси билен түркмен адыдыр. «Диерлер» сөзи-де түркмен дилине дегишли сөздир. «Көпрез» сөзүде түркмен сөзи болуп, онуң манысы «яш, төзе» диймекдир. Икинжи мысалда «яранлар, атам» сөзлери түркменче сөзлердир. Меселем, «Яранлар ат эдип йыгларам шоны» (Шейдайы) я-да «Сөзлери шекерден датлы яранлар» (Магтымгулы) ялы мысалларда бу сөзүң нә дережеде түркмен дилинде йөргүнлидигине акыл етирмек болар. «Ата» сөзи түрк ве азербайжан диллеринде йөргүнли дәлдир. Бу мысалда «мен» чалышмасы-да «бен» формасында гелмәндир. «Атасының, энесиниң эллерин өпди». Бу ерде ата, эне түркмен сөзлери болмагындан башга-да бу сөзлере гошулан эелик дүшүм түркменчедир. Ягны олар «атасының, анасының» формаларда дәлдирлер. Бу ягдай «Китабы Дәде Горкудың» барча сахыпаларына дегишлидир. 103-нжи сахыпадан ашакдакы мысалла-

ры аларыс: «Алажа гопузым эле алуң, мени өгиң», «Җомартлар җомарды гаңы Таңры медет дийди». Биринжи мысалдакы «гопуз» сөзи түркмен халк саз гуралларының бир гөрнүшидир. Бу ерде буйрук форма, өң гөркезилиши гечилиши ялы, гапма-гаршылыклы гелиндир. «Алуң» ве «өгүң» буларың бириижисинде «-уң» гошулмасы, икинжисинде болса «-иң» гошулмасы уланылыпдыр. «Огуз йигидиң өйкени габарды», «Ер киби кертилейин», «Сулужан хатун бу ери гөрклү гөрди, бегенди». Бу сетирлер 107-нжи сахыпадан алынды. Йигит сөзи «йигидиң» формада дәл-де түркменче эелик дүшүм формасында гелипдир. «Өйкени габарды» сөзлери-де түркменче аңлатмалардыр. «Гыз билди ким гайын энеси, гайын атасыдыр». Бу сетирдәки әхли сөзлериң түркменчедигине сөз ёк. Ондан башга «ким» баглайжысы-да түркмен эдебиятына, дилине хас болан баглайжыдыр. Бу мысал 109-нжы сахыпадан алынды. 111-нжи сахыпада «Мунисим, ярым, гыйма маңа» диен сөзлер бар. Бу ерде хем «маңа» чалышмасы түркмен дилине дегишли болан дүшүм гошулмасыны кабул эдипдир. Ол асла «мана» я-да «мене» формаларында дәлдир. «Гыймак» сөзүде түркменчедир. «Яр» сөзи түркмен дилинде иң йөргүнли сөзлериң биридир. 114-нжи сахыпада «ел киби етди, елим киби япышды». Бу ердәки «елим» сөзи шекснз түркмен дилине дегишли болан сөздүр. Сөзлем бүтинлей түркменчедир. «Киби» дине түркмен дилине дегишли болан мензетме аңладян сөздүр. Бу мысал 114-нжи сахыпадан алынды. Шол сахыпадан ене бир мысал: «Ол огланың адына Егенек диерлерди». Бу мысалда шахс ады Егенек, ишлигиң довамлы гечен заман формаларындан бир гөрнүши болан «диерлерди» дине түркменчедирлер. 115-нжи сахыпадан мысаллар: «Илек Гожа оглы Девлек Өрен биле варсун», «Соган Сары биле варсун», «Ак боз атлар чапдыр», «Мен айтдым Дузмурт галасына гидерем», «Аман дагы Егенек еген». Иң соңкы мысал 116-нжы сахыпадан. Биринжи ики мысалдакы «биле гитмек» я-да «биле вармак» дине түркмен дилине дегишлидир. Шу ерде ене бир ягдайы гайталамак ислейәрин, «варсун», ишликлериниң соңундакы «-ун» гошулмасына эсасланып, шу сөзлер азербайжан я-да түрк диллерине дегишли гошулмалар ве формалар дийип дүшүнилмели дәлдир. Түрк, азербайжан диллеринде асла

«алсун, гелсун, варсун» дийилмейәр. Өң белләп гечишимиз ялы, бу форма түркмениң салыр, сарык шивелерине дегишли формалардыр.

«Кытабаның маясыны йүклү ковдум, нермидир маямыдыр, аны билсем». Бу мысал 118-нжи сахыпадан алынды. Бу ерде «Кытбаның» сөзи «Кытбаның» дәлде, түркмен дилине дегишли эелик дүшүминдедир. Нер, мая сөзлери-де түркмен дилинде дүйәниң гөрнүшлери, эркеги ве уркачысыдыр. «Аңа» чалышмасы түркмен гечмиш эдеби дилде йөргүнли болан формадыр. Хәзир хем герек еринде шейле язылиандыр.

«Гейжин гейди», «Гайын атама, гайын энеме айдагын дийди» (146 с.). «Яраглу алтмыш адам сечиң». Шу ерде ене гайталаярын. Биринжи сөзүң «яраглу» формада гелмеги асла шол сөзүң түрк я-да азербайжан диллерине дегишлидигини аңлатмаяр. «Лу -лу» гошулмасы түрк дилинде ялңыз додак чекимлиси болан сөзлере гошулып билйәр. «Яраг» ялы сөзлере гошулып билмейәр. Бу түркмен-огуз тайпаларына дегишли болан шиве гошулмаларыдыр.

«Габа алам гөтерен ханымыз Баяндур ханымыз Баяндур Хан, гарыш гүни өнден депен алпымыз Салур Газан». Бу мысал 150-нжи сахыпадан алынды. Бу мысалда гелйән «гарыш гүни» «гарышылып уршулан гүни» диймек болуп, ол өзүниң рухы, хәсиети боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркменчедир. «Өнден депен» сөзлеринде, илки билен, онуң «өнден» дәл-де «өнденлигини» беллемек герек. Өнден депен, өнден ат салан манысында, рухы боюнча-да, сөзлери боюнча-да түркменчедирлер. Бу мысал хем 150-нжи сахыпадан алынды. 144-нжи сахыпалардан ашакдакы мысаллары аларыс». Беглере хош галың дийди», «Габа агачда тал пудагын гурымышлы, яшарып гөгерди, ахыр», «Эл гошурын, ол йигиде салам вергил». Бу сетирлер хакында мен сөз узалдып отуржак дәл. Олар өзлери хакында айдып отырлар. «Китабы Дәде Горкудың» дилиниң үстүнде йөрите дурун гечмек, бизиң непемизе гирмейәр. Мен онуң дилинден [illegible] мысаллар гөркезмек билен чәклейәрин. Йөне бу китабың түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде иң гымматлы чешмелериң биридигини айдярыс. Шонуң билен бирликде, оны дине бир түркмен эдеби дилиниң нукдайназарындан дәл, эйсем әхли түркмен шивелери билен багланышдырып өвренмели. Чүнки «Китабы Дә-

де Горкут»—ала лисаны танфен огузан» дийлип йөне ерден айдылмандыр. Китабың дилине белли бир дережеде арап-парс элементлериниң аралашандыгыны беллемек герек.

Китапдакы шыгырлар өзлериниң бейтлери, ритмлери, капыялары боюнча энтек түркмен гошгусының кәмиллешмәндигини ве онуң формаланыш ёлуна дүшендигини аңладярлар. Меселем:

Ярадан хакы үчүн туры телгил,
Дөрт ншыны кафыр баглады, билгил, беллү билгил.

Шу ерде ене бир гезек гайталамак нелейәрис. Кәбир формаларың хәзирки түркмен эдеби дилинде ёклугына гарап, шол формалары түрк я-да азербайжан формалары дийип душүндирмели дәл. Ол формалар шол диллерде ёк. Олары түркмен шивелеринден агтармалы. Себәби «Китабы Дәде Горкут — ала лисаны танфен огузан».

III БАП.

XI АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ

Махмут Кашгарының «Дивану—лугаты—эт—түрк» сөзлүгиндәки шыгыр бөлеклери, аталар сөзи ве накыллар

Махмут Кашгары өзүниң «Дивану-лугаты-эт-түрк» сөзлүгинде өзүниң огузлардан боландыгыны гөркезип шейле язяр: «Бизиң эмир аталарымыз «хамыр» диердилер. Чүнки огузлар «эмир» дие билмән, «э» сесини «х» сеси билен чалшырып «хамыр» диердилер. Бизиң атамыз—түрк юрдуны саманылардан басып алан кишиң, шол-да «хамыр» диерди. (Махмут Кашгары» «Дивану-лугаты-эт-түрк» Стамбул. Амыра басмасы, 1933-нжи хижри йылы, I т. 102 с.).

Түрклериң юрдуны саманылардан бошадан Солтан Махмут Газнавы болупдыр. Солтан Махмут огуз-түркмениниң кайы уругындан болупдыр. Муны тарыхчылар Мирхаид, Салурбаба, Абулгазы гөркезйәрлер. Диймек, Махмут Кашгары гелип чыкышы боюнча огуз-түркмениниң ёкары гатлагындан болупдыр.

Махмут Кашгарының терҗимехалындан долы маглумат ёк. Ол китабының сөзбашында өзүниң какасының адының Хусайындыгыны ве Хусайының хем Мухаммединиң оглудыгыны беллән гечйәр. Китабының жилдиниң даш йүзүнде болса Махмут Кашгары дийлип языляр. Шуна середенинде ол гелип чыкышы боюнча Кашгар шәхериңден болмалы боляр. Эмма Махмудың өзи аслының Кашгарландыгыны хич ерде гөркезмейәр. Махмут Кашгарының «Дивану-лугат-этТүрк» сөзлүги 466 хижри йылында язылыпдыр. Бу сене милады йылының 1073—1074-нжи йылларына габат гелйәр. Махмут Кашгары бу сөзлүги язмагының себәбини китабының сөзбашында шейле гөркезйәр:

«Мен Бухара ымамларындан ве ене бир Нишапурлы ымамдан ыгтыбарлы сөз эшитдим. Оларың икисиле өзлериндәки делиллере эсасланып, алланың ресулы, гой, оңа алланың алкышы ве саламы болсун, одындан шейле ровайт этдилер, гүррүң бердилер: Ол, ягны пыгамбер кыямат шертлерини ве ахыр заман аламатларыны ве огуз түркменлериниң мейдана чыкышыны, оларың хөкүмети эелейши ве ахыр заман питнелери хакында ятланда, гүррүң эденде, шейле дийди: «Түрк дилини өврениң, чүнки оларың мүлки, ягны патышалыгы узын, узак болар. Эгер бу гүррүң догры болса-да, догры болмаса-да онуң жогапкәри оларың өзүдир, шейле боланда оны, ягны түрк дилини өвренмек важып болуп дуряр. Эгер ол ровайт догры болмаса оны, ягны түрк дилини өвренмеги акыл макуллаяр. Мен оларың, түрклериң юртларыны, обаларыны гездим, агтардым, оларың сөзлерини ве капыяларыны йыгнадым, сайлап, сечип алдым. Булар түрк ве түркмен-огуз ве чигил, ягма ве гыргыз боюнчадыр.

Махмут Кашгарының китабының сөзбашындан алнан шу сетирлерден гөрнүши ялы, автор түрк дилини өвренмегиң важыплыгы хем оны акылың макулландыгыны огуз түрклериниң, ягны түркменлериң мейдана чыкмагы, огуз дөвлетиниң гуралмагы, ягны түркмен дөвлетиниң гуралмагы билен багланышдыряр. Икинжиден, шу сөзлүги дүзмеклигиниң себәбини хем түркмен дөвлетиниң мейдана гелмеги ве дөремеги билен багланышдыряр. Үчүнжиден, Махмут Кашгары сөзлүкдәки сөзлериң ве капыяларың баш халка дегишлидигини, баш юртдан ол сөзлери ве капыялары йыгнандыгыны, шоларың бириниң түркмен-огуздыгыны гөркезйәр. Гызыклы зат бу ерде Махмут Кашгары «түрк, чигил, ягма, гыргыз» сөзлериниң арасында «ве»

баглайжысыны уланяр, эмма «түркмен-огуз» сөзүниң арасында шол баглайжыны уланман, олары бир сөз хөкмүнде гөркезйәр. Дөрдүнжиден, огуз сөзлери «Дивану лугаты-эт-түрк» сөзлүгинде меркези орны зелейәр. Бу сөз китабың ичинден эриш-аргач, онуң өзеш болуп гечйәр. сөзлериң әхмиетини, манысыны, ериши, дүшүниклидигини, дүшүнкли дәлдигини гөркезмегиң өлчеги болуп хызмат эдйәр. «Бу сөз огуз сөзүдир, бу сөз огузлара дүшүнкли дәлдир» диен ялы сөзлер хер бир сахыпада хәли-шинди гайталаныш дуряр. «Огуз» сөзи бирнәче гезек гайталанып дурмаян сахыпа кичанда аздыр. Шу ягдайларың хеммеси «Дивану-лугаты-эт-түркде» уланылан гошгы бөлеклериниң, накылларың ве аталар сөзлериниң биринжи нобатда, түркмен халкына дегишлидигини субут эдйәр.

Махмут Кашгарының сөзлүгиндәки шыгыр бөлеклериниң, накылларының ве аталар сөзлериниң, эсасан, түркмен халкына дегишлидигини ене бир факт айдың гөркезйәр. Бу шыгыр бөлеклери гадымы түркмен гошук формасында болуп, олар, эсасан, гысга метрли дөртлемелерден ыбаратдыр. Бу дөртлемелерде биринжи үч сетир капыялашяр ве дөрдүнжи сетирлер болса бош гелйәрлер я-да өзара капыялашып, шыгры, шыгыр бөлегини соңлаярлар. Меселем, ашакдакы бентде болшы ялы:

Кыш яйгару сүвленүр.
Эн, ат мениң ширийүр.
Иглер еме севрийүр.
Эт, йиш такы бекрешүр.

Манысы: Бу ерде гыш билен томсуң айдышыгы суратландырыляр: Гыш томса гаршы гошун узатды, адам, ат менде семрейәр, кеселлер менде азаляр, адамың эти, иниң хем берклешйәр дийип, гыш томса айдяр. Бу шыгыр бөлеги гадымы түркмен гошук формасында, еди богунлы өлчегде язылыпдыр. Махмудың сөзлүгиндәки шыгыр бөлегиниң көпүси шу бентде, шу өлчегде языландыр. Бу түркмен поэзиясына дегишли формадыр. Бүтин классыкы түркмен поэзиясы шу дөртлеме формасында языландыр. Бейлеки түрки халкларың поэзиясына бу форма хәсиетлендириижи дәлдир. Шу нукдайназардан хем Махмудың сөзлүгиндәки гошгы бөлеклери, биринжи нобатда, түркмен эдебиятына дегишлидир. Махмудың сөзлү-

гиндәки накылларың ве аталар сөзлериниң хем улы бир кысмы хәзирки вагтда түркмен халкының арасында яшаяр. Биз олары бу ерде санап отурмакчы дәл.

Бу иш Махмут Кашгарының «Дивану лугаты-эт-түрк» сөзлүгиниң өвренилишиниң бизде башлангыжы дәл. Түркмен филологиясы бу ише хас өңрәк гиришди. Шу ишиң авторы Рахман Режебов өзүниң «XVIII асыр түркмен эдебиятының эсасы чешмелери» (1958) диен макаласында, «Эдебият ылмына дегишли терминлериң сөзлүги» (1966), «Лирики мазмун ве шыгыр сунгаты» (1968), «XVIII—XIX асырлар түркмен эдебиятының дөредижилик стили» (1969) атлы китапларында Махмут Кашгарлының сөзлүгиндәки шыгыр бөлеклеринден ве накыллар хем аталар сөзлеринден энчеме нусгалар чап этди. «Лирики мазмун ве шыгыр сунгаты» китабында автор бу шыгыр бөлеклериниң өлчеглериниң үстүнде йөрите дуруп гечйәр ве оларың түркмениң гадымы поэзиясына дегишлидигини субут эдйәр. Шунуң үчин биз бу ерде бу меселәниң үстүнде хем дуруп гечмейәрис. Мундан башга Сапар Мухы оглы Ахаллы «Дивану лугаты-эт-түркиң» түркмен дилини өвренмекдәки әхмиетине багышлап, йөрите кандидатлык диссертация язды. Бу китап чап болуп чыкды. Шейлеликде, Махмут Кашгарының бу сөзлүги гадымы түркмен эдебиятыны ве дилини өвренмекде баш чешме, онуң маясы хасап эдилйәр.

Махмудың диванындакы гошгы бөлеклер хакында кәбир белликлер. Бу гошгы бөлеклериң бир бүтеви гошгудан алнанмы, я-да оларың шол бөлек гөрнүшинде халк арасында болупдырмы? Муны такыклап айтмак кын. Биртопар шыгыр бөлеклериниң соңунда, соңкы сетирлери «сүчрашур, уграшур, мүңрешур, энрешур, бекришур» ялы сөзлер билен соңланяр. Шу ягдая гараныңда, бу шыгыр бентлери бир улы гошгудан алнан бентлер ялы болуп гөрүнйәр. Шейле болан суратда бүтеви, улы гошгуларың шол вагтки түркмен поэзиясында боландыгыны айтмак болжак. Эгер-де бу гошгы бөлеклери, шол бөлеклигинде халк арасында яшан болса, онда шол заман поэзиясында энтек улы, ловамлы гошгуларың аз боландыгыны беллемек мүмкиндир.

Бу шыгыр бөлеклери өзлериниң мазмуны, идеясы боюнча шол вагтдакы халкың сада яшайыш образлары, пикир эдиш тәрлери билен багланышыклы бо-

лупдыр. Оларда адамларың, сөвешижилериң гахрыманчылыгы, уруш, есириң ягдайы, галың төлэп, есири бошатмак, душманың үстүни гапыллыкда басмак, онуң өңүнде букуда гизленип ятмак, ышк ве сөйги, гөзелиң гөрки, айралык ав, шерап ичмек, байрамчылык, шатлык этмек, тебигат, гыш ве яз паслының айратынлыклары, ат ве бейлеки хайванлар, дүнйә хакдакы шол дөвүр адамсының садажа дүшүнжелери ве гайры шуңа меңзеш тарaплар гөркезилйәр.

Шулар билен бирликде, бу шыгыр бөлеклериниң ыслам тәсириндеп саплыгыны, онуң ысламдан өңки түркмен поэзиясына дегишлидигини беллемек герек. Шейле хем оларда арап-парс сөзлери хем габат гелмейәр. Мунуң өзи энтек поэзиямыза арап-парс диллериниң хем тәсириниң етмедик дөврүни аңладяр. Форма ве мазмун тайдан бу шыгыр бөлеклери эдебиятың өз өсүш ёлунда эң-эсли үстүнлик газанандыгыны аңладяр. Оларың ритми берк, капыялары, көпленч, долы ве кәмил капыялардыр. Шулар билен бирликде, онуң дилинде энтек адамың өз пикирини хемме тараплы, долы беян эдерден эжиз боландыгыны, дилиң энтек етерлик дережеде кәмиллешмәндигини сыпламак боляр. Себәби бу гошгуларың өзи Махмут Кашгарының өз дөврүнден хас өңки дөвре дегишли болара чемели. Бу гошгулары долы маны этмек үчин көп халатларда, сөзлемиң эесиниң я-да хабарының я-да башга бир агзасының сетирлерден дашарда дуряндыгыны, оны окыжының, барлайжының өзүниң ойланып тапмалы боляндыгыны беллемек зерурдыр. Еке бир дилиң дүшнүксизлиги дәл, эйсем шу ягдай хем шыгырларың манысына дүшүнмеклиги хас четиилешдирйәр. Меселем:

Күжи тени токушты,
Огуш конум окушты,
Черик тапа ыкышты,
Бирге келип, өч өтәр.

Бу сетирлерде бир адамың гахрыманчылыгы васп эдилйәр. Эгер шу ерде шу дүшүндириш болмаса, сөзлемлериң манысына дүшүнип болмаяр. Себәби, гахрыман сетирлерден дашарда дуряр. Ол адам өз гүйжүниң етдигиче, гүйжүне лайык сөвешди, ол доган гарындашларыны чагырып, олары гошун тарапа алып барды, якынлашдырды. Инди оларың хеммеси

биригип душмандан өч ислейәрлер. Шыгыр бөлеклер бу ишде дүшүндирилен махалында шу ягдайларың хеммеси дүшүндирилди.

Шыгыр бөлеклериниң догры язувында шу ягдайы белләп гечмек зерурды. Махмут Кашгарының диваны арап элипбиси билен язылыпдыр. Арап элипбийинде болса «п, ч, г, ж» харплары шол вагт хем болмандыр, шу вагт хем ёкдур. Бу харпларың ёклугы арап дилинде шейле сеслери өз ичине алян сөзлериң болманлыгы хем ёклугы билен дүшүндирилйәр. Түрки диллеринде болса шейле сеслери өз ичине алян сөзлер нәче дийсең шол вагт хем болупдыр, шу вагт хем бар.

Махмут Кашгары хем бейлеки түрки диллер билен иш салшан алымлар арап язувына бу дөрт харпы гошуп, оны кәмиллешдирмек ве оны түрки сөзлери язмага укыплы этмек пикири билен мешгул болман, ол язувы шол дуршуна, өзгертмән түрк диллери үчин, түрк сөзлерини берип билмек үчин уланыпдырлар. Нетижеде, оларың язувлы ядыгәрликлеринде «п, ч, г, ж» харплы сеслер шөхлелениp билмәндир. Олар бу ве бейле сеслери олара якын бейлеки сеслер билен аңладыпдырлар. «П» харпыны «б» харпы билен, «ч, г» харпларыны «ж, к» харплары билен аңладыпдырлар, ягны языпдырлар. Шунуң үчин Кашгарының диванына серетсең, «п, ч, г» харплы сеслер шол дөвүр дилинде болмадык ялы болуп гөрүнйәр. Меселем, «гүн, гөз, билге, тапугчы, гел, гит, гетир, гелгил» ялы сөзлер хемише «күн, көз, билке, табугчы, кел, кит, кетир, келкил» гөрнүшинде язылыяр. Хакыкатда болса шол дөвүр түрки диллеринде шу ёкаркы ягдайың ики варианты-да йөргүнли болупдыр. «Гелгил» я-да «келгил» ялы сөзлериң соңундакы гошулма болса, ялңыз «гил, гыл» гөрнүшинде болупдырлар. Шу ягдай Махмут Кашгарының сөзлүгиниң говшак тарапыдыр. Себәби, шол дөвүр түрки диллеринде «п, ч, г» харплы сесли сөзлериң шу [illegible] болландыгыны «Орхон ве Енисей язгыларының» дилинде нәче дийсең гөрмек боляр. Шу ягдая эсасланып, шыгыр бөлеклериниң транскрипциясында «г, ч, п» харпларының хем уланылан ерлери болды. Эмма текст оригинала лайык гөркезилди.

Махмут Кашгары өзүниң бу сөзлүгини 464-нжи йылда язмага гиришйәр. Ол оны 466-нжы йылда язып

гутаряр. Соңра 664-нжи йылда илки Сава шәхеринде соңра, Димашка гөчүп гиден Эбубекир оглы Мухаммет тарапындан Махмут Кашгарының хут өз голязмасындан гөчүрилип языляр. Кашгарының бу сөзлүги 1914—1917-нжи йыллар ичинде Амыра типографиясы тарапындан Түркиеде чап эдилип чыкарыляр. Мунуң арапча текстинде ялңыш көп гидипдир. Мен Махмут Кашгарыдакы шыгыр бөвеклерииден ашакда гетирен мысалларымы ялңыз шу Түркиеде чап эдилип чыкарылан нусгадан алдым. Хәзир ашакда шол шыгыр бөлеклеринден, накыллар ве аталар сөзлеринден мысаллар гөркезйәрис. Бу мысаллар диваидакыларың абсолют көплүгини өз ичине аляр.

Алп эр Төңе өлдиму
Исиз өжүн галдыму,
Өзлек өжин алдыму,
Эмди йүрек йыртылур.

Манысы: Батыр эр Төңе өлдими, пис дүнйә онсуз бош галдымы, замана өжүни алдымы, инди онуң матамында йүрек йыртыляр.

Махмут Кашгары бу сетирлерде гелйән «Төңе» сөзүни Эфрасиябың түрки ады диййип гөркезйәр. Эфрасияп гадымы Тураның легендар шасы, Фердевсиниң «Шанамасының» бейик гахрыманларындан биридир. Бу шыгыр бөлегинде эр Төңәниң ягны Эфрасиябың өлүмине гынанч билдирилйәр. Бу бир элегия бөлеги. Бу сетирлерде гелйән «өжүн» сөзи «дүнйә», «өзлек» сөзи «замана», «исиз» сөзи «пис» диймекдир.

Көрклүк тоңуг өзүңке,
Татлыг ашыг өзгеке,
Тутгыл коңук агырлык,
Язсын чавың будунга.

Манысы: Геркли доңуңы өзүң үчин сакла, датлы тагамлы ашыңы башгалара-да дадыр. Мыхманы агырла, хорматла, гой, ол сениң шөхратыңы иле яйратсын.

Бу сетирлерде гелйән «өзге» сөзи—«башга», «агырлыг» сөзи—«хорматлы», «коңук» сөзи «мыхман» диймекдир.

Алп ягыда, алчак чогыда

Манысы Мердиң батырлыгы ягы ичинде, юмшак адамың юмшаклыгы чекишме ве жедел вагтында белли боляр.

Бу сетирлерде гелйән «алчак» сөзи «юмшак адам», «чогы» сөзи—«чекишме, жедел» диймекдир.

Барды гөзүм яругы,
Алды өзүм коңугы,
Канда эринч коңыгы,
Эмди өзни озгурур.

Манысы: Гөзүмиң рөвшени гитди, ол мениң йүрегими өз яны билен алып гитди, инди онуң гонан ери, ягны яшаян ери ниредекә. Ол инди мени уйкудан, ягны гафлат уйкусындан ояндырды.

Бу шыгыр бөлегинде сөйгүлисини гидерен ашыгың халы гөркезилйәр. Бу сетирлерде гелйән «яруг» сөзи—«ягты, рөвшен», «өз» сөзи—«йүрек», «коңук» сөзи—«мыхман», «коңык» сөзи—«гонан ери», «эринч» сөзи—«мүмкин», «озгурур» сөзи—«ояндырар» диймекдир.

Авыңың ишин көчүрдүм
Ишин еме кәчүрдүм,
Өлүм отун ичирдим,
Ичди йүзи болун нарич.

Манысы: Онуң ишини гутардым, ягны оны өлдүрдим, ёлдашыны-да гачырдым. Оңа өлүм едүүни ичирдим, ичди-де йүзи нарынч ялы саралды.

Бу сетирлерде гелйән «иш» сөзи—«ёлдаш» хем «аял» манысында, «нарич» сөзи «нарынч» ялы «сары» манысыны аңладыр. Сетириң идеясында середенимизде, адам ахлагында шол дөвүрлерде формирленен ыгытсызлыгы аңмак боляр.

Алгыл өгүт менден
Огул эрдем тиле,
Бойла улуг бидге болуп
Билигиң үле.

Манысы: Оглуна несихат берип шейле диййәр: Эй, огул, менден өвүт ал, ылым ве хүнәр өврен, ил ичинде улы адам болуп етиш, билимиңи иле үлешдир.

Бу сетирлерде гелйән «эрдем» сөзи — «хүнәр, билим, лайыклык», «бой» сөзи — «тире, тайпа», «бидге» сөзи — алым, «үле» сөзи «пайлашдыр» диймекдир.

Ашыч аюр түбүм алтын, камыч аюр мен кайда мен.

Манысы: Газан айдар, мениң дүйбүм алтындыр, сусак диер эйсем мен ниреде. Газан өз дүйбүни нәче тарып этсе-де сусак мен сениң дүйбүни гөрүп дурун ахырын диййәр.

Булнар мени улас гөз,
Кара мециз, кызыл йүз,
Андан тамар түкел түз,
Булнап еке ол качар.

Манысы: Бу ерде сөйгүли гыз васп эдилйәр ве шейле диййилйәр: Ол хумар гөз мени есир этди, ол гара мениз, гызыл йүз мени есир этди. Ондан түкел гөзеллик дамяр, ол мени есир эдип өзи гачяр.

Бу сетирлерде гелйән «булнамак» сөзи—«есир этмек», «улас гөз» сөзи—«хумар, сүзүк гөз», «түз» сөзи «гөзеллик, герк» диймекдир.

Авчы ниже ал билсе, азыг анча ёл билер.

Манысы: Авчы нәче ал, хиле билсе, айы хем шонча ёл билйәндир.

Бу аталар сөзи ики саны бири-бириниң сырыны, хәсиетини, гайры тарапларыны гowы билйән душман хакында уланыляр.

Агылда оглак тогса, арыкда оты өнер.

Манысы: Агылда овлак догса, арык башында онуң өти өнер, сен рызк үчин гам чекме диймекдир.

Өзик мени комытты,
Сакынч маңа юмутты,
Көңлүм анар эмитти
Йүзүм мениң саргарур.

Манысы: Сөйги мени гомландырды, толкунландырды, мени гозгалаңа салды, гайгы маңа йыгнанды. көңлүм оңа, ол сөйгүлә тарап ымтылды, ышкдан йүзлерим саргаряр.

Бу сетирлердәки «өзик» сөзи—«сөйги», «комытты» сөзи—«гомландырды, толкунландырды, «сакынч» сөзи—«гайгы-гам», «юмутты» сөзи—«йыгнанды», «эмитти» сөзи—«ымтылды», саргарур» сөзи—«саралар» диймекдир.

Шу хили шыгыр бөлеклериниң мысалында шол дөвүр поэзиясында хем адамларың сөйги дуйгуларының, сөйги эстетикасының эп-эсли өсендигини ве шыгыр формаларында галыпланыы билендигини гөрмек болир.

Эрик эрни яглык, эрмекүп башы ганлыг.

Манысы: Армаз-ирмез дурнуклы кишиниң эрни мыдам яглыдыр, дурнуксыз кишиниң башы ганлыдыр.

Гүнде ирүк ёк, бегде кыйык ёк.

Манысы: Гүнде дешик, ирик болмаз, бег сөзүнде, вадасында гыйыклык, дөнүклик болмаз.

Этил сувы ака турур,
Кап түби как турур,
Балык телим бака турур,
Көлүң тикы күшерур.

Манысы: Этилиң сувы акып дур (Этил—гадымы түрк халкларының дилинде хәзирки Волга дерясының ады болупдыр). Ол сув гаяның дүйбүне сойканып, какып дур. Онда балык-да көп, гурбага-да көп. Онуң сувы көллери-де долдуряр.

Бу шыгыр бөлегинде Этил дерясы васп эдилйәр. Бу сетирлердәки «бака» сөзи—«гурбага», «күшерур» сөзи «дулдурар» диймекдир.

Канча бардың эй огул,
Эрдиң мунда мин, амул,
Аттаң эмди сен тоңгул,
Кылдың эрсе кылмагув.

Манысы: Бу ерде йүз дөндерип, өйи ташлап гиден огула, йигиде йүзленилйәр ве шейле диййилйәр. «Сен нирә гитдиң эй огул, бу ерде аркайын ве дынчдың, инди сен гайдып гелен-де болсаң, саңа ат ёк, сен атдан дөн, эл чек, инди саңа ат берилмез, сен хич бир кимсәниң этмедик ишини эдип гитдиң.

Бу сетирлердәки «канча» сөзи—«нирә», «мин» сөзи — «аркайын», «амул» сөзи—«дынч», «эрсе» сөзи—«кимсе, эр», «кылмагув» сөзи — «кылмадыгыны» диймекдир.

«Алымчы—арслан, беримчи—сычган»

Манысы: Алгылы арслан дыр, бергили сычан.

«Эсенде йевек ёк»

Манысы: Саг адамда, аман-эсен адамда ховлукмачлык болмаз.

«Ач нә иймес, ток нә тиймес»

Манысы: Ач нәмәни иймез, док нәмәни диймез. Ягны, ажың иймежек зады болмаз, докуң диймежек зады болмаз.

Гөрүн нечүк гачмадың,
Ямар сувын гечмедиң,
Таварыңы сачмадың,
Иңйсун сени эр бөри.

Манысы: Бу сетирлерде сөвешде еңилен ве есир душен адама шейле дийилйәр: Мени гөрениңде гачмадыңмы, гачып Ямар айлагындан гечмедиңми? Нәме үчин илкибашда өзүңи халас этмек үчин маңа малыңы сачмадың. Инди сени өлдүрдим, гой, сениң маслыгыңы эркек мөҗеклер иййсин.

Бу сетирлерде гелйән «Ямар» сөзи—айлаг, деря ады ве «тавар» сөзи—мал диймекдир.

Кышга итин келсе калы кутлуг яй
Түн, күн кече алкануур өзлек биле ай.

Манысы: Эгер яз гелсе, сен гыша тайяр бол. Гиҗе-гүндизиң гечип дурмагы билен ай ве замана ёрулып гутармакдадыр.

Бу сетирлерде гелйән «итин» сөзи—«тайяр бол», «калы» сөзи—«эгер», «алкануур» сөзи—«ёрулар, ыгнар», «өзлек» сөзи—замана диймекдир.

Ай толун болса элгил имлемес.

Манысы: Ай долан болса, оңа эл узадылып гөркезилмез.

Тавар үчүн таңры уззалмазын,
Уя кадаш оглуны жыңла богар.

Манысы: Бу ерде адамларың арасында рехимсизлигиң гүйчлидиги гөркезилйәр ве шейле дийилйәр: Мал үчин таңрыдан уялман, уя өзүниң доган огланыны богар.

Бу сетирлерде гелйән «уя» сөзи—«доган ве гарындаш», «уззалмазын» сөзи—«уялман», «кадаш» сөзи—«гарындаш» диймекдир.

Өзли оза эренлер,
Эрдем беги билик таг.
Айды укүш өгүтлер,
Көңлүм болар аңар саг.

Манысы: Өңки гечен заманда шейле эренлер бардыр. Олар хүнәр беги ве билим дагыды. Олар көп өгүтлер дийип гечдилер. Шоларың ады билен, шолары ятланымда көңлүм сагдыр.

Бу сетирлерде гелйән «оза» сөзи—«өң, өңки заманда», «укүш» сөзи—«көп», «аңар» сөзи—«шонуң билен» диймекдир.

Айдым аңар севүк,
Бизни таба не элүк,
Кечтиң язы керик,
Кырлар, азыз безүк.

Манысы: Сөйгүлисиниң гечип гайдан ёллары хакда айдяр: Мен оңа дийдим, эй сөвдүгим, бизиң тарапа нәхили гиң дүзлери, чөллери, бейик даглары гечип гелдиң?

Бу ерде гелйән «севүк» сөзи—сөйгүли, «таба» сөзи—«тарапа», «не элүк» сөзи—нәхили, «язы» сөзи—дүз, «керик» сөзи гиң, «кыр» сөзи—чөл, «азыз» сөзи—бейик диймекдир.

Яй барубан эркүзи,
Акты акын мундузы,
Тогды ярук йылдызы,
Тинле сөзүм гүлкүсүз.

Манысы: Яз гелип, гарлар эреди, гүйчли силлер акды, парлак йылдыз догды, сөзүми гүлкүсиз диңле.

Бу сетирлерде гелйән «эркүзи» сөзи—яз геленде гарың биринжи эремеги билен дөрейән «сил», «мундуз» сөзи—гүйчли сил диймекдир. Бу сетирлерде яз паслы васп эдилйәр.

Өзлек камуг копреди,
Эрдем арыг сопреди,
Юнжыг, вауз тапреди,
Эрдем беки чертилүр.

Манысы: Заманаың говшаклыгыны гөркезйәр ве шейле диййәр: Замана бүтинлей говшады, чин билимдарлар азалды, хор-хомсы гүйчсүзлер ве ярамаз-

лар гүйчленди ве көпелди. Бу затларың хеммеси ылым ве хүнәр бегиниң (Эфрасиябың) өлмеги нетижесинде болды.

Бу сетирлерде гелйән «камуг» сөзи—тамам, бүтин, «көвреди» сөзи—гопшады, «севреди» сөзи—азалды, «төвреди» сөзи—гүйчленди, көпелди, «чертил» сөзи—«ёк болмак» диймекдир.

Ыврык башы казлаю,
Саграк толу көзлею,
Сакынч кузы кишлеп
Түн, гүн биле севинелим.

Манысы: Шерап габының бойны газың бойны ялы дикелип дур. Кәсе болса гөз ялы шерапдан долы. Гайгы-гамы шол шерабың дүйбүнде гизләп, гиже-гүндиз шатлык эделин.

Бу сетирлерде гелйән «ыврык» сөзи—күйзе, «мей габы», «саграк» сөзи «кәсе», «сакынч» сөзи—«гайгы», «кузы» сөзи — «дүйби» диймекдир.

Излик болса, эр уллымас,
Ичлик болса ат ягрымас.

Манысы: Кишиниң аягында ковуш болса, онуң аягы чапылмаз, эриң ашагында кече ичлик болса, ат ягыр болмаз.

Бу сетирлерде гелйән «излик» сөзи—«ковуш», «уллы» сөзи—«чапылмак, ярыланмак», «ичлик» сөзи бу ерде эриң ашагында гоюлян «текелти» диймекдир.

«Эрдем башы тил».

Манысы: Ылым ве хүнәр башы дилдир.

Қошны, конум агышка,
Кылгыл ашар агырлык.
Артут алып анынгыл.
Эзгүв тавар огурлук.

Манысы: Гоңшыңы, гарындашы горап сакла, олара хормат эт. Олардан бир совгат алсаң, онуң дерегине совгат бермек үчин бир ягшы зат тайярлап гой. Өз дөврүниң этикасындан гүррүң берйәр ве шейле диййәр.

Бу сетирлердәки «кошны» сөзи—«гоңшы», «конум» сөзи—«гарындаш», «ашар» сөзи—«оңа», «агырлык» сөзи—«хормат, «артут» сөзи «совгат», «анынгыл» сөзи—

«тайярла», «огурлык» сөзи—«дерегине», «эзгүв» сөзи—«говы» диймекдир.

Түрлүк чечек ярылды,
Барчын язым герилди,
Учмак ери горулди.
Тумлуг ене келгүвсүз.

Манысы: Дүрли гүллер ачылды. Йүпек дүшек ере дүшелди. Женнет ери горүлди. Совук гайдып гелмесиз болды.

Бу сетирлердәки «барчын» сөзи—йүпек, «язым» сөзи—«дүшек», «учмак» сөзи—«женнет», «тумлуг» сөзи—«совук» диймекдир.

Арпасыз ат ашумас,
Аркасыз алп черик сиюмас.

Манысы: Арпасыз ат бир ере ашып билмез, батырың аркасы болмаса, ол гошун еңип билмез, сындырып билмез.

Ыкылажым эрик болды,
Эрик болгу ери горди,
Булут өрүп, гөк өртүлди,
Туман туруп толы ягды.

Манысы: Бедев атым гүйчли чапды, чапып, гелмели ере барчадан өң гелди, барчадан өң гелмели ери горди. Булут өрүп, гөк йүзи өртүлди, туман туруп, долы ягды.

Бу сетирлердәки ыкылач сөзи — «бедев ат», «эрик» сөзи «йүврүк» диймекдир.

Алп эрик ярытма,
Ыкылач аркасын ягрытма»

Манысы: Батыр эри ынжытма, бедев атың аркасыны ягыр этме.

Өпкәм гелип үградым,
Арсланлаю кукредим,
Алплар башын төградым,
Эмди мени ким тутар.

Манысы: Өзүниң гахрыманлыгыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Гахарым гелип үградым, арслан ялы

арладым, батырларың башыны доградым, инди мения тутуп билжек бармы?

Бу сетирлерде гелйән «өпке» сөзи—«гахар», «күкремек» сөзи—«арламак», «алп» сөзи—«батыр» диймекдир.

Оттуз ичин кыкыралым,
Ёкар гопуп секрелим,
Арсланлаю күкрелим,
Качты сакынч севинелим.

Манысы: Шерабы хер биримиз үч гезек ичелин, ёкары галып сегрелин, ылгалын, арслан ялы награ чекелиң. Гайгы-гам гачды, гитди, шатлык эделин.

«Оттуз» сөзи бу ерде үч-үчден диймекдир. Ёкары гопмак» сөзи—ёкары галмак манысында, «сакынч» сөзи «гайгы-гам» манысындадыр.

Эндик киши титилсүн,
Ил, төрү етилсин,
Токлы бөри йитилсүн,
Казгу еме савылсун.

Манысы: Самсык адам гылыч илен пара-пара эдилсин (бу ерде акмак адам—акмак хәким манысында болмагы мүмкин). Ил ве девлет, канун дикелсин, беркарар болсун. Токлы билен бөри биле ийдилсин, биле гезсин, гайгы ене сопулсын.

Бу сетирлердәки «эндик» сөзи—самсык, «титилсүн» сөзи—пара-пара эдилсин, «етилсүн» сөзи—беркарар болсун, йитилсүн» сөзи—«ийдилсин, биле бир ерде гезсин» манысындадыр.

Эндик ума өвлүги агырлар.

Манысы: Самсык мыхман өй эесини агырлар, хорматлар, ягны өй эесине керем эдер, хөдүр эдер.

Урунжак алып ярмады,
Алымлыг гөрү армады,
Адашлык үп отурмады,
Калың эрин тиркешур.

Манысы: Ол пара, аманат алмакдан ёрулмады. Пара, аманат алан адамларыны гөрмекден хем ядамады, достлугыны довам этдирмеди. Улы гошун йыгнап, ол гошун билен мениң үстүме сүрүп гелйәр.

Бу сетирлердәки «ярмады» сөзи, «ёрулмады», «армады» сөзи—«ядамады», «урунжак» сөзи—«пара», «алымлыг» сөзи «алгылы», «адашлык» сөзи—«достлук», «калын» сөзи—«көп», «тиркешур» сөзи - «сап-сап болуп, ҳерпеширип» манысындадыр.

Эмиклик орагут күсекчи болар.

Манысы: Эмдирижи аял нермен болар. Бу сетирдәки «эмиклик» сөзи—«эмдирижи», «орагут» сөзи—«аял», «күсекчи» сөзи—«иштәмен, нермен» манысындадыр.

Усытган куяш капсады,
Умупчлыг азаш яйсады,
Артыш сувын гечседи,
Будун аныи үркүшер .

Манысы: Яндырыжы куяш бизи гапсады, үстүмизи басды. Умыдына бил баглан достумыз, ягны гүнеш бизе гөрүплик этди, бизе душман болды. Душман гошуны Иртиш дерясыны гечер болды, шол себәпли ил арасына үркме-тезме дүшди.

Бу сетирлерде гелйән «усытган» сөзи — «якыжы», «умынчлыг» сөзи—«умытлы», «яйса» сөзи—«гөрүплик этмек», «Артыш» сөзи «Иртиш дерясы», «гечседи» сөзи — «гечер болды», «үркүшер» сөзи—үркйәрлер, титрешйәрлер», диймекдир.

Үкрейүки мундаг ок.
Мундан азын теклаг ок,
Атса ажун уграп ок,
Даглар башы кертилүр

Манысы: Догрудан-да дүнйәниң адаты шейледир. Пәле мундан башга-да окун өлдүрижи, ажы адатлары бардыр. Дүнйә, замана уграп, каст эдип ок атса, дагларың башы кертилер.

Бу сетирлерде гелйән «токушты» сөзи — «сөвешди», «ок» я-да «ук» сөзи—догрудан хем, «азын» сөзи—«башга», «ажун» сөзи «дүнйә, замана» диймекдир.

Кыш яй биле токушты,
Кыңыр козун бакышты,
Тутушкалы якышты,
Утгалы жат уграшур.

Манысы: Гыш яз билен сөвешди. Олар гыңыр

гөзлери билен бири-бирине бакышдылар. Тутушмага якын галды. Бири-бирини утмага җан эдйәрлер.

Бу сетирлерде гелйән «токушты» сөзи—«сөвешди», «мат» сөзи болса гүйчлендирижи гошулмадыр.

Қаклар камуг көлерди
Таглар башы илерди,
Ажүн тени йыларды,
Тү-тү чечек чергешүр.

Манысы: Қакларың сувы көпелип, көле өврүлди, дагларың башы гөрүнди, дүнйәниң тени йыларды, дүрли гүллер сап чекдилер.

Бу сетирлерде гелйән «как» сөзи чеменликлердәки сув, «илерди» сөзи «гөрүнди», «тү-тү» сөзи—«дүрли-дүрли», «чергешур» сөзи—«сап чекишер» манысындадыр. Бу ерде яз паслының гелмеги васп эдилйәр.

Эрен алпы окуштылар,
Кыңыр көзүн бакыштылар,
Қамуг толмун токуштылар,
Қылыч кынга күкүн сыгды.

Манысы: Гахрыманлар, батырлар бири-бирини мейдана чагырды, олар гыңыр гөзлери билен бири-бирине гарадылар, әхли яраглар билен сөвешип чыкдылар, ган йүзүнде гатап галмагындан гылыч гынына зордан сыгды.

Бу сетирлердәки «эрен» сөзи—«эсгер», «батыр окуштылар» сөзи—«бири-бирини чагырды», «толум» сөзи—«яраг», «токуштылар» сөзи—сөвешдилер.

Үвлешип эрен бөрүлеюо,
Йыртан яка орлаю,
Сыкрып үни юрлаю,
Сыгтап гөзи өртүлүр.

Манысы: Бу сетирлерде Эфрасиябың өлүмине гыынаның батырларың, адамларың, эсгерлериң аглайшы гөркезилйәр ве шейле дийилйәр: Эсгерлер, адамлар бөри ялы үвлешйәрлер, орлашып яка йыртярлар, багшы ялы, багшының сеси ялы сыгырып сес эдйәрлер, аглашып, яш билен гөзлери өртүлйәр.

Бу сетирлерде гелйән «сыкрып» сөзи—«сыгырып», «юр» сөзи—«багшы, «сыгтап» сөзи—«аглап» диймекдир.

Башы аның алыкты,
Каны юзуп турукты,
Балыг болуп тагыкты,
Эмди аны ким тутар.

Манысы: Бу ерде бир яралының ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр. Онуң башы, ярасы зая-ланды, ганы доңуп гатады, дурукды, ол яралы болуп дага чыкды. Инди оны ким тутуп билер.

Кар, буз камуг эрүшди,
Таглар сувы акышды,
Гөкшүн булут өрүшди,
Кайгук болуп үгрешүр.

Манысы: Барча гарлар, бузлар эрешди, дагларың сувы акышды, гөгүмтил булутлар өрүшди, ол булутлар гөкде, ховада ыраңярлар, үгрүнйәрлер, денизде гайыгың ыраншы ялы.

Курвы, чувач курулды,
Тугум тикип, урулды,
Сусы, атын орулды,
Канжук качар, ол тутар.

Манысы: Бу ерде сөвеш ве сөвеш мейданы гөркезилйәр ве шейле дийилйәр: Патышаның чадыры гурулды, байдак дикилип, депрек урулды, душманың аты гошуны орак ялы орулды, душман нирә гачсада, ол оны тутар. (Махмут Кашгарының өзи бу сетири оларың улусы я-да көпүси менден нирә гачып гидер дийип маны эдйәр). Бу сетирлерде гелйән «курвы» ве «чувач» сөзлери «чадыр» диймекдир. Бу чадырлар патышалар үчин йүпекден йөрите өрүлер экен. «Сув» сөзи—«гошун» диймекдир.

Яланык өрүлмиш гап ол, агзы ярлып алкынур.

Манысы: Адам бир өрүлен гапдыр, халтадыр, агзы йыртылып зая-ланяр.

Эмди өзүн өзүнди,
Кидеп телим өкүнди,
Ил болгалы икинди,
Андаг эрик ким тутар.

Манысы: Душман инди уйкусындан ойнды, соңра гаты өкүнди, икинжи гезек ярашмына, шейле адамы менден башга ким тутуп билер.

Бу сетирлерде гелйән «озунды» сөзи «оянды» ве «ояндырды», «кидей» сөзи «сопунлан», «ил болгалы» сөзи—«ярашанына», «икинди» сөзи—«икинжи гезек» диймекдир. Бу ерде сөзлейжи өз душманыны гаты башаржаң ве батыр дийип сыпатландыряр. Шейле батыры менден башга ким тутуп билер, хич ким тутуп билмез диййәр.

Тебду маңа элинди,
Эмгек гөрү өлунди,
Кылмышыныга иленди,
Тутгун болуп ол катар.

Манысы: Душман маңа есир дүшди, эмгек гөрүп өлер болды, өз эден иши үчин кәйинди өзүни язгарды, есир болуп, ягны есирликде ол инди гаты гүнлери, агыр гүнлери башдан гечирйәр.

Бу сетирлерде гелйән, «тебду» сөзи—душман, «элинди» сөзи—«өлүм халына етди», «иленди» сөзи—«өзүни язгарды», «катар» сөзи —«гаты гүнлери башдан гечирйәр» диймекдир.

Тай ататса, ат тынур.
Огул эрсесе, ата тынур.

Манысы: Тай ат болуп етишсе, ат дынар, огул йигит болуп етишсе, ата дынар.

Тегур мениң савымны билгелиге ай.
Тынур калы ататса кысрак саны тай.

Манысы: Мениң хабарымы алымлара етир ве айт: тай эгер етишип, атларың саныла гошулса, байтал дынар.

Бу сетирлерде гелйән «тегур» сөзи «етир», «сав»—«хабар», «билге»—«акыллар», «ай» сөзи—«айт», «калы» сөзи—«эгер», «кысрак» сөзи—«байтал» диймекдир.

Иду берип бошаттум,
Тавар юлуг тишуттум,
Эрен ассын ашуттум,
Йүкүн барча өзи чогды.

Манысы: Бир есир дүшен адам хакында гүррүң берйәр ве шейле диййәр: Оны, ягны есири ызына иберип бошатдым өзүни сатын алмак үчин өз юрдундан она бу ере мал дашатдым. Үчүнжи сетириң манысы: Эркеклериң ашагыны, ягны юмуртгасыны она ийдирдим, я-да эркеклериң маслыгыны, ягны өлен душманларың маслыгыны онуң өзүне ере гөмүрдим болмалы. Дөрдүнжи сетирде шу ишлерде ол ялңыз өзи өз йүкүни тайлады, ягны хич ким оңа көмеклешмеди дийилйәр.

Бу сетирлерде гелйән «ыд» сөзи «ибермек», «юлуг» сөзи—есири бошатмак үчин төленйән мал, пул, «чогды» сөзи болса «йүкүни тайлады», диймекдир. Үчүнжи сетириң соңундакы сөз «ашаттум» болса, «ийдирдим», манысындадыр, «ашыттум» болса «ашырдым» манысындадыр. Махмут Кашгарының өзи бу сетири «эркеклер ашагыны (юмуртгасыны) ер астында гөмдүрдим» диййәр.

Кулан тукел комутты,
Аркар, сокак юмутты,
Яйлаг тапа эмитти,
Тиркак турур сегрешур.

Манысы: Гуланлар бүтинлей вагты чаглыкдан толкунлдылар, даг гойны ве сайгак үйшүшдилер, оларың хеммеси яйлаг тарапа ымтылдылар, олар тиркешип сегрешйәрлер.

Бу шыгыр бөлегинде яз пасылы васп эдилйәр. Бу сетирлерде гелйән «аркар» сөзи—«даг гойны», «сокак» сөзи—«сайгак» диен хайваның ады, «тапа» сөзи—«тарап», «тиркак, турун» сөзлери—«тиркешип» диймекдир «Тиркешмек» болса, «сап чекмек» диймекдир.

Келди беру артуру,
Берди илин ортуру,
Мунда калып олтуру,
Букри болуп уп бутер.

Манысы: Бу ерде есир дүшен бир эмириң ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр. Бег хетдинден ашып, үстүмизе сүрүп гелди, эмма ол есир дүшүп, өз илини бизе совгат берди. Өзи бизиң янымызда галды, отурумлы болды, онуң билин бүкүлди, сесин болса говшак чыкяр.

Бу сетирлерде гелйән «беру» сөзи—«бу ере, бәри», артуру» сөзи—«хетдинден ашып», «икинжи артуру»—

«совгат», «букри болуп» сөзи—«букрелип, «үп» сөзи—«сес», «бүтер» сөзи—«говшаяр диймекдир.

Кулак эшитсе, көңүл билер,
Көз көрсе, өзүк келер.

Манысы: Гулак эшитсе, көңүл билер, гөз сөйгүлисини гөрсе, адама ышк, шовк гелер.

Толум анутса кулон болур,
Толум унутса, булун болур.

Манысы: Яраг тайярласа гулуны тапар, ягны гул есир алар я-да гулан тапар, авлар, ярагы унутса өзи есир болар.

Бу сетирлерде гелйән «толум» сөзи—«яраг», «булур» сөзи «тапар», «анутса» сөзи—«тайярласа», «булун» сөзи—«есир» манысындадыр.

Көңлүм анар кайныю,
Ичтен аңар ойныю,
Келди маңа бойныю,
Ойнап мени аргарур.

Манысы: Сөйгүлиси хакында сөзлейәр: Көңлүм онуң үчин гайнаяр, ичерде онуң билен яйнап вагтымда. Улумсылык билен ол мениң яныма гелди, ягны аграс ве дабаралы гөрнүшде. Ол мени ойнады ве ядатды.

Бу ерде «ичтен» сөзи—«ичерде», «бойныю» сөзи—«аграс, дабаралы», аргарур» сөзи «ядадяр» манысындадыр.

Актурур көзүм юлак,
Түшленер өрдек, ёгак.

Манысы: Гөзүм сил, жоя акдыряр, оңа болса, өрдек ве газ дүшйәр. Бу ерде «юлак» сөзи—«сил, жоя», «югак» сөзи газ манысындадыр.

Эрен арыг үрнешүр,
Өжиш, кекин иртешүр,
Сакал тутуп тартышур,
Көкси эра от түтәр.

Манысы: Чын эрлер гахар газап билен доляряр, өч агтарярлар, сакал тутушып, дартышярлар, оларың ичинде, гөксүнде от түтейәр.

Бу сетирлерде гелйән «эрен арыг» сөзи—«чын эрлер», «кек» сөзи—«өч», иртешүр» сөзи—«агтарярлар», ызарлаярлар, гөзлейәрлер» «көкси эра» сөзи—«гөвси ичинде» диймекдир.

Геңешлик билик уэрашур,
Геңешсиз билик опрашур.

Манысы: Геңешли билим уэлашар, гөрк ачар, геңешсиз билим болса көпелер.

Бу сетирлерде гелйән «уэрашур» сөзи—«гөрк ачар, уэлашур», «опрашур» сөзи болса «көпер» диймекдир.

Түмен чечек тизилди
Букүнден ол языллы,
Үкүш ятып уэалды,
Ерден копа аэрышур.

Манысы: Томус паслыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Көп чечеклер, гүллер дүзүлди, ягны сап чекди, ол букүрлигинден язылды, дик болды, көп ятандан соң, туруп уэалдылар, олар ерден гопуп дөрт яна айырылышярлар, яйраярлар.

Бу сетирлердәки «түмен» сөзи—«көп», тизилди» сөзи—«дүзүлди», «сап чекди» «букүнден» сөзи—«букүрлигинден», «язылды» сөзи—«дикелди, билн язылды», «аэрышур» сөзи—«бири-бириниден айрылып, дөрт яна яйрашярлар» диймекдир.

Яшын атып, яшнады,
Туман туруп, тушнады,
Аэгыр, кысыр кишнеди,
Үкүр алып, украшур.

Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр Йылдырым чакды, гай, тупан туруп хова гайлады, гысыр кишнешди, олар сүри болуп, хокрашярлар, кишнешйәрлер.

Бу сетирлердәки «яшын» сөзи—«йылдырым», «яшын атды, яшнады» сөзлери—«йылдырым чакды», «тушнады» сөзи—«гайлады», «аэгыр» сөзи — ат, «кысыр» сөзи—«гысыр», «байтал, үкүр» сөзи—сүри, «украшур» сөзи—«хокрашур, кишнешер» манысындадыр.

Алплар арыг алкышур,
Гүч бир кылып, аркашур,

Бир-бир үле алкашур,
Эзгермелип ок атар.

Манысы: Чын әрлер бир-бирини алкышлаярлар, олар гүйчлерини бирикдирип аркалашярлар, бири-бирине көмек эдйәрлер, оларың барчасы бири-бириниң үстүне, бир ере үйшйәрлер, өлүмден горкман, өлүми әсгермән ок атярлар.

Койгашып ятса, аның йүзүне,
Алсыкар өгүн, аның сөзүне.
Муң кишип ёлгы болуп өзүне,
Биргелер өзүн аның көзүне.

Манысы: Бу ерде гөзел гызың гөрки васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ким онуң билен гужаклашып ятса, онуң йүзүни гөрсе хем-де онуң сөзүне акылы таланар, муң киши онуң өзүне өзүни пида эдер, онуң гөзүне өзүни берерлер, өзлериниден гечерлер.

Бу сетирлерде гелйән «койгашып» сөзи—«гужаклашып», «алсыкар» сөзи—«таланар», «өгүн» сөзи—«акыл», «юлаг» сөзи — «пида» диймекдир.

Көнлүм ичин өртеди,
Битмиш башыг картады,
Кечмиш өзүк иртеди,
Түн-гүн кечип иртелүр.

Манысы: Бу сетирде бир өлен адам үчин гам чекилйәр ве шейле дийилйәр. Көнлүмиң ичини өртеди, якды, битен ярамы гашады, гечен заман талап эдилди, күйселди, гиже-гүндиз гечер дурар, ол болса мыдам талап эдилер, күйселер.

Палчык булак йүгрүлар,
Чыгай яуз йыгрылар,
Эрнеклери огрулур,
Олгуч биле өврешүр.

Манысы: Бу ерде томус билен гышың айдышыгы хакында сөз гидйәр. Томус гыша шейле диййәр: Гышда палчык билен лай бири-бирине гатылып, югрулляр, гарыплар совукдан йыгрылярлар, совукдан оларың бармаклары овраняр, бир кичижик отжагаз билен өвренишйәрлер, мыдар эдйәрлер.

Эрдем тиле, өгренип, болма күвез,
Эрдемсизин өгүнсе, энмегүвде эңер.

Манысы: Билим ве хүнәр өгрен, улумсы болма, ким ылым ве хүнәр өвренмезден өвүнсе, ол сынаг экзамен махалында аңңалар.

Бу сетирлерде гелйән «күвез» сөзи — «улумсы», «эңмегүв» сөзи—«сынаг, экзамен», «эңер» сөзи—«аңңалар» манысындадыр.

Түнле булут өртенсе, эвлек уры келдирмишче болур,
Таңда булут өртенсе, эвге ягы кирмишче болур.

Манысы: Гиже булут гызарса, аял огул догуран ялы болар, данда булут гызарса, өе ягы гиренче болар.

Бу сетирлердаки «түнле» сөзи—«гиже», «эвлек» сөзи—«аял», «уры» сөзи—«огул», «өртенсе» сөзи—«гызарса» манысындадыр

Якадакы ялагалы, элиндәки ычгынур. Габың энрегиндәкини ялажак болан адам, ягны габың эңрегиндәки нахар галындыларыны, нахар ёкуны ялажак болан адам элиндәкини гачырар.

Карга казга өткүнсе буты сынар.

Манысы: Гарга гаэа өйкүнсе, буды, ягны, аягы сынар.

Ай кобуп, өвленип,
Ак булут өрленип,
Бир-бир үзе үгленип,
Сачылып сувы эңрешүр.

Манысы: Ай догуп, өз өйүне гирди, ак булут өрди, олар, булутлар бир-бириниң үстүне үгүлип, оларың сувлары сачылар хем эңрешйәрлер. «Өвленип» сөзи бу ерде өй ялы тегеленип манысында.

Йигитлерик ишлетүв,
Йыгач йимиш ырғатув,
Кулан, кейик авлатув,
Байрам кылып өвнелим.

Манысы: Йигитлери ишледип, олара агачлардан мивелер какдырып, ягны агач, имиш ыралап, гулан, кейик авладып, байрам эдип өвүнелиң.

Йыглап өзүп артадым,
Багрым башып картадым,
Качмыш кутуг иртедим,
Ягмур гүни кан сачар.

Манысы: Аглап-аглап өзүми ядатдым, багрымың башыны, ярасыны ташадым, гачып гиден багты гөзледим, ызарладым, гөзлерим ягмыр ялы ган акдыряр.

Колса калы ограйын,
Бергил такы азуклук,
Каргыш кылур умалар,
Юнжыг ковуп ковуклук.

Манысы: Эгер бири саңа ограп гелип, зат диләп голуны узатса, оңа азукдан бир зат бер. Ёгса мыхманлар гаргыш эдер, эгер сенден ягшы мыхманлык гөрмесе.

Бу сетирлердәки «колса» сөзи—«зат диләп голуны узатса, «калы ограйын» сөзлери—«эгер саңа ограса», «юнжыг» сөзи—ямап, эрбет манысындадыр.

Йылкы ерин отлапур,
Отлап аның этленур,
Беглер семиз атланур,
Севинип үгур ысрашур.

Манысы: Йылкы ерден отлаяр, отланып олар этленйәрлер, ягны семрейәрлер, беглер семиз атлары атланярлар, йылкы сүрүси сөйүнишип, бири-бирини дишлешйәрлер.

«Ай толун болса, элгин имленес».

Манысы: Ай долан болса, ол эл билен гөркезилмез.

Авлалар өзүм аның түзүнге,
Эмлелен гөзүм аның тозунге.

Манысы: Гөврәм, барлыгым, өзүм онуң гөркүне авланды, гөзүм онуң тозундан эмленди, хас догрусы эмленйәр.

Бу сетирлердәки «түз» сөзи—«гөрк», «эмлелер» сөзи эмленер диймекдир.

Беким өзин огурлады,
Яраг билин огурлады,
Улуг таңры агырлады,
Аннан кутку төри тогды.

Манысы: Душманың өңүнде букулып, бука гирип ятан тенкут эмирини васп эдйәр (тенкут—тире ады) ве шейле диййәр: Бегим өзүни огурлады, ягны ол букулды, душманың өңүнден гапыллыкда чыкмак үчин, оны хабарсызка гаршыламак үчин бука гирди. Ол оңайлы пурсат агтарды. Улы таңры оңа еңиш берип, оны улуглады, хорматлады, шондан, ягны шонуң үчин, шол себәпли онуң дөвлети, багты догды, ялдырады.

Бу сетирлердәки «өзүн огурлады» сөзлери—«гизленди, бука гирди», «яраг» сөзи—«пурсат», «огур»—«оңайлы», «агырлады» сөзи—хорматлады, «аннан» сөзи—«шондан, шол себәпли», «кутку»—багт, «төри» сөзи—«дөвлетли» диймекдир.

Танут сувсин ушукледи,
Кишин ишин эликледи,
Эрен, атын беликледи,
Булун болуп, башы тагды.

Манысы: Танут (Хытайда бир улкәнең ады) гошуны еңмек үчин үшетди, совуга үстүни басдырды, соңра оларың үстүнден гүлди, олары масгаралады, олар, душманлар эсгерлерини ве атларыны совгат бердилер, өзи есир дүшүп, башы дагады, ягны аклы чашды.

Бу сетирлерде гелйән «ушукледи» сөзи—«үшетди», «совуга басдырды», «эликледи» сөзи—«масгаралады» «беликледи» сөзи—«совгат берди», «башы тагды» сөзи—«аклы чашды» манысындадыр.

Өзүн егнүп, орылады,
Йырак йирик карылады,
Атыг кемшап, арылады,
Овут болуп төбүв ягды.

Манысы: Бу ерде үстүне сүрнүп гелен бир душманың ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Ол өзүни өгүп, улумсыланды, узак ери гарышлаян ялы габарып мениң үстүме гелди. Ол атыны сүрүп азм урды, эмма еңлип, утанып, депәниң үстүне чыкып гитди, гачды.

Бу сетирлердәки «орылады» сөзи—«улумсыланды», «йырак, йирик» сөзи «узак ери», «карылады» сөзи—«гарышлады», «кемшап» сөзи—«сүрүп», «орылады» сөзи—«гахарланды, азм урды», «овут болуп» сөзи—«утанып», «төбүв» сөзи—«депе» диймекдир.

Көп сөгүтге куш конар,
Гөрклүк кишиге сөз келир.

Манысы: Гүр сөвүде гуш гонар, гөзел гыза, хатына оны аял эдинмек үчин я-да, умуман, хер ерден хат гелер, сөз гелер. Бу аталар сөзи башга бир вариантында шейле уланыляр:

Йыгач ужынга йел тегир,
Гөрклүк кишиге сөз келир.

Манысы: Агажың ужуна ел дегип онуң япракларыны ырайшы ялы, гөркли, гөзел гыза-да сөз, савчы гелер.

Кут-кыв берсе иэим кулунга
Гүнде иши йүксебан ёкар калар.

Манысы: Танрым гулуна багт берсе, онуң иши гүнде йүкселип, ёкары галар. Бу сетирлердәки кут-кыв тиркеш сөз болуп, онуң манысы «багт» диймекдир.

Ким күр болса- күвез болар.

Манысы: Ким батыр болса, ол улумсы болар.

Артыш сувы емеки,
Сыттаи тутар билеки.
Күр мат аның йүреги,
Кеңгели мат иркишүр.

Манысы: Емек кыпҗакларың бир тайпасының ады. Олар, ягны емеклер Иртиш дерясының якасында яшаярлар. Олар билеклериниң чермәп дурлар. Олар батыр, газаплы, йүреклери бизе гаршы дүвүлен, бизиң үстүмизе чозуп гелмәге йыгнанышярлар, үйшйәрлер.
Бу сетирлердәки «сыттап» сөзи чермәп, «күр» сөзи «батыр, газаплы», «иркишүр» сөзи—«үйшйәрлер» диймекдир.

Кузда кар эксүвмес,
Койда яг эксүвмес.

Манысы: Дагың гүн дүшмейән бөлегинде гар кемелмез, гоюнда яг кемелмез.
Бу сетирлердәки «куз» сөзи—«дагың гүн дүшмейән бөлегидир».

Яратты яшыл чаш,
Савурды үрүң каш,
Тизилди гара куш
Түн-гүн үзе йөргенүр.

Манысы: Бу ерде гөк асман васп эдилйәр ве шейле дийилйәр. Яшыл фируза яратды онуң йүзүне ак гаш совурды, ягны, сепди, гарагуш дүзүлди, тайлашды (гарагуш мизан-терези диен ики йылдызың ады), ол гиҗе-гүндиз доланмакда, йөрмекде.
Бу сетирлердәки «чаш» сөзи—«фируза дашы», «савурды» сөзи—«сепди», «үрүң» сөзи—«ак», «тизилди» сөзи—«дүзүлди, тайлашды», «йөргенүр» сөзи—«йөрир, йөремекде» манысындадыр.

Эрдем башы тыл.

Манысы: Ылым ве хүнәр башы дилдир.

Гул ягы, ит бөри.
Кырк йылга тегин бай чыгай түзленүр.

Манысы: Кырк йыл довамында, кырк йыла ченли бай ве гарып деңлешер.
Бу ерде максат бай ве гарып кырк йылда өлүп деңлешерлер я-да заманың өврүлип чөврүлмеги нетиҗесинде деңлешерлер диен пикири аңлатмакдыр. Шол дөврлерде адамың өмри гысга болуп, ол кырк йыл билен өлченен болмагы мүмкин.

Татсыз түрк болмаз,
Башсыз бөрүк болмаз.

Бу мысалы Махмут Кашгары «бөрүк» сөзүни дүшүндирмек үчин уланыпдыр. Оны «бөрк» шекилинде языпдыр.

Качан гөрсе аны түрк,
Бузун аңа иик айдажы,
Муңар тегир улуглук
Муңдан нару кесленүр.

Манысы: Бу ерде бир адам васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Хачан оны түрк тайпалары гөрсе, халк, түрк халкы илки билен оңа айдар я-да айдар: бу адама улуглык ярашыр. Шонуң билен-де сөз гутарыр.
Бу сетирлердәки «иик» сөзи—«ин илки билен», «муңар» сөзи—«муңа», «тегир» сөзи—«дегер, ярашар», «нару» сөзи—«аңры, соңра», «кесленүр»—«кесилер» диймекдир.

Агды булут күкрейүв,
Ягмур, толы сегрийүв,
Калык аны үгрийүв
Канча барыр белгүсиз.

Манысы: Булутлар күкрәп бәри яна агды, ягмыр, долы, сегрәп яғяр. Ел, хова ол булутлары үврейәр, оларың нирәк бардыгы белли дәл.
Бу ердәки «калык» сөзи—«ел, хова» диймекдир.

Гөп тылыч кынга сыгмас,
Бар—бакыр, ёк—алтун.

Манысы: Бар зат, хемише, хемме ерде тайяр, бар адам мис ялы гымматсыздыр, ёк адам, аз гөрүнйән адам алтын ялы гымматлыдыр.
Бу ердәки «бакыр» сөзи—«мис» диймекдир.

Гөк темүр кири турмас.

Манысы: Гөк демириң, ягны ярага өврүлен демириң, пычагың, гылыжың, гаманың ве шуңа меңзешлериң кири дурмас. Себәби, олар хемише ишде боланы үчин, башга затлар билен чакнышяны үчин оларда кир, пос болмаяр.

Тавар кимиң үгүлсе,
Беглик анар герекйөр,
Таварсызын галып бег,
Эренсизин эмекйөр.

Манысы; Кимде мал үйшсе, шоңа беглик ярашяндыр. Бег малсыз галса, эсгерсиз көсенер, эмгек гөрер. Себәби эсгер мал, пул, тамасы билен бегиң дашына үйшйәндир.
Бу сетирлердәки «үгүлсе» сөзи—«үйшсе, топланса», «герекйөр» сөзи — «ярашяр», «эрен» сөзи—«эсгер», «эмгейүр» сөзи—«эмгек чекйәр» манысындадыр.

Токуш ичре уруштым,
Улуг бирле гарыштым,
Түкүз атын ярыштым,
Айдым ында аа Утар.

Манысы: Сөвеш ичинде уруштым, душманың тире

башлыгы, улусы билен гарышып урушдым, маңлайы ак атым билен онуң билен ярышдым, ягны сөвешдим, ок атдым, дийдим: «Ал инди эй Утар».
Бу сетирлердәки «токуш» сөзи—«уруш», «улуг» сөзи—«тире башлыгы», «түкүз атын» сөзи—«маңлайы ак ат билен» диймекдир, «Утар» сөзи болса, адам адыдыр.

Алп эренин озурдум,
Бойнын анын казырдым,
Алтун, күмүш йүзүрдим,
Сувсп калын, ким утар, өтер.

Манысы: Бу ерде бир сөвеш суратландырыляр ве шейле дийилйәр: Душманың батыр эсгерини даргатдым, оларың башлыгының боюн этдим, онуң бойнуны эгдирдим, хазынасындан алтын-күмүшлерини йүкледим, онуң гошунының көплүгинден яна адам арасындан өтүп гечип билер ялы дәлди.
Бу сетирлердәки «озурдым» сөзи—«даргатдым», «казырдым» сөзи—«эгдирдим», «йүзүрдим» сөзи—«йүкледим», «калын» сөзи—көп, гүр манысындадыр.

Кудугда сув бар,
Ит бурны тегмес.

Манысы: Гуйыда сув бар, итиң бурны оңа дегип билмез. Бу ерде «кудуг» сөзи—«гуйы» манысындадыр.

Теркен катун кутыңа
Тегүр меңден кошуг,
Айгыл сизиң тапугчы,
Өтүнүр иңы табуг.

Манысы: Бу ерде шахыр патыша айла йүзленйәр ве шейле дийяр: Хатун патышалыга меңден шу гошгыны етир ве оңа дий: Сизиң гуллукчыңыз сизе тәзе бир хызматыңы ходурлап йүзленйәр.
Бу сетирлерде гелйән «теркен» сөзи—«патыдыр». «Кутыңа» сөзи—«онуң багтлы дергахыне, багтлы хузурына» манысындадыр. «Тегүр» сөзи—етир, тапугчы, хызматкәр, гул, «тапуг» сөзи—«хызмат» манысында, «өтүнүр» сөзи болса «йүзленйәр» манысындадыр.

Тутчы агар булыты,
Алтын тамар ачыг.
Акса анын ачыны,
Канды мениң каныг.

Манысы: Бу ерде бир хатын патышаның сахылыгы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Онуң сахылык булуды хемише ягып дур, ол булудың ягышы гатаңчсыз, арасса алтындыр, ондан арасса алтын дамяр, онуң акымы, ягны сахылыгының акымы эгер акса мениң каныгым, сусугым ганар.

Бу сетирлердәки «тутчы» сөзи—«хемише, элмыдам», «арыг» сөзи—«арасса, гатаңчсыз», «каныг» сөзи—«сусыг» диймекдир, «истег» диймекдир.

Ким ойын, эшитер кулак,
Ай эви, артыч путак.

Манысы: Ким айдып, хайсы гулак эшидипдир ол ай өйи ве арча пудагы дийип. Бу ерде бир гөзел гырнак васп эдилйәр, онуң гөрки, йүзи долан айдан ве бойы арча шахасындан ёкарда гөюляр ве шу тәр билен ол ая, онуң бойы болса арча меңзедилйәр.

Бу сетирлердәки гелйән «ай эви» сөзи—«долан ай», «артыч» сөзи болса «арча», «путак» сөзи болса «пудак» диймекдир.

Балык сувда, гөзи таштын.

Манысы: Балыгың өзи сувда, гөзи болса дашарда, ягны сувдан дашарыны бакяр. Бу ерде бир акыллы адамың гапыда галмагы хакында сөз гидйәр. Өзүң ниреде болсаң, пикир, хыялың ниреде болса, шол ниә гарамак герек дийилйәр. Балык сувдамы, онуң гөзиде сув ичинде болмалы, сува гарамалы, өзүңиң өңүнде нәме бар, нәме ёк оны гөржек болмалы, сувдан дашары гарамалы дәл дийилйәр.

Игледи мениң азак,
Көрмезин огры тузак,
Игледим андан узак,
Эмлегил эмди тузак.

Манысы: Гизлин ятан дузагы гөрмән, мениң аягым оңа басды. Ол себәпли узак вагт игледим, кесел болдум, эй сөйгүлим, эй эзизим, имди сен мени эмле, маңа эм эт.

Биринжи сетириң башында гелйән «игледи» сөзи—«басды», «гөрмезин» сөзи—«гөрмән», «огры тузак» сөзи—«гизлин дузак», «игледим» сөзи—«кеселледим», «тузак» сөзи—«сөйгүли, эзиз» диймекдир.

Барды эрен конук булуп кутга сакар,
Галды алыг оюк гөрүп эвин йыкар.

Манысы: Жомарт адам мыхман гөрүп, ягны мыхманы гөрүп, оны багт сайып оны гаршыламага барды, гаршыламага барар. Эрбет адам болса узакдан бир көлге гөрүп, оны мыхманымыка дийип, өйүни йыкмага ягны, өз өйүни йыкмага галар.

Бу сетирлердәки «сакар» сөзи—«сапр», «алыг» сөзи—«эрбет», «оюк» сөзи—«көлге» манысындадыр.

Курук кашук агзыңа ярамас,
Куруг сөз кулакга якышмас.

Манысы: Гуры чемче агыза ярамаз, гуры сөз гулага хош гелмез, якмаз.

Конак башы сезреки йик.

Манысы: Чавдар башы, хошасы сейрек болса, ягны дәнелери сейрек болса ягшыдыр. Сейрек болса, олар барха дәнелер долушып, улалярлар. Дәнелер хошада көп болса, олар улалман, долман кичилигине галярлар. Бу мысал зәхмет чекмән макседына етмек ислейән адамлар хакында айдыляр дийип, Кашгары гөркезйәр.

Бу ердәки «конак» сөзи—«чавдар», «сезреки» сөзи—«сейрек», «йик» сөзи—«ек, ягшы» манысындадыр.

Ач ивек, ток төлек.

Манысы: Ач адам ховлукмач болар, ток адам аркайын. Бу сетирлердәки «ивек» сөзи—«ховлукмач», «төлек» сөзи—«аркайын» диймекдир.

Кайнар угуз кечгесиз болмас.

Манысы: Дали дерья гечелгесиз болмаз.
Бу ердәки «угуз» сөзи — дерья диймекдир.

Кылнув билсе, кызыл кезер,
Яранув билсе, яшыл кезер.

Манысы: Бу ерде сөз аял хакында гидйәр, аял эгер барыш-гелиши билйән болса, ол гызыл геермиш, эгер-де наз эдер болса, ол яшыл геермиш дийилйәр.
Бу сетирлердәки «кылнув» сөзи «кылмак» сөзүнден болуп, онуң манысы «барыш-гелиш, отур-турущ», «кезер» сөзи—«геер», «яранув» сөзи—«наз» диймекдир.

Кызыл сарыг аркашып,
Епкин яшыл йөзкешип,
Бир-бир керув йөркешип,
Ялыңук аны таңлашур.

Манысы: Бу ерде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Гызыл ве сары гүллер бири-биринин үстүне мүнүп, аркалашып, ачык ве яшыл чечеклер реңки гөюлашып, бири-бириниң ардына долашып, адамлар олары гөрүп гең-таң болярлар.

Бу ердәки «аркашып» сөзи —«үсти-үстүне», «йепкин» сөзи—«ачык гызыл реңк», «йүзкешип», сөзи—«гөюлашып», «йөргешип» сөзи—«долашып», «ялыңук» сөзи — «ынсан», «таңлашур» сөзи — гең-таң болярлар, диймекдир. «Бир-бир керув» сөзи—бири-бириниң ызына манысындадыр.

Телим башлар ювудлымат,
Ягы андын иваалымат.
Күжи аның ковулдымат,
Кылыч кынга күжүн сыгды.

Манысы: Бу ерде уруш сураткландырыляр ве шейле дийилйәр: Догруландан-да душманың көп башлары тогаланды, шонуң үчин ягының газабы көшешди. Онуң гүйжи ковулди, ысгындан дүшүрилди, гылычларың йүзүнде ган татаны үчин, олар гынына зордан, гүйч билен сыгдырыляр.

Бу сетирлердәки «ювул» сөзи—«тогаланмак», «явал» сөзи—«көшешмек», «ковил» сөзи—«гоңшамак», «күжүн» сөзи—«зордан» диймекдир.

Абаң колсам озу барын,
Тутар ердим сүңсин тарын.
Булуп кылып баша ярың,
Булут барча маңа ягды.

Манысы: Бу ерде сөвешде еңилен сураткландырыляр ве шейле дийилйәр: Эгер истесем, ызындан ковуп барардым, гошуныны даргадардым, өзлерини есир эдип, башыны ярардым. Йөне, маңа олар башларының бахасы, галыны хөкмүнде мал йыгнады, маңа берди, онуң үчин олары бошатдым.

Бу сетирлерде гелйән «абаң» сөзи—«эгер», «кол» сөзи—«истемек, арзув этмек», «узу барын» сөзи—«ызындан барып», «тарын» сөзи—«даргадып», «булуп кылмак»—«есир этмек», «булуг» сөзи—«есири бошатмак үчин төленйән пул, галың», «йыгды» сөзи «йыгнады», манысындадыр.

От түтүнсиз болмас,
Йигит языксыз болмас.
Сеңенде сандырыш болса,
Өрткүнде иртеш болмас.

Манысы: Бу ерде гүррүң экин-тикин хакында баряр. Сеңен махалында хасаплы сепсең, еңүнден гүрлешип, ылалашып сепсең, эксең, хасыл йыгналан пагты арада желел, агзалалык болмаз.

Бу сетирлерде гелйән «сандырыш» сөзи—«хасаплы, хасап», «өрткүн» сөзи—«хасыл йыгымы», «иртеш» сөзи «желел, чекишме, агзалалык» диймекдир.

Кадаш тимиш кымадук,
Казын тимиш кымыш.

Манысы: Доганы диенде гулак салмады, үнс бермеди, гайыны диенде, гулак асды, үнс берди.

Махмут Кашгары бу ерде «кайын» манысында болан «казын» сөзүни «гиеви» манысында гөркезйәр. «Кымак» сөзи үнс бермек, гулак гермек манысындадыр.

Урмуш ажун пусугын.
Кызмыш аны балыг.
Эм-сем анар тилешин,
Сизде булур ыкыг.

Манысы: Бу ерде шахыр өз ягдайыны гөркезйәр ве сөйгүлисине йүзленйәр. Замана онуң мәле букуда отурып, мени яралады, ярама эм-сем агтарып, мерхемиң сениң яныңдан, сизден тапдым диййәр.

Бу сетирлерде гелйән «пусуг» сөзи—«букы», «балыг» сөзи—«ярлы», «ыкыг» сөзи—«мерхем» манысындадыр.

Хан иши болса, катун иши калыр
Колдажыга муң ягар.
Барча биле айрук таяк

Манысы: Гедая муң хоз бермели, онуң үстесинде, сөенмәге таяк хем бермели.

Бу сетирлерде гелйән «колдажы» сөзи—«гедай»,

«ягак» сөзи—«хоз», «айрук» сөзи—«айратын» манысындадыр.

Төзүн бирле уруш,
Утун бирле тырашма.

Манысы: Юваш, юмшак адам билен уруш, ярамаз адам билен жеделлешме.

Бу ерде гелйән «төзүн» сөзи «юваш, юмшак адам», «утун» сөзи — ярамаз адам, «тырышма» сөзи—жеделлешме» манысындадыр.

Кардуны йинжи сакынман,
Тузгуны менжу сизинмәң,
Болмадык неңе севинмәң,
Билгелер аны йыйрар.

Манысы: Овнук буз дәнелерини хүнжидир ойлаManң, тузгуны иш хакыңыздыр дийип, гүман этмәң, болмадык зада бегенмәң, данналар бейле пикирлери өзлеринден ырак тутуңдырлар.

Бу сетирлерде гелйән «карду» сөзи—«буз дәнелери», «йинжув» сөзи—«хүнжи», «тузгу» сөзи—«мыхмана хөдүрленйән бир нахарың ады», «менжув» сөзи—«иш хакы», «сизинмәң» сөзи—«гүман этмәң», «нең» сөзи—«зат», «йырар» сөзи—«ыракда, дашда тутарлар, сакларлар» диймекдир.

Эмгексизин тургу ёк мунда таму,
Эзгүлүк көрмезин ажун чыкар.

Манысы: Догрудан-да, бу ерде азапсыз адамың галмагы, дуруп билмеги, яшамагы мүмкин дәлдир. Адам ягшылык гөрмәкә, гөрмәге етишмәнкә, заман, вагт гутаряр. Бу сетирлерде гелйән «тургу» сөзи—«дурмак, галмак», «таму» сөзи—гүйчлендирижи, тассыклайжы сөз болуп, ол «догрудан-да» диймекдир. «Эзгүлик» сөзи—«ягшылык», «көрмезин» сөзи—«гөрмейин», «ажун чыкар» сөзи—«заман, дүнйә гутарар» манысындадыр.

Чагры алып, аркан мүнүп, аркар өтер.
Авлар кейик тайган ызын, тилкүв тутар.

Манысы: Бу шыгыр бөлегинде «ав авламак» суратландырыляр ве шейле дийиляр. Бүргүт алып, бедев мүнүп, даг гечисини ковуп етер. Ызындан тазы ковдурып кейик авлар ве тилки тутар.

Бу сетирлердәки «чагры» сөзи—«бүргүт», «аркан» сөзи—«бедев», «аркар» сөзи—«даг гечиси», «тайган» сөзи—«ав ити, тазы», «ызын» сөзи—«ызындан, ызындан иберип, ковдурып» манысындадыр.

Карга карысын ким билер,
Кишин аласын ким тапар.

Манысы: Гарганың гаррысыны ким билер, кишиниң аласыны, ягны ич аласыны ким танып билер.

Карга калы билсе мөңгүн, ол буз сокар,
Авчы ашын, тулак тапа меңге бакар.

Манысы: Гарга ачлык азабыны дуян бадына, дуйлешип ятан болса, дузага тарап ымтылып, дузакдакы алдаг үчин гойлан ийме бакар.

Бу сетирлерде гелйән «мөңүг» сөзи—«ачлык азабы», «тапа» сөзи—«тарапа», «меңге» сөзи—«дузакдакы алдавач ийм, дәне» диймекдир.

Тамга сувы ташра чыкып тагык өтер,
Артучлары тегре өнүп, тизгин ятар.

Манысы: Бир дерья голы хакда гүррүң гидйәр: Дерьяның бу голы, онуң сувы дашары чыкып, дагдан сайланып, дагы өтүп гечди, онуң дашында арчалары онуң дашыны гуршап, дүзүлип, дүр дүзүлип ятыр.

Бу сетирлерде гелйән «тамга» сөзи—«дерья голы», «ташра» сөзи—«дашары», «артуч» сөзи—«арча, ардыч», «тегре өнүп» сөзи—«дерегинде онуп битип» манысындадыр. Бу сетириң соңунда гелйән «тизгин» сөзүни Махмут Кашгары «ат овсары» дийип терҗиме эдйәр, эмма ол «дүзгүн, дүзүлиш» манысында болса герек.

Калын кулан чутасы болмас.

Манысы: Көп гулан, гулан сүрүси ёлбашчысыз, хөкүр атсыз болмаз. Бу сетирдәки «чуга» сөзи «ёлбашчы» диймекдир.

Билге эрин өгүт тутуп, сөзин өшит,
Эрдемини өгренүбән ишгә сүре.

Манысы: Билимли адамы, ягшы тутуп, онуң сөзү-

ни эшит, ылмыны ве хүнэрини өвренип, оны ише гириз, онуң ылмыча амал эт.

Тегме киши өз болмас,
Ят, ягук түз болмас.

Манысы: Хер бир адам өзүң ялы болмаз өзүң ялы, өзүңе барабар дэлдир. Шонуң үчин оңа өз сырларыңы айтмак болмаз. Ят билен якын хем дең дэлдир.

Бу сетирлерде гелйэн «тегме» сөзи—«хер бир», «өз болмас» сөзи—«өзүңче болмаз», «ят» сөзи—«бигэне, ят», «ягук» сөзи—«якын», «түз» сөзи — «дең» манысындадыр.

Түнле биле бастымыз,
Тегме янгак бустумыз
Кесмелерин кестимиз,
Мыңлак эрин пытымыз.

Манысы: Бу ерде уйгур үстүне эдилен йөрүш суратландырыляр ве шейле дийиляр. Оларын үстүни гиже басдык. Хер тарапдан, хер ындан бусдык, ягны бука гирдик. Атларыны кесдик, атларының йүпүни кесдик. Маңлак адамларыны өлдүрдик, кесдик.

Бу сетирлерде гелйэн «түнле биле» сөзи—«гиже», «бастымыз» сөзи—«йөрүш этдик, үстүни басдык», «тегме» сөзи—«хер», «янгак»—«ян, тарап», «кесме» сөзи—атларының йүпи, «Мыңлак» сөзи—«үлке, ер ады», «пытымыз» сөзи—«кесдик, өлдүрдик» манысындадыр. «Пычак» сөзи хем шу ерде гелйэн «кесмек» манысында болан «пычмак» сөзүндендир.

Тегме чечек үгүлди,
Букакланып бүкүлди.
Түгөни түгүн түгүлди,
Яргалымат йөргешур.

Бу шыгыр бөлегинде яз пасла васп эдилйэр ве шейле дийилйэр: Хер хили гүллер, чечеклер үгүлди, көпелди, үвме болды, олар пытыклап, гунчалап, башлары ашак салланды, бүрүлди, олар дүйүн ялы дүвүлдилер, олар бири-бирине чырмашып ве ярылмага җан эдйэрлер, ярылҗак, ачылҗак болярлар.

Бу сетирлерде гелйэн «үгүлди» сөзи—«өвүлди», көпелди», «букакланып» сөзи—«пытыклап, гунчалап», «бүкүлди» сөзи—«эгилди», «яргалымат» сөзи—«догрудан-да ярылмага», «йөргешүр» сөзи—«чырмашяр, җан эдйэр, чырмашып йөрейэр» диймекдир.

Куш явузы сагызган
Ыгач явузы азган,
Ηир явузы казган.
Будун явузы барсган.

Манысы: Гушың яманы алахеҗекдир, агаҗың яманы азган агаҗыдыр (бу агач янан вагтында, ондан көп учгун сычраяр). Ериң яманы чаркандаклы ердир, халкың яманы барысган халкыдыр. Барсганлылар гаты бахыл болярлар дийип Махмут Кашгары гөркезйэр.

Бу сетирлерде гелйэн «сагызган» сөзи—«алахеҗек», «азган»—«агач ады», «казган» «чаркандаклы ер» диймекдир.

Бөрүниң ортак кузгуң йыгач башында.

Манысы: Гурдуң авуна гарга ортак болар. Хакыкатда болса, агач башында отуран гарга ава гатнашмадан, мөҗегиң тутан авуна шэрик болмакчы боляр.

Бу сетирдэки «кузгун» сөзи—«гарга» манысындадыр.

Оглум өгүт алгыл, биликсизлик китэр.
Талкан кимиң болса, аңар бекмес катар.

Манысы: Эй огул билимсизлиги гидер, өзүңден даш эт, өвүт ал менден, кимде талхан болса, билим онуң талханының үстүне бекмес гошар.

Бу сетирлердэки «китэр» сөзи—«гидер», «даш эт, талкан» сөзи—«талхан», «бекмес» сөзи—«мурапба, шире» манысындадыр.

Кыкрап атыг кемшалим,
Калкан, сүңгүн чомушалым,
Кайнап ене юмшалым,
Катгы яны ювулсын.

Манысы: Гыгырып, награ чекип, атларымызы сүрелиң, галкандара найза чомушалың, уруш вагтында гатап, соңра ярашып ене юмшалың, гой гаты яны юмшасын.

Бу сетирлерде гелйэн «кемшалим» сөзи—«хайдалың, сүрелиң», «сүңү» сөзи—«найза», «ювулсын» сөзи—«юмшасын» манысындадыр.

Келсе абаң теркиним,
Этилкемет түркүним,
Язлмагы тергеним,
Эмди черик чергешүр.

Манысы: Бу сетирлерде уруш суратландырыляр ве ябоку кагана көмеге чагырыляр ве шейле дийиляр: Эгер теркеним көмеге гелсе, мениң тайпам харап болмаз, кабылам, жемагатым дагымаз, ягы каган олары горап саклар, душман олары дагадып, пытрадып, билмез. Хэзир ягы сап-сап болуп гошун чекйэр, бизе гаршы.

Бу сетирлердәки «теркен» сөзи—«каган», «этилкемет» сөзи—«харап болмаз», «түркүн» сөзи—«тире, тайпа», «язылмагы» сөзи—даргамаз», «тергеним» сөзи—«кабылам, жемагатым», «чергешүр» сөзи—«сап чекер» манысындадыр.

Эвдәки бузагу өкүз болмас.

Манысы: Бу сетирдәки «бузагу» сөзи—тана, гөле манысындадыр.

Языдакы сүвлин эзергели,
Эвдәки такагу ычыгма.

Манысы: Дүздәки сүлгүни ызарлап, авламага чыканында, өйдәки товугы гачырма, элден гидерме.

Бу сетирлердәки «язы» сөзи—«чөл, дүз», «сүвлин» сөзи — сүлгүн, «такаку» сөзи — товук, «ычыгма» сөзи—гачырма манысындадыр.

Көзегүн узун болса, элик коймес.

Манысы: Кесеви узын болса, элиң бишмез, коймез.

Ага букгир үзе йордим,
Барык якып, кара көрдүм,
Аны билип такы бардым,
Түкел ягы тозы тогды.

Манысы: Байрың үстүне чыкып, йөредим, якынлашып, бир гара көлге гөрдүм, оны гөрүп, ене-де гидибердим, өңүмден ягының тозы, ат аягының тозы ёкары галды.

Бу сетирлердәки «ага» сөзи—«агып, үстүне чыкып», «букгир» сөзи—«байыр, депе, белентлик», «өзе, «үзе» сөзи—«үстүнде, үсти билен», «барык» сөзи—«көлге,

гара», «якып» сөзи—«якынлашып», «такы бардым» сөзи—«ене гитдим, ене йөредим», «тогды» сөзи—«галды», гөтерилди» манысындадыр.

Бычгас, битиг кылурлар,
Андакы еме берүрлер,
Хэндан басут тиләрлер,
Ясмыл, жүмел тиркешүр.

Манысы: Бу сетирлерде ябоку совешинде каганлан көмек сораляр ве шейле дийиляр: Мениң халкым ант-шерт китабыны язярлар, ене ант ичйәрлер, хана вепалы болжакдыкларыны айдып ондан көмек сораярлар, ясмыл ве жүмел тайпалары үстүмизе гелмек үчин йыгнанышяр, үйшйәр.

Бу сетирлердәки «пычгас» сөзи—«шерт», «битик кылурлар» сөзи—«битйәрлер, язярлар», «басут»—«ярдам, көмек», «ясмыл» ве «жүмел»—тире атлары, «тиркешүр» сөзи—«үйшйәр» диймекдир.

Тумлуг келип капсады,
Кутлуг йыг тепседи,
Карлап ажун япсады,
Эт-йин үшэп эмришүр.

Манысы: Совук гелип, үстимизи басды, гаплады, ол гутлы яза бахылчылык этди, гар ягдырып, дүйәни басды, этимиз, үйиүмиз үшәп, титрешйәр.

Бу сетирлердәки «тумлуг» сөзи—совук, «капсады» сөзи—«япды, гаплады», «гутлуг» сөзи—«багтлы, гутлы», «тепседи» сөзи «бахылчылык этди», «эмрешүр» сөзи—«титрешир» манысындадыр.

Ниже мундуз эрсе иш эзгүв,
Ниже эгри эрсе, ёл эзгүн.

Манысы: Нэче самсык болса-да дост ягшыдыр, нэче эгри болса-да ёл ягшыдыр.

Бу сетирлердәки «иш» сөзи—«дост» манысында, «мундуз» сөзи—«самсык» манысындадыр.

Булгак үкүш болса качан,
Билигиң йитер,
Ишщак телим сайрап,
Аны тамгак катир.

Манысы: Ил ичинде булагайлык көп болса, акы-

лын, билимиң даргар, йитер, ягны ёлбашчылык эдип болмаз. Якра эгер көп сайраса, онуң дамагы гурар.

Бу сетирлердәки «булгак» сөзи—булагайлык, «яңшак» сөзи — «якра» диймекдир.

Ограк эри йыграк,
Ийми аның оглак,
Сүти өзе саграк,
Ийри такы аглак.

Манысы: Бу ерде «ограк» сөзи бир кабыланың ады. Ограк адамсы дурнуклыдыр, онун иймити оглакдыр, онуң саграгы, габы сүйтден долудыр, яшаян ери болса, чөллүкдир, дүзлүкдир.

Куэрук катыг тугдумыз,
Таңрык үкүш өгдүгимиз,
Кемшәп атыг тегдимиз,
Алдап оне качтымыз.

Манысы: Атларымызың гуйругыны гаты дүвдүк, таңрыны көп өвдүк, хайдап атларымызы депдик, сүрдүк, душманы алдап гачдык, өврүлип еңиш газанмак үчин.

Бу ерде уруш суратландырыляр. Бу сетирлердәки «куэрук» сөзи «гуйрук», «үкүш» сөзи—«көп» манысында, «кемшәп» сөзи—«хайдап, сүрүп», «тегдимиз» сөзи—«депдик» манысындадыр.

Бечкем уруп атлака,
Уйгурдакы татлака,
Огры, явуз итлаке,
Кушлар киби учтумыз.

Манысы: Атларымыза бечкем урдук, даклык (бечкеме огузлар «перчем» дийийәр. Ол бир бөлек йүнек, я-да ябаны сыгрың гуйругы болуп, оны сөвеш гүни гахрыманлар дакыняр). Уйгур татларына гаршы уградык, ол огры явуз итлере гаршы, гушлар ялы учдук, ызларындан ковуп етдик.

Бу сетирлердәки «атлака» сөзи—«атларга», «татлака» сөзи—«татларга», «итлака» сөзи—«итлерге» манысындадыр.

Беглер атын аргуруп,
Казгу аны тургурып,

Меңзи, йүзи саргарып,
Күркүм анар түртүлер.

Манысы: Бу сетирлерде Эфасиябың өлүмине агланяр ве шейле дийилйәр: Онуң ясыны тутуп, беглер атларыны ёрдулар, ядатдылар, гайгы олары хорлады, оларың меңзи, йүзи саргарды, оларың йүзлерине загпыран чалынан ялы болды.

Бу сетирлердәки «аргуруп» сөзи «ёруп, ядадып», «казгу» сөзи—«гайгы», «тургуруп» сөзи—«хорлап», «күркүм» сөзи—«загпыран», «түртүлер» сөзи—«дүртүлер, чалынар» манысындадыр.

Калын каз колапуэсуз болмас.

Манысы: Көп газ, газ сүрүси ёлбашчысыз болмаз.

Өтрүв туруп, ягды аңа киш окы чыгылвар,
Айдым асыг кылгув эмес сен такы ялвар.

Манысы: Душман билен гаршылашып дуранымда, сагдакы гысга чыгылвар окларымы ягдырдым, оңа дийдим, инди сен маңа ялбарсаң-да пейда этмез.

Бу сетирлердәки «өтрүв туруп» сөзи—«гаршылашып, гаршысында дуруп», «аңа» сөзи—«оңа», «киш» сөзи—«сагдак», «чыгылвар» сөзи—бир хили гысга ок ады, «асыг»—«пейда», «сен такы ялвар» сөзи—«ялбарсаңда» диймекдир.

Өлден нелек ялвармадың,
Кач ата бердиң тавар,
Толумлуг болуп катандың,
Каның эмди йир сувар.

Манысы: Бирнәче гезек мал, пара берип не үчин ялбармадың, яраглы болуп, яраг эдиниң, гатыдың, гаты болдуң, ягны яраг билен маңа гаршы чыкмакчы болдуң. Инди сениң ганың ери суварар.

Чахшак үзе от болмас,
Чакрак билә уват болмас.

Манысы: Даг башындакы дашлык ерлерде от болмаз, от битмез; кел адамда уят болмаз.

Бу сетирлердәки «чахшак» сөзи—«гуры дашлы даг-

лык ер», «чакрак» сөзи — «кел», «уват» сөзи—«уят, утанч, хая» диймекдир.

Кыз бирле гөрешме,
Кысрак бирле ярышма.

Бу сетирлерде гыз билен гөрешмек, байтал билен ярышмак саңа услып дәлдир дийилйәр.

Негин тутар беклийүп, өзи йимес,
Сарайлыгын йыглаю алтын йыгар.

Манысы: Бу ерде адамың тебигаты гөркезилйәр, шейле дийилйәр: Адам өз задыны бек тутуп, өзи иймейәр, гысганч ве бахыллыгындан аглап, алтын йыгып, соңра-да оны башгалара гоюп, дүнйәден гидйәр.
Бу сетирлердәки «сарайлык» сөзи—«гысганчлык ве бахыллык» диймекдир.

Эшгин ата, энәниң савларыны кадырма,
Нең кут болуп, кевезлик кылыпын, ене кутурма.

Манысы: Ата, энәниң өвүтлерини эшидип, оны гайтарма, эгер багт ве мал тапсаң, улумсыланып, хетдинден ашма.
Бу сетирлерде гелйән «сав» сөзи—«хабар, өвүт, несихат», «кадырма» сөзи—«гайтарма», «кутурма» сөзи—«хетдиңден ашма, гудузлама» диймекдир.

Өзүм мениң будурсын.
Эты аның чаңланур.

Манысы: Мен өзүм безбелтек, онуң оды ырапын, ловлап яняр. Ягны мен онуң, сөйгилиниң ышк одунда безбелтек ялы ики яна атнаярын, тогаланярын.

Эрдаи ашын татырган,
Яавлак ыгык качырган,
Оглак сүкени кайтарган,
Басты өлүм ахтару.

Манысы: Бу ерде бириниң өлүмине гам чекилйәр ве шейле дийилйәр: Ол жомарт адамды, ашыны дадыраган адамды, батырды, явуз душманлары гачырарды, ограк лешгерини гайтарарды, өлүм оны агтарып, тапып, үстүни басды.

Ягы отун өчүрген,
Тойдын аны гөчүрген.

Ишлер узун гечирген,
Тегли оны өлдүрүн.

Манысы: Бу ерде хем бир вепат боланың гахрыманчылыгы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ол ягы одуны өчүрген бир эрди, олары, ягы ягыны шәхеринден, лагериндеи, гопалгаларындан ковуп гөчүрерди, көп ишлер битирип, өмрүни гечирерди, заманадан оңа бир өлдүрижи ок деңди.
Бу сетирлерде гелйән «той» сөзи «лагер, шәхер, гопалга» манысындадыр. «Ишлер узуп» сөзи—бу ерде «ишлер битирип, ишлери узуп, соңлап» манысындадыр.

Субузганда эв болмас,
Топурганда ав болмас.

Манысы: Мазарыстанда өй болмаз, үстүни тоз басан батга ерде ав болмаз.
Бу сетирлерде гелйән «субузган» сөзи—мазарыстан», «топурган» сөзи—үстүни гум басан батга ер» манысындадыр.

Теңде биле көрсе мени өрдек атар,
Калва көруп, кашгалагы сувга батар.

Манысы: Бу ерде өзүниң ав авламакдакы өкделигини васп эдйәр ве шейле диййәр: Көлде өрдек атян вагтымы гөрсе, ол мениң окларымы гөрүп сува чүмер.
Бу сетирлерде гелйән «тең» сөзи—«көл», «калва» сөзи—«бир хили ок, кашгалак газын бир гөрнүши».
Болдажы бозагу өкүз эра белгүлүк
Манысы: Болжак гөле, болжак тана өкүз ичинде беллидир.

Сенден гачар сундылач,
Менде тынар каргылан.
Татлыг өтер сандылач,
Эркек тиши учрашур.

Манысы: Бу ерде томус билен гышың чекишмеси суратландырыляр. Томус гыша шейле диййәр: Сенден сундылач гуш хем гачяр («сундылач» серче тохумындан болан бир кичижик гушуң ады. Рус дилинде оңа «птаха, трясогузка» дийилйәр). Менде гарлавач дынч аляр. Билбил сүйжи-сүйжи сайраяр, оларын эркеги билен ургачысы бири-бири билен душушярлар.
Бу сетирлерде гелйән «тынар» сөзи—«дынч алар»,

«каргылач» сөзи «гарлавач», «өтер» сөзи—«сайрар», «сандувач» сөзи—«билбил», «тиши» сөзи—«уркачы» диймекдир.

Түнле биле гечелим,
Ямар сувын гечелим,
Терцүк сувын ичелим,
Евга ягы овулсын.

Манысы: Гиже гечелиң. Ямар дерясының сувундан ашалып, гечелиң, ол деряның совук не сергин, тәзе акар сувундан ичелиң, эрбет, ямаи ягы совулсын, даргадылсын.

Бу сетирлерде гелйән «түн» сөзи—«гиже», «Ямар» —деряның хем бир дүзлүгиң ады, терцүк серин, «акар сув», «евга» сөзи—«эрбет, пис», «овулсын» сөзи—«даргадылсын, бөлек-бөлек эдилсин, овулсын» манысындадыр.

Бушмасар боз гуш тутар,
Эвмесер үрүң гуш тутар.

Манысы: Армаян, ядамаян адам боз гуш тутар, ховлукмаян адам бүргүт тутар.

Бу сетирлерде гелйән «бушмасар» сөзи—«армаса, ядамаса», «эвмесер» сөзи—«ховлукмаса», «үрүң» сөзи—«ак» манысындадыр.

Тегре алып эгрелим,
Аттын түшүп, йогрелим,
Арсланлаю күкрелим,
Гүжи анын кевилсүн.

Манысы: Душманы, дашыны гуршап, габалып, атларымыздан дүшүп йүгүрелиң, арслан ялы хайкырып, награ чекелиң, гой, онуң, душманың гүйжи говшасын.

Муш оглы мупа тогар.

Манысы: Пишик чагасы мыявлап догар.

Эрен камут артады, нецлер үзү,
Тавар көрүп усуплаю аска чокар.

Манысы: Бу ерде адамларың ахлагының эрбетлешендиги хакда гүррүң гидйәр ве шейле дийилйәр: Адамларың ахлагы бүтинлей позулды, зада ковала-

шып, олар мал, зат гөренлеринде бүргүдиң асы чокушы ялы бири-бирини чокярлар.

Бу сетирлерде гелйән «артады» сөзи—«позулды, заяланды», «усун» сөзи—«бүргүт», «ас» сөзи—«гүйруклы тилки», гүйругы гара бир кичижик хайваның ады. «Нецлер үзү» сөзи—«зада ковалашып, задың ызындан гидип» манысындадыр.

Итим тутуп кузы чалды,
Аның түсин кыра болды,
Башын алып кузы салды,
Богаз алып түкел богды.

Манысы: Бу ерде итиниң мөжек билен сөвешини суратландыряр ве шейле диййәр. Итим мөжеги тутуп, оңа диш урды, онуң түйүни гырды, башындан агыз уруп, диш салды, богазындан дишләп, оны бүтинлей богды.

Бу сетирлерде гелйән «кузы» сөзи—«диш», «ту» сөзи «түй» манысындадыр.

Гүлсе кишп, атма ацар өртер күле.
Баккыл анар эзгүлүгүн, агзын гүле.

Манысы: Гүлүп дуран бир адамы гөрсең, оңа яныл дуран күл сепурма, оңа ягшылык билен бак, агзыны гүлдүрип.

Кичик булуп ягыны йергүн эмес,
Эзгермезип козса, аны илин кунар.

Манысы: Ягыны кичи гөрүп, оны әсгермезлик этмек болмаз. Әсгермән, оны өз халыңа гойсаң, ол сениң илиңи элиңден алар.

Бу сетирлерде гелйән «йергүн» сөзи—әсгермезлик этмек», «булуп» сөзи—«тапып», «әсгермезип» сөзи—«әсгермән», «ковуп» сөзи—«гоюп», «кунар» сөзи—«элиңден алар» манысындадыр.

Авлап мени коймаңыз,
Айык айын коймаңыз,
Акар көзүм уш тециз,
Тегре ере күн учар.

Манысы: Бу ерде гелиң сөйгүлисине йүзленйәр ве шейле диййәр: Мени бейле авлап гоймаң, овал ант

ичип, сөз берип, вада эдип, инди сөзүңизден дөнмәң, гөзүм дeңиз ялы сув акдыряр, онуң дегресинде гушлар учушяр.

Бу сетирлерде гелйән «айык» сөзи—«вада», «каймакыз» сөзи «дөнмән» диймекдир.

Тутушмагынча түзүлмес,
Топырмагынча ачылмас.

Манысы: Чекишмән дүзелмез, ел өсмезден хова ачылмаз.

Бу сетирлерде гелйән «тутушмагынча» сөзи—«чекишмезден, чекишмән», «топырмагынча» сөзи—«ел өсмезден» диймекдир.

Алыш топу яшарды,
Урут отын яшурды,
Көлүң сувын көшерди,
Сыгыр, бука мүңрешүр.

Манысы: Депелер, байырлар яшыл болды, оларың үстүни яшыл от басды. Гуры отларыны гизледи. Көллериң сувы көпелди, агзындан агар болды. Сыгыр, бука молашярлар.

Бу сетирлерде гелйән «алыш» сөзи—«депе», «топу» сөзи—«байыр», «яшарды» сөзи—«яшыл болды», «урут» сөзи «гуры», «көшерди» сөзи—«көпелди, агзындан агды», «мүңрешүр» сөзи—«молашар» манысындадыр. Бу шыгыр бөлегинде яз паслы васп эдилйәр.

Ата оглы атач тогар.

Манысы: Ата оглы ата чекер, ата меңзәр, атача болар.

Яй кыш биле карышты,
Эрдем яйын курышты,
Черик тутуп көрүшти,
Октагалы утрашур.

Манысы: Яз гыш билен гарышты, душушды, олар бири-бирине гаршы үстүнлик, лайыклы яйыны гурдулар, гошун тутуп гөрешдилер, бири-бирине ок ягдырып гаршылашярлар.

Бу сетирлерде гелйән «карышты» сөзи — «душушды, ярышды, сөвешди», «эрдем»—үстүнлик (достоинство), «черик» сөзи—«гошун», «көрүшти» сөзи—«гөрешди», «октагалы» сөзи—«ок атышып, ока тутуп», «утрашур» сөзи «гаршылашярлар. Бу шыгыр бөлегинде яз билен гыш сепгиди суратландырыляр.

Тиши эме өчүкти,
Эри, аты ичикти,
Иши такы чүлүкти,
Сөзин аныц ким тутар.

Манысы: Бу ерде бир есириң ягдайы суратландырыляр ве шейле дийилйәр: «Онуң сеси өчүкди, өчди, ювашады, песе дүшди, эсгери, аты бизе гечди, бизе табын болды, онуң иши-де песе дүшди, инди онуң сөзүни ким тутар, ким сөзүне гулак асар.

Бу сетирлерде гелйән «тиши» сөзи—«сеси», «өчүкти» сөзи—«ювашады, өчди», «ичикти» сөзи – «табын болды», «чүлүкти» сөзи—«песе дүшди, хаялланды» манысындадыр.

Ягмур ягуп сачылды,
Түрлүк чечек сучулды,
Ининжүв габы ачылды,
Чындан йыпар йогрушур.

Манысы: Бу сетирлерде яз паслы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Ягыш ягып, сувы сачылды, дүрли гүллер өсди, хинжи габы ачылан кимин. Сандал агажының ысы билен мүшк югрулып кокаяр.

Бу сетирлерде гелйән «сучулды» сөзи—«өсди», «чындан» сөзи—«хош ыслы сандал агажы» диймекдир.

Каны акып юшулды,
Кабы камут тешүлди,
Өлүк биле кошулды,
Тогмуш күни ош батар.

Манысы: Онуң ганы акып, жорлап гитди, онуң беден табы дешилди, ол өлүлериң санына гошулды, онуң доган гүни, ине, батяр.

Бу сетирлерде гелйән «юшулды» сөзи «жорлап акды», «ош» сөзи—«ине» манысындадыр.

Пүтүрди көвел ат,
Чакылды кызыл от,
Кайүрди урут от,
Сачрап аныц өртенүр.

Манысы: Бу ерде ат васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Пүврүк ат чапды. Гызыл от чакылан дек болды,

аякларындан, тойнукларындан гызыл от чыкды, гуры отлары көйдүрди, ол от сачрап ол гуры отлары өртейәр, якяр.

Бу сетирлерде гелйән «кепел» сөзи—«йүврүк, урут» сөзи—«гуры» манысындадыр.

Ол кар камуг кышын ягар, инер,
Ашлыг, тарыг аны өпер,
Яблак ягы менде тынар,
Сен гелибән тепрешүр.

Манысы: Бу ерде гыш билен томсуң айдышыгы, чекишмеси беян эдилйәр. Гыш томса шейле диййәр: Гар бүтинлей гыш наслында, менде ягяр. Бугдай, дары шонуң билен өнйәр, ягны гар яганы үчин битйәр. Эрбет ягылар менде, ягны гышда ятырлар, эмма сен гелениңде, сенде олар тепрешйәрлер, аяга галярлар.

Гелди эсин эснейүв,
Казга түкел оснаю,
Гирди булун кусиаю,
Кара булут күкрешүр.

Манысы: Ел өвсүп гелди, ол бүтинлей гая меңзейәр, адамлар, халайык совукдан титрәп өйе гирдилер, гара булутлар күкрешйәр, гүпүрдешйәр.

Бу ерде гыш наслының гелмеги суратландырыляр.

Бу сетирлердәки «эсин» сөзи—«ел», «эсенейүп» сөзи—«өвсүп, өсүп», «каз» сөзи—«гай», «оснаю» сөзи—«меңзәп», «кусиаю» сөзи—«титрәп» манысындадыр.

Изимни өгер мен,
Билимни йүгер мен,
Көңлүми түкер мен,
Эрдем үзе түрлүнүр.

Манысы: Эйәми, таңрымы өвер мен, билими йыгнар мен, билим йыгнамага көңлүми дүвер мен, көңлүм билим ве хүнәрлери өз ичине аляр, ягны гөвнүмде билим ве хүнәр йыгнаяр.

Бу сетирлердәки «изимни» сөзи—«эйәми, таңрымы», «йүгер» сөзи—«йыгнар», «түрлүнүр» сөзи—«үйшер, йыгнанар, долашар, доланар, дүйрленер» манысындадыр.

Тыгракланып сегретти
Әрши аның йүгүртти,

Бизни камуг эңитти,
Андаг сүнге ким етер.

Манысы: Бу ерде ат салып хүҗүм эден бир батыр васп эдилйәр ве шейле диййилйәр: Ол батырланып ат салды, атыны сегредип топулды. Эсгерлерини ве атларыны бизе тарап йүгүртди, бизи бүтинлей аңалтды. Бейле гошуна ким етип билер, ким барабар, деӊ болуп билер, ким барабар, деӊ болуп билер, ким онуң гаршысында дуруп билер.

Бу сетирлерде гелйән «тыгракланып» сөзи — «батырланып», «эңитти» сөзи—«аңалтды» манысындадыр.

Келсе ума түшүргил,
Тиисин аның аруклык,
Арпа, саман ёгуткыл,
Болсун аты яруклук.

Манысы: Өйүңе ёлагчы мыхман гелсе, оны гаршыла, дүшүр. Гой, онуң ядавлыгы гитсин, дынч алсын. Атына арпа, саман бер, гой аты ярамлы, ярарлы болсун.

Бу сетирлерде гелйән «ума» сөзи—«мыхман», «арук-лук» сөзи—«аргынлык», «ёгуткыл» сөзи—«якынлашдыр», «бер», «яруклык» сөзи «яравлы», манысындадыр.

Таг тагка кавушмас,
Киши кишиг кавушур,
Арслан күкресе; ат азакы тушалыр.

Манысы: Арслан арласа, атың аягы душалар, данылар.

Куш, курт камуг тирилди,
Әрник тиши тирилди,
Үгүр алып тарылды,
Пынка ене кирүсүз.

Манысы: Бу шыгыр бөлегинде яз наслы васп эдилйәр ве шейле диййилйәр: Гушлар, гуртлар янадан дирелдилер, оларың эркек ве урканчылары йыгнанышды, бири-бирини тапды, олар сүри-сүри болуп даргашдылар, олар хиллерине гайдып гирмекчи дәл.

Бу сетирлерде гелйән «тирилди» сөзи—«дирелди», «тирилди» я-да «терилди» сөзи—үйшди, бирлешди, «тарылды» сөзи—«даргады», «йын» сөзи «хин» манысындадыр.

Тилкуп өзүнге урса, узуз болур.

Манысы: Тилки өз хинине бакып уйрсе, готур болар, готурдыр.

Бу сетирлерде гелйән «урса» сөзи—«уйрса», «узуз» сөзи—«готур» манысындадыр.

Ялвын аның гөзи,
Елкин аның өзи,
Толун айың йүзи,
Ярды мениң йүрек.

Манысы: Бу сетирлерде өзүниң сөйгүлисини васп эдйәр ве шейле диййәр. Онуң гөзлери ялдырак, ялдырайар, өзи болса, гөчермен, башга ере, башга юрда гөчермен, гидермен, йүзи онуң долан айың йүзи ялы, онуң гөрки мениң йүрегими ярды.

Бу сетирлерде гелйән «ялвын» я-да «елвин» сөзи—«ялдырак», «йелкин» я-да «элкин» сөзи—«гөчермен» манысындадыр.

«От түтүнсиз болмас, йигит язуксыз» болмас.

Куйды булут ягмурун,
Герип тутар ак торын,
Кырга куйды ол карын,
Акын акар, энрешүр.

Манысы: Булут ягмурыны гуйды, ак торуны герип тутды, ягны гар ягды, ол өз гарыны гырлара, ягны байырлара гуйды, акып акып, сил гелип, энрешйәр, сес эдйәр.

Язмас атым болмас яңылмас билге болмас.

Манысы: Язмаз ок болмаз, ялңышмажак адам болмаз.

«Атым» сөзи бу ерде «ок атмак» сөзүнден «атым», атыш» ве «язмас» сөзи «язмажак» ве «язмаз» манысындадыр.

Үс ас көрүп, йүксек калык коды чакар,
Билге киши өгит берип, таврак окар.

Манысы: Бүргүт маслык көрүп, ёкардан өзүни ашак атар, билимли адам өгүт берип, чалт, деррев несихат окап башлар.

Бу сетирлерде гелйән «Үс» сөзи—«бүргүт, чайкел, гриф», «ас» сөзи—«маслык», «йүксек калык» сөзи—«бейик, белент хова, асман», «коды» сөзи—«ашак», «чакар» сөзи—«ашак нимек», «таврак» сөзи «чалт, деррев, тиз» манысындадыр.

Тавар йыгып, сув акып инди сакып,
Корум киби изишин коды йувар.

Манысы: Мал йыгнасаң, сув акыны, сил инди сай, Ол сил даш овнуклары ялы өз эесини тогалап алып гидер.

Бу сетирлердәки «корум» сөзи—«гурум, даш овунтыгы», «идиш» сөзи—«эе», «куды, коды» сөзи—«ашак», «йувар» сөзи—«тогалар» манысындадыр.

Янды эриич оограгы,
Келди берув тыграгы,
Өзи койы оограгы,
Алплар камуг тиркешүр.

Манысы: Бу сетирлерде душманың ягдайы суратландырылйар ве шейле дийилйәр: Ол, душман өз ниетинден дәнен ялы боляр. Себәби, онун илчиси бизиң яна гелди. Онуң өзи болса, дере ичинде. Батырлар тамам сөвеш үчин (ягны бизиң батырларымыз) сап чекишйәрлер тиркешйәрлер.

Бу сетирлердәки «янды» сөзи «дәнди», «ограк» сөзи—«ниет, максат, угралан, барылжак ер», «тыграг» сөзи—«илчи», «кой» сөзи—«дере», «ограгы» сөзи—«гизлин» манысындадыр.

Аграк агыр ишинин,
Азнагуга йүзүрме,
Ачрап өзүн өшерип,
Азнагуны тогурма.

Манысы: Өз агыр ишиңи кесекә, башгалара йүклеме, өзүң ачлыкдан гөзүңи гараңкырадып, кесекиңи доюрма.

Бу сетирлердәки «йүзүрме» сөзи—«йүклеме», «азнагув» сөзи—«кесеки, башга», «ачрап» сөзи «ач болуп», «өшерип» сөзи—«ачлыкдан гөзүңи гараңкырадып», «тозурма» сөзи—«доюрма» манысындадыр.

Пыдан арбузадын качар,
Канча барса арбуз өгрүп келер.

Манысы: Йылан нарпыздан гачар, нирә барса йыланың нарпыз өңүнден чыкар.

Бу сетирлердәки «ярбуз» сөзи—«нарпыз» манысындадыр.

Үндән улуг табарув
Таврак келип йүгүргил,
Кургак йылын будун,
Көр канда түшер коды ил.

Манысы: Эгер бир улуг сени чагырса яныңа йүгрүп бар. Гураклык йылында бак, халк ниреде дүшсе, сен-де шол ерде дүш.

Бу сетирлердәки «үнде» сөзи—«чагырмак», «табарув» сөзи «ян, яныңа», «кургак, йылын» сөзи—«гураклык йылда» манысындадыр.

Ортак болуп билишди,
Мениң тавар сатышды,
Бисте биле ярашты,
Кизләп тутар тайымы.

Манысы: Ол мениң билен ортак болды, мениң билен танышды, маңа малымы сатышды. Соңра өй эеси билен ярашды, ягны дил бирикдирди, инди мениң тайымы гизләп сакляяр, сакляярлар.

Бу сетирлердәки «билишди» сөзи—«танышды», «бисте» сөзи—«өй эеси», хожайын», «ярашды» — дил бирикдирди манысындадыр.

Айдым иңар савулма,
Кулбак үзүн йувулма,
Йуга сувун сеңилме,
Капты мениң кайымы.

Манысы: Бу ерде өзүне хыянат эден адамың хэсиетини, сыпатыны беян эдйәр ве шейле диййәр: Оңа дийдим сен Кулбак тарапа совулма, онуң янына тогаланма; пис сувы хөвес этме. Ол, Кулбак мениң кайы тайпасындан гетирен гулумы алып гачды.

Бу ерде гелйән «Кулбак» — «адам ады», «йувулма» сөзи—«тогаланма», «капты» сөзи «огурлады» манысындадыр.

Пүкүп маңа ымлады,
Көзүм яшын ямлады,
Багрым башын эмледи,
Элкин болуп ол гечер.

Манысы: Бу ерде сөйгүлисини суратландыряр ве шейле диййәр: Ол маңа эгилип ышарат этди, үмледи, гөзүмиң яшыны сырды, сүпүрди, багрымын ярасына эм этди, ол гидермен болуп бу ерден гечүп баряр.

Бу сетирлердәки «йүкнүп» сөзи—«эгилип», «ымледи» сөзи—«үмледи, ышарат этди», «ямлады» сөзи—«сырды, сүпүрди» манысындадыр, «элкин» сөзи—«гечермен, гидермен» манысындадыр.

Ата тоны огулга ярасa, атасын тилемес.

Улугны тилар мен,
Таварын юлар мен,
Тилегни булур мен,
Йылкым аңар үпленүр.

Манысы: Билими истәр мен, бу ёлда мала даянар мен, дилегим, истедигими тапар мен, йылкым бу ёлда сарп болар.

Бу сетирлердәки «улуг» сөзи бу ерде «билим», «юлар мен» сөзи—«даянар мен», «тилег» сөзи—«дилег, ислег, максат, мырат», «үпленүр» сөзи—«сарп болар» манысындадыр.

Кочңар, теке сешилди,
Саглык сүрүк гошулды,
Сүтлер камут юмшулды,
Оглак, гузы ямрашур.

Манысы: Бу ерде томус пасланы васп эдилйәр ве шейле дийилйәр: Гоч ве теке сечилди, сагылян сүрүлер гошулды, сүйтлер акып дур, овлак ве гузы гарышдылар.

Бу сетирлердәки «кочңар» сөзи—«гоч», «теке» сөзи—«гечи», «сешилди» сөзи—«сечилди», «юшулды» сөзи «акды», «ямрашур» сөзи—«гатышяр» манысындадыр.

Көклер камуг түзүлди,
Ыбрык, нәңи гизилди,
Сенсиз өзүм үзүлди,
Гелгил амул ойналым.

Манысы: Айдым хеңлериниң хеммеси бири-бирине дүзүлди, уйгунлашды, мей габы ве мей күйзеси тамам сап чекди, сенсиз өлегим изүлди, ягны көңлүм саңа гаты муштак болды, бәри гел аркайын ве парахат ойналы.

Бу сетирлердәки «көклер» сөзи—«айдым хеңлери», «түзүлди» сөзи—«дүзгүнлешди, уйгунлашды», «ыврык» сөзи—«күйзе», «идиш» — «гап», «өзүм» «барлыгым, көңлүм», «амул»—«парахат, аркайын» манысындадыр.

Көлүм комы гопса,
Калы тамыг итер,
Гөрсе аны билге.
Киши сөзге бүтер.

Манысы: Эгер көлүмиң гомы, толкуны гопса, эгер, көлүм толкун атса, ол мениң тамымың диварыны итер, ителәр. Муны эгер бир алым адам гөрсе, ол сөзе ынанар.

Бу сетирлерде гелйән «ком» я-да «кум» сөзи—«гом, толкун», «бүтер» сөзи—«ынанар» манысындадыр.

Оглан иши иш болмас, оглак мүңзи сап болмас.

Манысы: Огланың эден ишинден иш болмаз, овлагың мүңүзинден, шахындан пычага ве шуңа меңзеш затлара сап эдип болмаз.

Бу ерде «мүңүз» сөзи «шах» манысындадыр.

Берди саңа йек,
Өгрүп тутун бал.
Барчын кезибан телве,
Юга болуп кал.

Манысы: Шейтан сени гаршылап, саңа бал берди, йүпек гейип, телбе, дәли болуп гез-де йөр.

Бу ерде «шейтан дүнйә образында алыняр, дүнйә образы хөкмүнде гөркезилйәр. Яланчы дүнйә сени алдап саңа бал берди, сен йүпек гейип, дәли-дивана болуп оңа алданып йөрсүң дийилйәр.

Яй гөркүнге ынанма,
Сувлар үзе таянма,
Эсиз.ликк ануңма,
Тилден чыкар эзгүн сөз.

Манысы: Томсун гөркүне ынанма, ол гечижидир. Сувлар үстүне даянма, шер арап, болгаклыга тайярланма, дилден игшы сөз чыкар.

Бу сетирлерде гелйән «эсизлик» сөзи—«шер, болгаклык», «ануңма» сөзи—«тайярланма» манысындадыр.

Таяк биле таймас, танук сөзүн бүтмес.

Манысы: Бу сетири Махмут Кашгары шейле терки-

ме эдйәр: Таяклы адам таймаз, шаядың сөзүне дине шаятлык эдилип дуран махалында ынанылар.

Бу сетирлерде гелйән «танук» сөзи—«шаят» манысындадыр.

Агды гызыл байрак,
Тогды кара топрак,
Етиңә келип ограк,
Токушып аны кечтимиз.

Манысы: Гызыл байдак ёкары галды, гара топрак геге гөтерилди, ограклар бизе етип гелдилер, сөвешип, олары еңип гечдик.

Бу сетирлерде гелйән «агды» сөзи—«ёкары гөтерилди», «тогды» сөзи—«гөге галды», «токушып» сөзи «сөвешип», «аны кечтимиз» сөзи—оны еңип гечдик» манысындадыр.

Нелук аңар билишдим,
Кучшып такы кавуштым,
Тезүнлигин кайыштым,
Алкты мениң йызмы.

Манысы: Бу сетирлерде өзүне хыянат эден бир кишиниң сыпатыны ве өзүниң өкүнжини суратландырярве шейле диййәр: Онуң билен не үчин таныштым, не үчин гучушып достлашдым, онуң билен юмшак барыш-гелиш этдим, ол мениң бүтин томсумы, язымы, ягшы, өмүр язымы көйдүрди, хеләк этди.

Бу сетирлерде гелйән «билишдим» сөзи—таныштым, «нелук» сөзи—«не үчин», «кавуштым» сөзи «якындан ара гатнашыкда болдум», «тезүнлик» сөзи — «юмшаклык», «кайыштым» сөзи «достларча, дуйгудашлык билен барыш-гелиш этдим», «алкты» сөзи — хеләк этди манысындадыр.

Ярук йылдыз тогарда,
Оланун келип бакар мен,
Сатунлаю сайрашып,
Татыг үнин күн өтер.

Манысы: Даң йылдызы доган махалында оныңгелип агачлара бакярын, гушларың сайрайшыны диңлейәрин. Сөзме-сөз манысы, агачлара гелип бакярын, гушлар яралара сайрашып, сүйжи сес билен жүркүлдешйәрлер.

Бу сетирлерде гелйән «ярук» сөзи—«парлак», «то-

гарда» сөзи—«доган, догян махалында», «озанув, оя-
нып», «сатулаю» сөзи—«яңраларча», «үң» сөзи—«сес, үйн», «өтер» сөзи—«сайрар, сайраяр» манысындадыр.

Калан булутыг түни сүреп.
Гараңкув ишиг уруич ачар.

Манысы: Галың булуды ел сүрүп, даргадар, гараңкы ишиги пара, ришвет ачар.

Қиже туруп йөрир эрдим.
Қара, кызыл бөри көрдүм.
Қатыг яны кура гөрдүм,
Кая көрүп баку агды.

Манысы: Гиже туруп йөрәп барярдым, гара, гызыл бөри гөрдүм, гаты яйымы гуруп, оңа ченедим, ол депе гөрүп, байырлыга чыкып гитди.

Бу сетирлердәки «кая» сөзи «депе», «баку» сөзи—«байыр» манысындадыр.

Бөри коншысын йимес.

Манысы: Мөҗек өз гоңшусыны иймез.

Бермиш сениң бил,
Ялаңык тапар карынга.
Калмыш тавар азыныц,
Кирсе кара оруига.

Манысы: Берен, багш эден затларың өзүңки хасап эт. Себәби адам өз гарнына хызмат эдйәндир. Галан малың кесекиникидир, адам гара орна гиренден соң.

Бу сетирлерде гелйән «тапар» сөзи—«хызмат эдер», «азыныц» сөзи—«айрыныңкы, башганыңкы» диймекдир.

Келсе калы катыглык,
Өтер, тийүв серниги.
Өзлек ишин билин тур,
Аича ацар теринги.

Манысы: Эгер саңа гатылык, бела гелсе, чыда, сабыр эт, өтер дий. Замана ишини билип, өвренип дур, ол нахили болса, сен-де шона гөрә иш гөр, шона лайык дирен, сөен.

Бу сетирлерде гелйән «серин» сөзи—«чыда, сабыр эт», «өзлек» сөзи—«замана», «теринги» сөзи—«дирен-гил, сөенгил» манысындадыр.

Кеми ичре олдуруп,
Ыла сувын кечетимиз,
Уйгур тапа башланып
Мыңлак илин ачтымыз.

Манысы: Гәмилерде отурып Ыла сувундан гечдик, уйгур тарапа уграп, гошун чекип, Мыңлак үлкесини басып алдык.

Бу сетирлерде гелйән «Ыла» сөзи дерья ады хем үлке, область ады, «Мыңлак» — юрт ады.

Көңүл кимиң болса калы ёк, чыгай,
Кылса гүжүн болмас аны ток, бай.

Манысы: Кимиң көңли гарып ве ёксул болса, оны зор билен, гүйч билен док хем бай этмек болмаз. Ене бир варианты: Адамың эгер өзи гарып, ёксул болса, оны гүйч билен док ве бай эдип болмаз.

Бу сетирде гелйән «чыгай» сөзи—«гарып, ёксул» манысындадыр.

Мениң биле кіңешди,
Билги маңа тиңешди,
Эрең биле сүңүшди,
Алплар башын ол ювар.

Манысы: Бу ерде сөвеш хакында сөз гидйәр ве шейле дийилйәр: Ол бу барада ягны сөвеш барада мениң билен геңешди. Онуң пикири мениң пикириме деңлайык болуп чыкды, мертлер билен сөвешди, ол алпларың батырларың келлесини, башыны тогалады.

Бу сетирлерде гелйән «тиңешди» сөзи—деңчыкды, «билги» сөзи—пикири, билими», «сүңүшди» сөзи—«сөвешди», «ювар» сөзи—«тогалар» манысындадыр.

Бардың иелүк аймадың,
Керүв көрүп каймадың,
Көңүл берүп йимадың,
Болдуң эринч болмагун.

Манысы: Гитдиң, гидениңи не үчин айтмадың. Ызыңдакылары гөрүп, ызыңа бакмадың, дөнмедиң, көңлүң бөрик мейил этмеди, инди бир кишиниң ол болмайшы ялы болдуң.

Бу сетирлердәки «бардың» сөзи «гитдиң, «каймадың» сөзи—«дөнмедиң», «керүв» сөзи—«ызыңдакылары

гөрүп», «эрнич» сөзи — «багтсыз, бичәре» манысындадыр.

Кара түнүк кечирседим,
Агыр уйы учурсадым,
Етгеник качырсадым,
Сакыш ичре түнүм тогды.

Манысы: Гараңкы гиҗәни гечирмек истедим, агыр укуны гачырмак истедим, Едигеним йылдызларыны санап отуршыма гүн догды.

Бу сетирлерде гелйән «качыр» сөзи—«санамак», «Етгеник» сөзи—«Едиген йылдызлары», «сакыш ичре» сөзи—«санап отурышыма» манысындадыр.

Өрди булут энрешүп,
Акты акын мүңрешүп,
Ҫалды будун таңлашуп,
Көкрәр, такы меңрешүр.

Манысы: Энрешип, арлап булутлар өрди, мүңрешип, арлап акын акды. Адамлар гең-таң болуп галдылар, арлаяр хем гүрлейәр.

Билге, бегүв юнжыды,
Ажун эти енчиди,
Эрдем эти тыныжыды,
Ерге тегин сүртүлүр.

Манысы: Алым ве акыл яманлашды, игиы несе дүшди. Дүнйә оларын этини дишледи. Ылым ве акыл эти, эрдем эти порсады, ол ере дегин сүйрелйәр, ере сүртүлйәр.

Бу сетирлердәки «бегүв» сөзи—«акыл, акыллы», «юнжыды» сөзи «яманлашды, несе дүшди», «енчди» сөзи—«дишледи, енчди», «тынчыды» сөзи—«заяллады, порсады» маныларададыр.

Көрди мени эмлеюө,
Бакты маңа ымлейүп,
Калдым көңүл түмлүюө,
Калгуп мени тургурур.

Манысы: Бу ерде сөз сөйгүли гыз хакда баряр ве шейле дийилйәр: Ол мени гөрүп, дердиме дерман этди, мени эмледи, маңа бакып ышарат, үм этди, көңлүм буз

ялы болуп галдым, гайгы мени турузяр, гозгалаңа саляр. «Тургурмак»—«гозгалаңа салмакдыр».

Бердим саңа галың,
Эмди муны алың.
Эмгек мениң билиң,
Уграр түнүр баргалы.

Бу ерде гиеви гайын атасына йүзленйәр: Саңа галың берйәрин, алың муны, шу галыңы йыгнамакда көп эмгек гөрдүм. Гайын ата болса: «Гиеви гитмек үчин ёла дүшди, уграды» диййәр.

Манысы: Гөни гелен кейигиң гөзүнден башга башы, ярасы ёк.

Ягы бөкден оэуклады,
Көрүп сүвин азыклады,
Өлүм аны конуклады,
Агыз ичре агу сагды.

Манысы: Ягы, душман өзүни бегден үстүн сайды, өзгүр хасап этди, эмма бегиң гошуныны гөрүп чашды, өзүни йитирди. Өлүм оңа гонак, мыхман болуп дүшди ве агзының ичине зәхер сагды.

Бу сетирлерде гелйән «озуклады» сөзи—«озды, өзүни өзгүр, үстүн сайды», «азыклады» сөзи—«чашды», «конуклады» сөзи—«оңа гонак, мыхман болды» манысындадыр.

Буч, буч өтер семүргүк,
Бозы үчүн меңлеүр.

Манысы: Семүргүк гуш (итаха) буч-буч сайрар, эмма богазы үчин дузак данесине чекилер. Бу ерде гелйән «семүргүк» «кичиҗик гуш ады, итаха», «моллаҗык», «өтер» сөзи—«сайрар», «буч-буч» сөзи—«бижилбижил, жүрк-жүрк», «меңлеүр» сөзи—«дузак данесине чекилер», «меҗ» сөзи—«дузакдакы дәне» диймекдир.

Козы кыкырып огуш тердим,
Ягы кару кириш курдум,
Токуш ичре уруш бирдим,
Эрен көрүп, башы тыгды.

Манысы: Бу ерде сөвеш мейданыны хем өз гахрыманчылыгыны васп эдйәр ве шейле диййәр: Ашак тыгырын ахли гарындашларымы йыгнадым, ягы ве душмана

гаршы кириш, яй . ягны ок атдым, сөвеш мейданында урушдым. эсгерлери гөрүп, душман башыны эгди, табын болды.

Бу сетирлерде гелйән «козы» сөзи—«ашак», «огуш» сөзи—«гарындаш, доган», «кару» сөзи—«гаршы», «кириш» сөзи—«яй», «тыгды» сөзи—«табын болды» манысындадыр.

IV БАП

XII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. «ОГУЗНАМА» ЭСЕРИ

Тарыхда болуп гечен вакалар ве тарыхы шахслар хакында тарыхы хакыкатларын эсасында китапларын язылмагы билен бирликде, шол тарыхы вакалардыр шахслар хакында халк өзүниң роваятларыны-да дөредйәр. Бу ровайтларда тарых чеперчилик билен үтгашяр, югрулыр ве чепер эдебият эсерине өврүлйәр. Меселем, Александр Македонский барада онуң тарыхы ишлери хакында көп эсерлериң язылмагы билен бирликде бир гиден ровайтлар хем дөредилди. В. И. Ленин тарыхы шахс. Онуң эден ишлери барада көп тарыхы китаплар язылды. Шонуң билен бирликде, Ленин барада көп чепер эсерлери, ровайтлары халк хем дөретди. Бейик Октябрь социалистик революцияси хакыкат болды, ол хакда көп санлы тарыхы китаплар язылды. Шейле-де Октябрь социалистик революцияси барада көп санлы хекаялар, повестлер, чепер романлар, ровайтлар дөредилди. Улы тарыхы вака, улы тарыхы шахс хайсы халкың арасында дөрән болса, ол барада чепер эсерлери ве ровайтлары шол халкың өзи дөредйәр ве шол халкың өзи оны бейик гахрыманчылык мертебесине чепли ёкары гөтерйәр. «Огузнама» эсери хем шейле кануң эсасында дөрән ровайт, чепер эсерлериң биридир. Ол огуз-түркменлериң арасында дөрәндир ве ол хакдакы ровайтлар хем түркмениң арасында дөрәндир ве оны бейик гахрыманчылык мертебесине ёкары гөтерен түркмен халкыдыр.

Илки билен «нама» сөзүнден башлалың. Бу сөз гечмишде тарых китапларының соңуна гошулар экен. Меселем, «Теймурнама», «Чеңгизнама», «Зафарнама» ве башгалар. Бу сөз чепер эдебиятың ады болуп гелен махалында хем арасса, гатанчсыз чепер эдебиятың адыны аңлатман, эйсем, ол чепер эдебиятың тарых билен баглыдыгыны, онуң эсасында тарыхы хакыкат-да дурандыгыны аңладыпдыр. Меселем: «Шанама», «Җеңнама», «Сыяхатнама», «Сафарнама» ве башгалар. Бу чепер эсерлер чепер эдебията дегишли болсалар-да, олар тарых билен айрылмаз баглыдыр. «Огузнама» хакында хем шуны айтмалы. «Огузнамада» хем хакыкы болуп гечен вака чепер эдебиятда болан айратынлыклар билен гатышып гидйәр. «Огузнаманың» халкың ичинде илки пейда болан вагты гаты гадымыдыр. Оны аныклап айтмак болмаз. Йөне бу кыссаның хачан китап йүзүне гечен вагты хакында, хачан язува гечен вагты хакында онуң вариантларының үсти билен энче ягдайы беллемек мүмкин.

«Огузнаманың» материалының энче кысмы Махмут Кашгарының сөзлүгинде бар. Махмут Кашгары өзүниң сөзлүгиниң башкы томунда «огуз» сөзүни беян эдип, «огуз — бу түрекменлердир» диййәр. Мундан соң Кашгары түркмениң 22 кабыласының адыны санаяр. Мен муны икинжи бапда гөркезип гечипдим, инди оны санап отурҗак дәл. Йөне Махмут китабының үчүнжи томунда башга хекаялары айдып гечйәр. Ол үчүнжи китабың соңунда «түркмен» сөзүни беян эдип, «түркмен — бу огуздыр» диййәр. Ол түркмен сөзүниң гелип чыкышы хакында ил ичинде айдылян бир хекаяны языпдыр. Шол хекая боюнча Исгендер Зулкарнейни Орта Азия гелен махалында, онуң гелйәнини эшидип патыша өз халкы билен гачяр. 22 адам гачмаяр. Бу йигрими ики адамың адыны Махмут түркмениң уругларыны эмеле гетирен, оң биринжи томда санап гечен Кынык, Салур ве бейлекилер дийип гөркезйәр. Бу 22 адама ене ики адам гошуляр. Бу ики адам аркасы йүкли гачып барярлар. Олар ёкаркы 22 адама ёлугып, маслахат сораярлар, нәтмели, гачмалымы я-да галмалымы диййәрлер. Ол 22 адам бу икисине: «Исгендер гөчмендир, гелер, гечер, гачма. Гал ач» диййәрлер. Бүтин халач тайпасы шу ики адамың несли дийип Махмут гөркезйәр. Исгендер ол 22 адамың үстүнден барып, олардан сөз сорамандан, олары түрке

меңзеш хасап эдип, «түркманенд» диййәр. Ягны түрке меңзеш. Шондан соң, булара түркмен ады дакыляр. Махмут муны әлбетде, хекая, эртеки дийип айдяр. Йөне шу хекаяда хем «Огузнаманың» материалының энче тараны бар ве ол «Огузнаманың» түркмениң эсеридигини субут эдйән делиллериң бири ве шонуң бирликде, онуң кә бөлеклериниң XI асырда язув эдебиятында душ гелйәндигини гөркезйәндир.

Бу хекаяда илки үнси чекйән ягдай, «Огузнаманың» умумы материалының түркмениң ичинде боландыгыны ве түркмениң ругларының атларының «Огузнаманың» бейлеки вариантларында гөркезилиши ялыдыгыйы ве түркмениң уругларының атларының «Огуз. дыгыны субут эдйәнлигидир. Икинжиден, Халач тайпасының эмеле гелши-де бейлеки «Огузнамаларда» гөркезилиши ялыракдыр. Халач тайпасы «гал ач» сөзүнден эмеле гелипдир» дийилйәр. Үчүнжиден, бейлеки «Огузнамаларда» болшы ялы, бу хекаяда хем «түркмен» сөзүниң гелип чыкышы «түркманенд» сөзүнден дийилйәр. Шейлеликде, биз «Огузнаманың» материалының эп-эсли бөлегиниң XI асырда түркмениң ичинде язув эдебиятында боландыгыны гөрйәрис.

Инди биз «Огузнаманың» Фазлулла Решидүтдиниң вариантына гечйәрис. Решидүтдиниң китабындан белли болшы ялы, «Огузнаманың» материалы тайын шекилде XIII асырда онуң элинде болупдыр. Ол өзүниң китабының бу кысмыны язмакда, түрки тарыхларына салгыланандыгыны айдяр. Диймек, XIII йүзйыллыкда, «Огузнаманың» материалы авторың элинде болан болса, онуң шол пейдаланан, «Огузнаманы» алан тарых китабының XII йүзйыллыкда боландыгына хем шек этмесе болар. Решидүтдин Огуз хакындакы хекаясына геченде, онуң сөзбашыны «Огуз хан хакында роваят ве түркменлериң уруглара бөлүнишиниң» дийип атландыряр. Мунуң өзи шол роваяты Фазлулланың өзүниң чыкармандыгыны, онуң роваят хөкмүнде түркменлериң арасында боландыгыны, авторың шол роваяты огуз-түркмениң ичинден алнандыгыны субут эдйәр. Решидүтдиниң өзи беян эдйән «Огузнамасының» өзүнден өңки түрки огузың тарыхына лайык беян эдйәндигини айдяр. Решидүтдин бу «Огузнамада» огузлар хакда, Огуз ханың догулышы, онуң чагалыгы, уллалан-

соң какасының доганларының гызларына өйлениши хакда, онуң өз какасы болан Гара хан билен ве онуң еңи-яны билен эден сөвешлери, какасыны еңип тагта чыкышы, Сайракдан тә Бухара ченли болан үлкелери басып алшы хакда гүррүң эдйәр. Ондан соң Огуз-ханың улы той тутушы, даш үлкелере гошун чекиши, Хытайы, Гарчыстаны, Гур велаятыны, Кешмири, Итбаракдан илки еңлишини ве соң, 17 йылдан соң ене гошун чекип оны еңшини, Эйраны, Ырагы, Мусури, Румы басып алшы, халач, гаңлы, гарлук, гыпчак тайпаларының гелип чыкышы, ол үлкелери басып аландан соң, өз ватанына гайдып гелиши, улы той тутушы, әхли халкы сылаглайшы, онуң илкинжи үч улы оглы ве бейлеки үч кичи оглы Гөк ханың, Даг ханың, Дениз ханың үч алтын ок тапып гелши хакда, шол эсасда огузың бозок ве үчок топарының дөрейши, Огуз ханың бу огулларының хер хайсының дөрт оглы, шолардан хем түркмен уругларының дөрейши хакда гүррүң эдилйәр. Решидүтдин бу «Огузнама» түркмениңкидир диййәр ве онуң үстүнде бир түркмен эсери хөкмүнде дуруп гечйәр. Бу «Огузнама» түркмен билен ыснышыклы баглы, онуң ичинде «түркмен» сөзи шу роваятың эеси хөкмүнде хали-шинди гайталаняр. Меселем, бир ерде шейле диййәр: «Огузың перзентлеринден 24 уруг пейда болды. Списокда язылышы ялы, оларың хер хайсы өзүне белли ат ве лакам эдинди. Дүнйәдәки әхли түркменлер шу айдылан ковмуң несли ве Огузың 24 перзентлериндендир. «Түркмен» сөзи гадымда ёкды. Әхли чарва түрке меңзеш тайпалара түрк диййәрдилер. Хер кабыланың өз белли лакамы барды. Огуз ковумлары өз үлкелеринден Мавераүннахр ве Эйрана гелен вагтларында, оларың шекиллери сув ве хова шертлерине лайыклыкда кем-кемден тәжик шекилине гечди. Тәжик болмандыклары үчин, тәжиклер олара «Түркманенд» яни түрке меңзеш дийдилер. Шу себәпли бу ат огузың бүтин уругларына дакылды ве шол ат билен олар таналды. Огузың бу 24 шаха болан огулларының яры гошунның саг ганатына, бейлеки ярысы болса сол ганатына дегишлидир». Биз бу алнан мысалың парчасыны хем сонкы бапда ерлешдирдик. Шонуң үчин оны бу ерде гайталамаярын. Решитдүтдиниң «Огузнамасының» өз ичинде гелйән бу сетирлер, онуң түркмен эдебиятының эсеридигине екеже-де шүбхе галдырмаяр. Эмма бу

«Огузнаманың» түркмен эсеридигине хас чуң гөз етирмек үчин онуң өзүни окамалы. Оны биз ашакда ерлешдирдик.

«Огузнамаларың» хеммесинде бу эсер түркмениңки дийилйәр. Эмма түркменден башга бир түрки халкыңкы дийилйәни ёк. Инди мен шу ерде «Огузнаманың» А. М. Щербак тарапындан чапа тайярланылан вариантының үстүнде дуруп гечйәрин. Бу вариант Париждәки Милли китапханада сакланян вариантдан гөчүрилип алыныпдыр. Бу вариантың голязмасы уйгур хатында язылыпдыр, ол XV асырда гөчүрилип язылыпдыр. Шейле-де болса, онуң асыл нусгасының хас гадым дөвүрлере дегишлидигини чекинмән айтмак мүмкин. Муны А. М. Щербак хем догры белләп гечйәр. Мунуң асыл нусгасының XII асыра дегишлидигини чекинмән айтмак мүмкин. Себәби, дили XII асырың огуз-түркмен дили. Бу ерде Махмудың сөзлүгиндәки дүшнүксиз сөзлериң эп-эсли дүш гелйәндиги билен бир ве хатда «Огуз-орхон» язгыларындакы көнелишен, вагтда, дилиң шу гүнки диле тарап херекетде эп-эсли әдим әдендигини гөрмек боляр. Бу ерде дүшнүксиз болан сөз бүтин сетирлерде дүш гелинмейәр, дүшнүксиз болан сөзлере велин эп-эсли душмак мүмкин. Бу ерде сөзлемлер грамматики гурлушы боюнча хем камиллиге таран, Махмудың диванына гаранында, эсли әдим әдилендигини сынламак мүмкин. Шонуң үчин бу вариантың асыл нусгасының XII асыра дегишлидигини айтмак мүмкин. «Огузнаманың» бу вариантында бейлекилери билен деңешдиреңиңде ка тапавутларын барлыгыны сызмак мүмкин. Шейле-де болса мунда хем өзал айдылан ягдайлар хакда сөхбет эдилйәр. Бу ерде хем Огуз ханың каган болшы, онуң ёкарда агзалан үлкелери басып алшы, гарлук, гаңлы, галач, тайпаларының дөрейши ве огуз ханың алты оглы, улы той, бозок ве үчок бөлүнишигиниң эмеле гелиши хакда сөхбет эдилйәр. «Огузнамаларың» хеммесинде түркмен уругларының Огуз ханың алты оглунуң 24 перзендинден эмеле гелиши хакда дурлуп гечилйәр. Эмма бу вариантда ол ёк. Бу ягдай шу вариантың соңундан кесилип айрыландыр дийип чакламак мүмкин. Себәби, шу ягдай әхли «Огузнамаларың» соңунда гөркезилйәр. Шейле-де болса, мунуң-да түркмениң дессанлыдыгына хич шүбхе ёкдур. Себәби, онуң материалы түркмениңкидир, галыберсе-де хер бир «Огуз-

наманың» түркмениңкидигини бейлеки вариантлар гөркезйәр. Шу ерде Щербакың Огуз ханың буйругында язылан «ким мен уйгурың каганы боламен, ким ерниң төрт булуңының каганы болсам герек турур» диен сөзлемиң биринжи сөзлемини ялңыш терҗиме эдип «Я уйгурский каган» гөрнүшинде аланыны беллемели. Хакыкатда болса бу ерде «мен уйгурың каганы» дийилмән, «мен уйгурың каганы боларын, дөрт ян үлкелериң-де каганы боларсын, ягны, уйгуры-да, дөрт яндакы, бурчдакы үлкелери-де басып алын, гележекде шол үлкелериң каганы боларын» дийилйәр.

Инди биз Хандемириң «Огузнама» вариантының үстүнде дуруп гечйәрис. XV асыр тарыхчысы Хандемир өзүниң «Чеңгиз хан нама» атлы тарыхында бу эсериң мазмуныны ерлешдирипдир. Биз оны гысгача беян эдип гечйәрис. Чын Огуз үстүне гелип еңилйәр. Огузхан Хытайы аляр. Ондан соң тә Бухара ченли болан үлкелери забт эдйәр. Уйгур, гаңлы, гыпжак, халач ялы тайпалара Огуз хан ат гойяр. Огуз Гарчыстан ве Гур велаятларындан ызына гайданда, ёлда гүйчли гар ягяр. Бир бөлек яраман ёлда галяр. Олара Огуз «гарлык» дийип айдяр. Йөрүш махалында бир гөврели аял ёлда догуряр. Онуң ачлыкдан сүйди болмаяр. Чага ач галяр. Шол вагт бир шагал бир сүлгүни тутды. Ол аялың адамсы ол шагалы таяк билен атып, онуң агзындан сүлгүни алды, оны аялына берди. Шондан соң аялың эмжегине сүйт инди, чага дойды. Бу адам Огузың ызындан етенден соң, ачлыкдан ыза галаны үчин Огуз хан оңа «гал ач» диййәр. Халач тайпасы шонуң несли дийилйәр. Мирханд беяның ичинде шейле язяр: «Огуз ханың алты оглы барды: Гүн, Ай, Йылдыз, Көк, Даг, Дениз. Несиллер олардан өненсоң, онуң агтыклары 24 уруга өврүлдилер. Моңгол тарыхларында гиңден беян эдилиши ялы, ахли түркменлер шоларың неслидир. «Түркмен» сөзи гадым сөз дәлдир. Олар Хорасана ве Мавераүннахра гелеңлеринде сув ве хова шертлерине лайыклыкда кешплери өзгерди, шондан олара «түккаманед», ягны «түрке меңзеш» дийдилер [11, 18 с.]. Мундан соң, Мирханд Огуз ханың огулларыны бозок ве үчок диен ики бөлеге бөлүнишини, гошуның саг ганатының бозока ве онуң сол ганатының үчока дегишлидиги хакда дуруп гечйәр. Огуз хан Хорасан,

Ырак, Ажам, Шам ве Мүсүр, Рум ве Эфренч үлкелерини басып аляр. Кеюмерс өленден соң, тә Хүвшеңе ченли 170 йыл Эйран шасыз галды. Огуз хан шол вагт Эйраны басып алды дийип ол айдяр. Мундан соң Огуз ханың өз ватанына гайдып гелиши, улы той тутушы, огулларына бозок ве үчок лакамыны гойшы хакда айдылар. Огуз хандан соң Гүн ханың шалыга гечиши, онуң везириниң Эркыл Хожадыгы хакда сөхбет эдилйәр. Шейлеликде, Мирханд хем «Огузнаманың» түркмен эсеридигини белләп гечип, оны төвереклейин беян эдйәр.

Салур Баба Гулалы Хырыдары хем «Огузнаманы» гиңден беян эдипдир. Салур Баба Огуз огулларындан өнен 24 уругы санап гечйәр. Салур Баба ёкарда гөркезилен тарыхчылар ялы, «Огузнаманың» хемме мазмуныны беян эдипдир. Онуң мазмуны ёкаркылар ялы боланы үчин бу ерде оны гайталап отурмалың. Йөне онуң өз китабының 470—471-нжи сахыпаларында «Огуз ким ол ковумны барча түркмен дирлер» [13. 470—471 с.] диен сөзүни ятлап гечелиң.

Шу ерде XII асыр тарыхчысы Абулгазының варианты хакында хем ики-үч сөз айдалың. Абулгазы «Шежерен теракимәниң» башында шейле диййәр: «Түркмениң моллалары ве шихлары ве беглери мениң тарыхны ягшы билерүмни эшитип турурлар. Тагы бир гүн барчалары гелип арз кылдылар ким бизиң ичимизде «Огузнама» көп турур. Эмма хич ягшысы ёк, барчасы галат ве бирлен бирине мувафык эмес, хер кайсы бир түрлүк. Бир дуруст, иттыбар кылгудек тарых болса эрди тип өтүн кылдылар. Эрсе аларның өтүнлерини кабул кылдым» [1. 5 с.] Бу ерде Абулгазы түркменлериң ичинде «Огузнаманың вариантларының көп боландыгыны айдяр. Шонуң билен бирликде, ол вариантларың хеммесиниң түркмениңкидигини беллейәр. Ёкарда гөрлүп гечилен вариантларың хеммеси шол вариантларың гөрнүшлеридир. Бу ерде көп санамак нәме герек дийилмеги мүмкин. Хеммесиниң саналып гечилмеги ахли тарыхчыларың бир агыздан «Огузнаманың» түркмениңкидигини айдяндыкларыны гөркезмек үчин герекдир. Мен ашакда «Огузнаманың» үч вариантыны ерлешдирдим. Олар бири-бирине баглы, хеммеси бирлешип шу эсериң түркмениңкидигини айдярлар. Шонуң үчин оларың өзүни окамак зерурдыр.

Инди биз ашакда «Огузнаманың» Решидутдиниң вариантыны ерлешдирйәрис: «Гара хан атасының ерине гечди. Онуң бир оглы болды. Ол оглан үч гиже-гүндиз эмжек агзына алмады ве энесиниң сүйдүни эммеди. Мунуң үчин онуң эҗеси аглады ве чокунды. Ол хатын гиҗелерине дүйш гөрйәрди. Ол оглан эҗесине: «Эй, эҗе, сен таңрыны билсең, худайы сөйсең, мен эмжегиңден сүйт эмейин» диййәрди. Ол аял ери хем төверегиндәки әхли кабыласы худая ынанмаянлыклары үчин ачыкдан ачык худая ынанмакдан горкды ве гизлин, хич киме билдирмән таңра ынанды, чага эҗесиниң эмжегини агзына алды, сүйт эмди. Оглан бир яшына етенде, ол чакдан аша тәмиз ве якымлыжа оглан болды. Догрулык ве хакыкат ёлы онуң маңлайында ялпылдап гөрүнйәрди. Онуң бу аламатларыны атасы дуюп, бизиң кабыламыздан шу вагта ченли шейле оглан догмандыр. Бу оглан өз деңдушларындан сайланан ве бейик мертебә ве улуг кемала етер дийди. Оглана ат гоймак үчин атасы якынындакылар билен генешди. Шол вагтда бир яшлы чага диле гелип: «Маңа Огуз ат гоюң» дийди. Башга бир вариантда чага манысыз сеслер чыкаряр, отуранлар онуң чыкаран сеслериниң «огуз» сесине меңзеш боланы үчин, «Чага диле гелип өз адыны өзи гойды» дийип, нетиже гелйәрлер. Отуран адамлар гаты гең галып, чага «Огуз» дийип ат гойярлар. Огуз йигит болуп етишйәр. Онуң какасы Гара хан өзүниң иң улы доганының гызыны гелин эдип, Огуза алып берйәр. Гара ханың улы доганының ады Кур ханды. Бу гыз гаты овадан ве тәмиз гызды. Огуз ол гыза гизлиже: «Сен таңрыны сөйсең ве онуң бирлигине ынансаң мен сени сөейин ве сениң янына барайын» диййәр. Ол гыз улы йигренч дуюп, онуң сөзүни кабул этмейәр: Ол гыз: «Мен сениң бу сөзүңи атаңа айдарын, саңа өлүм гарашяр» диййәр. Шу себәпли Огуз ол гыза якынлашмады ве сөймеди, янына бармады. Огузың какасы муны билип, өзүниң икинжи доганы Кузханың гызыны гелин эдинип, оглы Огуза алып берди. Ол гызы Огуза табшыранларында Огуз оңа-да биринжи гыза айдан сөзүни айтды. Гыз онуң сөзүни тутмады ве худая ынанмады. Огуз бу гызы-да сөймеди ве янына бармады. Огузың атасы Гара хан Огузың бу гыза-да мейлиниң ёкдугыны ве оңа янашмаяндыгыны билди.

Шондан соң ол кичи доганы Урханың гызының Огузы сөйүп, онуң үчин ялп-бишйәндигини аңып, ол гызы Огуза алып берди. Гелин энтек өе гелмәнди. Огуз бир гезек авдан гайдып гелйәркә, акар сувуң башында ол гызың кир ювуп отураныны гөрди ве онуң янына барып, онуң гулагына ювашжа айтды: «Ики агамың гызыны гелинлиге аланымы билйәнсиң. Йөне мен олары сөемок, хич янларына хем барамок. Мунуң себәби мен олары худа ынанын дийдим. Олар болса, ынанмадылар, мениң сөзүми гайтардылар. Хәзир сени маңа алып бердилер, сен худайы ынансаң, ве оңа ынансаң, мен сени өзүме аял эдинейин ве сени сөейин». Гыз жогабында. «Мен худайы билемок ве оны танамок, йөне сениң сөзүңден ве буйругыңдан чыкмайын, сениң буйругыңа боюн болайын» дийди. Огуз ол гыза мениң йүрекде ислегим сениң худайы танамагың ве оны сөймегиңдир. Мен саңа шейле буйрярын. Ол гыз жогабында: «Мен сениң сөзүңи кабул этдим» дийди. Ол гыз худайы танап оны сөйүп башлады.

Огуз оны аял эдиненден соң, ол аялы сөйди, мыдам онуң янына барды. Огуз таңрыны бир билип, оңа ынананы үчин, какасының ве бейлеки гарындашларының янына бармакдан сакланып гезди. Олары гөренде олары йигренип башлады. Олардан өзүни узакда саклады. Авада онуң еке өзи гидйәрди. Себәби Огуз худая ынанярды, олар болса ынанмаярды. Ол арада худайың адыны агзындан дүшүрмейәрди. Эмма бу сөзүң манысына хич ким дүшүнмейәрди.

Бир гезек Гара хан той эдип гелинлерини чагырды. Олара сүйжи сөз айтды. Ондан соң: «Бу ики гыз, бу ики гелиним соңкы гыздан, соңкы гелинимден тәмиз ве овадан бола-бола Огуз нәме үчин сизи сөймән, ол гызы сөйди» дийди. Нәме үчин Огуз сизиң яныңыза барман, онуң янындан чыканок» дийди. Бу ики гелин Огуздан нәразы боланы үчин, габанжаңлык дуйгусы билен долы боланы үчин, мынасып вагт тапып, Огузы яманладылар. «Ол башга бир дине гечди, ол гөгүң ве ериң худайыны сөйди ве шоңа ынаняр» дийдилер. Ол бизи-де өзи ялы этжек болды, йөне биз онуң айданыны кабул этмедик, онуң теклибини гайтардык. Шонуң үчин, бизи онуң кешли чекмеди. Эмма бу соңкы гыз онуң динине гечди, онуң худайыны кабул

этди. Шунуң үчин ол оны сөйди ве бизи болса йигренйәр» дийдилер.

Бу вагт Огуз өзүниң бирнәче достлары ве яныныц адамлары билен авлады. Гара хан доганларыны, доган огланларыны, гарындашларыны ве эмирлерини чагырды ве шейле дийди: «Мениң оглум Огуз чага махалында гаты якымлыжа ве тертиплиже огланды. Мениң көңлүм отурарды. Эмма бу вагт ол яман ёла дүшүп, бизиң динимизден чыкыпдыр. Оны дири гоймак болмаз» дийди. Бу сөзлери отуранларың хеммеси гахар-газапдан долды. Оны өлдүрмәге хеммеси дил дүвүшди. Огуз вепалы аялы йыгнакда болан ваканы эшидип, гошулыгындакы ынамлы бир аялы Огузың янына ёллады, болан ваканы оңа айт дийди. Огуз бу сөзи эшидип бүтин гошуны йыгнап, сөвеше тайяр болуп дуряр. Ёв мейданында ики гошун душды.

Онуң какасы ве агалары оңа хүжүм этди. Ики тарап сан чекип сөвеше башлады. Сөвешде Гара хан гылыч зарбында яраланды ве шол ярадан хем өлди. Огуза агаларының ве уругларының тарапындан көп-көп адам гелип гошулды. Шонуң үчин олар 75 йыл сөвешдилер. Соңунда Огуз енди. Патышалыгы эле гечирип, Таласдан, Сайрамдан тә Бухара ченли болан ер юрдуң гепсиз-гүррүңсиз хәкими болды. Онуң доганларының ве дайыларының хем-де гарындашларының бир топары Огуза гошулман гүндогар тарапа йөрәп, ол ерде отурымлы болдулар. Олар дине ынанмаз болуп галды. Йөне заманың гечмеги билен соң-соң Чингиз улусы билен бирликде дине гечдилер, худайың бирлигине ынандылар.

Ол дөвлет газанылып алнандан соң, Огуз жеделсиз хәким боландан соң, Огуз алтын өй гурдурды. Улы той тутды. Гарындашларыны, гошун башлыкларыны, эсгерлери сылады. Ол өзүне гелип гошулан әхли гарындашларына, тайпалара, адамлара «уйгур» адыны дакды. Бу түрки сөз болуп, онуң манысы «бирлешдиң ве бизе көмек бердиң ве бизе уйдың» диймекдир. Уйгур уругларының хеммеси шол кабылалардандыр. Башга бир кабыланы ол «канлы» дийип атландырыпдыр. Гыпжак, халач, агачары уруглары-да шол огуза гошулып, оңа көмек эден кабылардандыр. Буларың хер бириниң атларының себәби шу ерде саналып гөркезилйәр.

УЙГУР. Огуз билен атасының арасында дава баш-

лашан махалында (Огузың дине уянлыгы себәпли), Огуз билен атасының ве агаларының арасында сөвеш боланда, Огузың гарындашларындан бир топары Огузың тарапына гечип, онуң аркасыны чалып, Огуза көмек ве ярдам этди. Эмма оларың бир топары онуң какасының тарапына ве дайыларының тарапына гечди. Огузың тарапына гечип, оңа көмек эденлере Огуз «Уйгур» дийип ат гойды. Түрки сөз болан бу сөзүң манысы парсча шейле «Бизе бирлешди, көмек ве ярдам кылды». Бу топар элмыдам Огуз билен ёлдашды. Огуз башга облластлары, үлкелери алмак үчин йөрүшлер эден махалында, ол уйгурлары даг гечелгесиниң яныдан ызына гайтарарды ве ызында шалыгының сакламагы олара табшырарды. Тә өзи гайдып геләйәнчә, олары ызыны сакламага гоярды. Әхли уйгур кабылалары шол топарларың уругындандыр.

КАНЛЫ. Огуз атасы, доганлары, дайылары, агалары ве бейлеки гарындашлары билен сөвешйән махалында ве Хотана ченли болан үлкелериң үстүне гошун чекип, ол үлкелери танаян махалында Огуза гошулып оңа көмек эден уругларың биридир. Бу уруг, бейлеки уруглар олжалары дөрт аяклы хайванлара йүкләп дашаян махалында өз зехини билен араба ясап, ол арабалара олжалары йүкләп дашан уругдыр. Түркче араба «канлы» дийәрлер. Шу себәбе гөрә-де ол топара «канлы уругы» дийдилер. Канлының әхли пудаклары шол канлы уругындандыр.

КЫПЖАК. Огуз Итбырак уругындан еңилен махалында, Огуз гачып, ики дерьяның арасындакы бир адада ерлешди. Шол вагтда сөвешде әри өлен бир аял догурмак вагты етип, бир чүйрүк агажың ойгына гирип, шол ерде чага догурды. Бу сөзи Огуза айтдылар. Огуз онуң халына гаты гынанды. Ол: «Бу аялың адамсы ёк, шонуң үчин онуң чагасы, гой, мениң оглум болсун» дийди. Ол чага онуң огуллыгы болды. Онуң адына Кыпжак гойды. Бу сөз «кубук» сөзүндендир. Түркче мунуң манысы «ичинден чүйрән агач» диймекдир. Әхли гыпжак шол чаганың неслиндендир.

17 йыл геченден соң Огуз Итбырагы еңди. Эйран топрагына аралашды, онуң үлкелерини басып алды, көп йыллардан соң өз үлкесине гайдып гелди. Итбыраклар гозгалаң турузды, дийип хабар гелди. Огуз гыпжак уругыны Итбырак билен Таяк арасында отурмак

үчин ол яна иберди. Таяклылары Итбырак гозгалаңыдан сакламак үчин. Шол вагтдан бәри гыпжакларың гыш ве яз гөчелгелери шол ерлердедир.

КАРЛУК. Шейле диййәрлер: Огуз Гур ве Гарчыстан велаятларындан өз юрдуна гайдып гелйәркә, ёлда онуң өңүнден бейик бир даг ёлукды. Галың гар ягды. Шол гар себәпли бир начар машгала гошундан ыза галды. Гошундан ыза галмак болар диен карар ёкды. Огуз оларың бу ишини макулламады. «Гар себәпли адам гошундан нәчик галып билер» дийди Огуз. Шол бирнәче өйлә Огуз «гарлук» ат гойды. Ягны «гарлы» Карлугың эхли уруглары шолардандыр.

КАЛАЧ. Шейле диййәрлер: Огуз Ысфыханы алып ызына гайдяр. Бир аял ёлда чага догуряр. Иймит болманы үчин ол аялың эмжегинде сүйт болмаяр. Чагада ач галяр. Шол себәпли ол аялың адамсы-да гошундан галяр. Бир шагал шол вагт бир сүлгүни тутяр. Бу адам ол шагала яй атып, сүлгүни онуң агзындан аляр. Оны аялына берйәр. Аялы оны иенден соң, гөвсүне сүйт инйәр, чага сүйтден дойяр. Бирнәче гүнден соң ол адам гошунның ызындан ковуп етйәр. Хич бир себәп билен хич кимиң Огуздан ыза галмага хакы ёкды. Шонуң үчин ол адама Огуз ачыгланып, оңа «Гал ач» диййәр. Шу себәпли шол адамың несиллерине «галач» дийилйәр.

АГАЧЕРИ. Гадым заманда бу ат ёкды. Огуз улуслары бу ерлере гелен махалында онуң агачлы ерлерде гонан топарларына агачери дийдилер. «Агач эри», ягны токай адамсы.

Огузың перзентлеринден йигрими дөрт уруг дөреди. Списокда хемме таныланйын язылып гечилиши ялы, оларың хер бири анык ат ве лакам эдинди. Дүнйәде болан эхли түркменлер шу айдылан ковумларың ве Огузың йигрими дөрт перзендиниң несиллеридир. «Түркмен» сөзи гадым заманда болмандыр. Түрк шеклинде болан хемме чарвалара йене түрк дийипдирлер. Хер кабылаының өзүниң белли лакамы болупдыр. Огуз ковумлары өз үлкелеринден Мавераунналр ве Эйран топракларына гелен махалында оларың көпелмеги ве несил яйратмагы шу областларда болды. Сув ве хова шертлери себәпли оларың шекили ювашювашдан тәжик шекилине гечди. Эмма бүтинлей, дүйбүнден тәжик дәлдиклери үчин тәжиклер олара «түркаменд» дийдилер, ягны түрке меңзеш. Шонуң үчин

бу ат огуз ковумларының, халкының хеммесине дакылды. Олар шу ат билен танадылар ве мешхур болдулар. Огуз перзентлериниң бу йигрими дөрдүниң биринжи ярымы гошуның саг ганына дегишлидирлер. Ене бир ярымы болса гошуның сол ганатына дегишлидирлер. Бу гүн ол ковмуң ве халкың хер бири өзлериниң аслыны ве уругыны говы билйәрлер. Өзлериниң хайсы уруга дегишлидигини айдярлар. Бу ягдайың гиң беяны шейледир. Огузың алты оглы болупдыр. Оларың атлары тертип боюнча: Гүн, Ай, Йылдыз, Көк, Таг, Теңиз. Оларың өзлериниң тарыхларында гөркезилиши ялы, хем шу тарыхың соңунда гиң дуруп гечжекдигимиз ялы Огуз бүтин Эйран, Туран, Шам, Мүсүр, Рум, Эфренч юртларыны ве башга велаятлары басып алды. Буларың хеммесини басып аландан соң, ол өзүниң догма ватаны болан Өрдаг ве Гүрдага гайдып гелди. Бу ере геленден соң улы йыгнак этди. Алтын көшк дикди. Бейик той тутды. Айтмакларына гөрә, докуз йүз байтал, тогсан мүң гоюн кесди. Ол тойда тогсан мүң эрек гоюн кесди. Ол хемме хатынларыны, перзентлериниң гошун ве дөвлет улугларыны чагырды, халат япды. Айратын хем юртлары алмакда өзи билен ёлдаш болан алты оглуны, чалшан ве көп гылыч чалан алты оглуны аша сылаглады. Эйче гүнден соң бу алты огул ава чыкды. Олар бир алтындан яй ве үч саны алтын ок тапды. (Бирнәче тарыхда бу алтын яйы ве алтын оклары Огуз ханың өзи гөмүп гоюп, соң шол ере огулларыны ава иберди дийлип язылыр). Огуллар бу затлары аталарына алып гелйәрлер. «Булары нәхили бөлүшели» диййәрлер. Ол яйы үч оглуна берйәр. Үч окуң хер бирини үч кичи оглуна берйәр: Ол: «Улы огуллардан болан уруглара, той,«бозок» дийсинлер. Оларың лакамы бозок болсун («Бозок» диймек «бозмак» ве «довмек» сөзүнденлир). Булара аның үчин бозок дийдилер ки яйы пайлашмак үчин оны позмалы, довмели болды. Гошуның саг ганатына ол бозокуңкы хем шолардан болан несиллериңки болсун дийди. Үч ок алан огуллардан болан уругларың несиллерине ол «үчок» лакамыны гойды. Аслы «үч ок» диймекдир. Ягны «үч тир». Гошуның бу ганаты бу үч кичи огулдан болан уруглара ве несиллере дегишли болсун» дийди. Олар өзлериниң гошуның хайсы ганатына дегишлидигини билйәр.

Гошуның саг ганатына дегишли болан бозоклар уругы үч улы доганың перзентлеридирлер.

Саг яның мертебеси сол яныңкыдан улудыр. Патыша орнунда болан яйы ол улы огулларына ве илчи орнунда болан оклары ол кичи огулларына берди. Саг ве сол тарапдакы юртларың хеммесини шол дүзгүн боюнча ол огулларына пайлады ве шейле дийди: «Эгер Гүн менден соң дири галса, гой, патышалык тагты шонуңкы болсун. Ол дири галмаса, гой, Ай патыша болсун».

Огуз өленден соң, онуң өз весъети боюнча Гүн тагта чыкды. Ол 70 йыл патыша болды. Онуң атасының Урянгы—Кент Эркыл Хожа атлы бир улы адамсы барды. Ол Гүн ханың везири, онуң маслахатчысы, ишлерини дүзгүне салыжы ве йөрүдижиси болды. Бир гезек ол Гүн хана шейле дийди: «Огуз бейик патышады, ол дүнйәниң хемме юртларыны алды, онуң бейик хазынасы бар. Байлыгы, мал сүрүлери бар. Буларың хеммесини ол саңа гоюп гитди, огулларына гоюп гитди. Сизиң хер бириңизиң таңрының кереминден дөрт оглуңыз болды. Мал, байлык ве дөвлет үчин соң бу чагаларың арасында агзалалык йүзе чыкмазлыгы үчин буларың хер бириниң везипеси, ады, лакамы шу вагтдан белли эдилсе, аныкланылса ягшы, оларың хер бирине белли аламат ве белли тамга берилсе ягшы. Бу аламатларың ве тамгаларың үсти билен оларың хазыналары, байлыклары, мал сүрүлери, йылкылары танылса ягшы. Гой, оларың хич бири бейлекиси билен давалашмасын, чекишмесин. Оларың несиллериниң хер бири ол аламат ве тамгалар үсти билен гой, өз везипесини, орнуны билсин. Бу болса дөвлетиң беклигине ве оларың ягшы адының эбеди болмагына себәп болар.

Гүн хан бу сөзи макуллады. Урянгы-Кент Эркыл Хожа бу иши дүзетмәге гиришди. Алты огула бозок ве үчок лакамы дакыландан соң, саг ве сол ганатдакы үлкелер огулларың арасында пайлашдырыландан соң Эркыл Хожа онуң огланларының хер бириниң везипесини, уруг адыны аламат хем тамгаларыны белледи. Оларың 24 уругының хер бирине айратын бир хайванаң адыны аламат хөкмүнде белледи. «Бу, гой, оларың онгоны болсун» дийди. Бу сөз «иник» сөзүнден гелип чыкандыр. «Иник» сөзи түркиче «гутлы» диймекдир. Шейлелик билен, «иник болсун» диййәрлер, ягшы

«Гутлы болсун» диймекдир. Бир кабыла бир хайван онгон хөкмүнде белленен махалында, ол онгон ягшы ниет билен ырым эдилип белленйәр. Онгон хөкмүнде белленилен хайван өлдүрилмейәр ве онуң эти-де ийилмейәр. Бу адат шу гүне ченли хем сакланяр. Ол уругларың хер бири өз онгоныны таняр. Шунуң ялы тәрде Эркыл Хожа улы йыгнак ве той болан махалында хер бир уругың отурмалы ерини ве оңа етйән этиң малың ниресинден ве начедигини беллейәр. Олар хайсы юртда ве хайсы ерде болсалар-да оларың пайының шол болмалыдыгы анықланды. Бу иш той махалында иймит үчин оларың арасында уруш-дава гопмазлык үчин шейле эдилди.

Бу 24 перзендиң ады ашакда язылар. Бу 24 огулуң ады оларың уругларының адыдыр, бу атлар ол уругларың байдагы ялы болуп галандыр. Бу ашакда гиң дүшүндириш ве төверекләйин язылып гөркезилди. Оларың тамгасы, онгоны, эт пайы-да дүшүнүкли язылды. Бу затлар акыла аңсат орнашсын дийип эдилди.

ОГУЗЫҢ АЛТЫ ОГЛУНЫҢ ОГУЛЛАРЫНЫҢ АТЛАРЫ ВЕ ЛАКАМЛАРЫ ОЛ АЛТЫ ОГЛУҢ ҮЧҮСИНЕ «БОЗОК», ҮЧҮСИНЕ БОЛСА «ҮЧОК» АТ ГОЙЛУПДЫ, ОЛАРА ТАМГАЛАРЫҢ, ОНГОНЛАРЫҢ, ЭТ ПАЙЛАРЫНЫҢ УРЯНГЫ КЕНТ ЭРКЫЛ ХОЖАНЫҢ БЕЛЛЕЙШИ ЯЛЫ БЕЯН ЭДИЛМЕСИ

Гошуның саг ганатына дегишли болан бозоклар ковмы үч улы доганың перзентлеридир. Бу үч улы доганың хер бириниң дөрт оглы болупдыр. Доганларың иң улусы болан Гүн ханың дөрт оглы болупдыр. Бириңжи Кайы, икинжи Баят, үчүнжи Алкаревли, дөрдүнжи Гараевли.

Икинжи огул Айханың дөрт оглы болупдыр. Бириңжи Языр, икинжи Дүкер, үчүнжи Дударга, дөрдүнжи Япырлы.

Үчүнжи огул болан Йылдыз ханың дөрт оглы боляр. Бириңжи Овшар, икинжи Кызык, үчүнжи Бекдили, дөрдүнжи Гаркын.

Гошуның сол ганатына дегишли болан үчоклары эмеле гетирйән үч кичи огулдан хер бириндөн дөрт огул боляр, он ики перзент эмеле гелйәр.

Дөрдүнжи огул Көк хандан дөрт огул болды. Биринжи Баяндур, икинжи Бежене, үчүнжи Чавулдур, дөрдүнжи Чыбнн.

Бәшинжи огул болан Дағ хандан дөрт огул болды. Биринжи Салур, икинжи Эймур, үчүнжи Алайонтлы, дөрдүнжи Үркер.

Алтынжы огул болан Тениз хандан дөрт огул болды. Биринжи Игдир, икинжи Бүкдүз, үчүнжи Ийве, дөрдүнжи Кынык.

Озал айдылып гечилиши ялы, бу ковумларың хеммесиниң агзы бирди. Бизиң пыгамберимиз Мухаммет Мустафага пыгамберлик етен вагтларында Худайтагала бу ковумларың ыслама тарапына гечмегини ислэнди. Ахырсоңы шейле хем болды. Огуздан ве онуң дөрт перзендинден соң узак вагтлап, көп йыллар бу ковумлардан көп патышалар болды. Хер бир девүрде ятланылып гечилен бу йигрими дөртлер халкындан кувватлы патышалар, дөвлетли султанлар пейда болярды. Узак йыллар патышалык онуң несиллеринде сакланып галярды. Меселем, көп йыллар патышалык салур уругында болды. Ондан соң бейлеки уруглардан ыгтыбарлы патышалар болуп гечди. Ол патышаларың хер бириниң беяныны бу гутлуг тарыхың соңунда гелмекчиди ялы, оларың патышалык хөкми бу Эйран юрдуна етип, огуз уругындан бу үлкеде бейик патышалар, улы эмирлер, ады белли, мешхур ыгтыбарлы ша ве везирлер болупдырлар. Эмма буларың огуз перзентлеридигини хеммелере белли дәл. Түркмен жемагаты хер патышаның ве хер эмириң хайсы уругдандыгыны анык билйәрлер. Бейик ве улуг патышалар болан Эйран ве Туран үлкелеринде дөрт йүз йыла голай патышалык эден Мусуриң узак ерлериниден тә Хытай чәклерине ченли болан юртлары боюн эгдирен Селжук несиллери кынык уругынданды» [12. 89, 127 с.].

Инди XV асырда язылан «Огузнаманы» ерлешдирйәрис:

Болсунгыл дип дийдилер. Аның аңагусу ошбу турур. Тәкы мундан соң [16] севинч тапдылар. Кене гүнлерден бир гүн Ай каганың гөзи йарып, болады, эркек огул тогурды. Ошол гулнуң өңлүги, чырагы көк эрди. Агызы аташ кызыл эрди, көзлери ал, сачлары, кашлары кара эрдилер эрди. Якшы перишилерден көрүклүгрәк эрди. Ошол огул анасының көгүзүнден огузны ичип, мундан артыграк ичмеди. Йиг эт, аш, сүрме тиледи. Тилиге келе башлады. Кырык гүнден соң, бедүкледи, йөрүди, ойнады. Адагы уд адагы дек, билери бөри билери дек, ягры киш ягры дек, көгүзү адуг көгүзи дек эрди. Бедениниң камагы түг түкүклүг эрди, йылкылар күтейе турур эрди. Кик ав авлая турур эрди, күнлерден соң, кечелерден соң, йигит болды. Бу чакта бу ерде бир улуг орман бар эрди. Көп мүренлер, көп өгүзлер бар эрди. Бунда келгенлер кик көп көп, бунда учканлар куш көп көп эрди. Ошол орман ичинде бедүк бир кыат бар эрди, йылкыларны, ил гүнлерни йер эрди. Бедүк яман бир кик эрди. Берк эмгек бирле ил гүнни басып эрди. Огузкаган бир эрэз каган киши эрди. Бу кыатны авламак тиледи. Күнлерде бир күн авга чыкты, йыда бирле, йа ок бирле такы кылыч бирле, калкан бирле атлады. Бир бугу алды, шол буганы талнуң чубугы бирле йыгачга баглады китди. Андан соң эрте болды. Таң эрте чакда келди, гөрди ким кыат буганы алыпдыр турур. Кене бир адуг алды алтунлуг билбагы бирле йыгачга баглады, китди. Мундан соң эрте болды, таң эрте чакда гелди. Көрди ким кыат адугны алып турур. Кене ошу йыгачның дүйбүнде турды. Йыда бирле кыатның башын урды. Аны өлтүрди. Кыат келип башы бирле Огуз калканың урды. Огуз йыда бирле кыатның башын урды. Аны өлтүрди. Кылыч бирле башын кести, алды, гитди. Кене келип көрди ким бир шункар кыатның ичегүсин йемекте турур. Йа бирле ок бирле шункарны өлтүрди, башын кести. Андан соң дийди ким шункарнуң аңагусы ошбу турур. Буга йиди, адук йиди. Пылам Өлтүрди, темүр болса, Кыатны шункар йиди. Йа окум өлдүрди, йел болса дип дийдиң китти. Такы кыатның аңуты ошбу турур. Кене күнлерде бир күн Огуз каган бир ерде таңрыны йалбаргуда эрди. Карангулук келди. Көктүн бир көк ярук түшти. Күндүн яңы, айдан күгүлгүлүгрәк эрди. Огуз каган йөрүди көрди ким, ошбу ярукның арасында бир кыз бар эрди. Палгуз олтурур эрди. Якшы көрүклүг бир кыз эрди. Аның башында аташлуг йарүклүг бир меңи бар эрди. Ошол кыз андаг көрүклүг эрди ким күлсе көк таңры күле турур, йыгласа көк таңры йыгалан турур. Огуз каган аны көрдүкде өзи келмеди, китди, севди, алды, аңун бирле йатты, ти-

легүсни алды. Төл богаз болды. Күнлерден соң, кичелерден соң, йаруды, үч эркек огланы тогурды. Биринжисиңге Гүн, ат гойдулар. Икинжисиңге Ай ат гойдулар. Үчүнжисиңге Йылдыз ат гойдулар. Кене бир күн Огуз каган авга китди. Бир көл арасында алындан бир йыгач көрди. Бу йыгачның кабусгагында бир кыз бар эрди. Йалгуз олтурур эрди. Йакшы көрклүг бир кыз эрди. Ануң көзү көкден көкрәк эрди. Ануң сачы мүрен усугы дек ануң тиши үнжү дек эрди. Андаг көрклүк эрди ким ериниң ил гүни аны көрсе, ай ай, ах ах өлер биз дийиң, сүттен кумуз бола турурлар. Огуз каган оны көрдүкде өзи китди, йүрегиге аташ түшти, аны севди, алды ануң бирле ятды, тилегүсни алды. Төл богаз болды, күнлерден соң, йарудьы, үч эркек огулны тогурды. Биринжисиңге Көк ат койдылар. Икинжисиңге Таг ат койдылар. Үчүнжисиңге Тециз ат койдылар. Андан соң Огуз каган бедүк той берди, ил-гүнге йарлык йарлап геңештилер, келидилер. Кырк шире, кырык бендең чапгурды, түрлүг ашлар, түрлүг сүрмелер чубуйанлар, кымызлар ашадылар, ичтилер. Тойдан соң Огуз каган беглерге, ил гүнлерге йарлык берды, такы тиди ким мен сенлерге болдум каган, алалың йа такы калгаң,тамга биаге болсун, буян, көк бөри болсунгыл уран, темүр йидалар бол орман, ав ерде йорүсүн кулан, такы талуй; такы мүрең, күн туг болгыл көк кырыкан тип тиди. Кене андан соң, Огуз каган төрт сарыга йарлык юмшады. Билдүргүлүк битиди, илчилерге берип йиберди. Ошбу билдиргүлүкде битилмиш эрди ким мен уйгурдуң каганы бола мен, ким ериниң төрт булуңының каганы болсам керек турур. Сенлерден баш чалунгулук тилэп мен турур. Ошул ким мениң агзымга бакар турур болса, таратгу тартып дост тутар мен дийп дийди, ошбу им агзымга бакмас турур болса чамат чекип, чериг чекип душман тутар мен. Тагурак басып, астурып йок болсунгыл дип кылур мен дип дийди. Кене бу чакта оң йаңакта Алтун каган диген бир каган бар эрди. Ошбу Алтун каган Огуз каганга илчи юмшап йеберди. Көп телим алтун, күмүш тартып, көп телим кыз, йакут таш алып көп телим эрдениләр йиберип юмшап, Огуз каганга союрган берди, агзыга бакынды. Ягшы бегү бирле достлуг кылды. Ануң бирле амырак болды. Чоң йаңакыда Урум диген бир каган бар эрди. Ошбу каганың чериги көп көп, балыклары көп көп эрдилер эрди. Ошул Урум

каган Огуз каганың йарлыгын сакламас эрди, катаглагу бармас эрди. Муны сөз сөзин тутмас мен турур мен дип, йарлыкга бакмады. Огуз каган чамат атуб анга атлагу тиледи. Чериг бирле атлап, туглары тутуп, китти. Кырык гүнден соң Муз таг диген тагнуң адагыга келди. Курыканны түшкүрди, шүк болуп, уйуп турды. Чаң эрте болткда Огуз каганның курыканыга күн дек бир йарук кирди. Ол йаруктан көк түлүклүг көк йаллуг бедүк бир эркек бөри чыкты. Ошол бөри Огуз каганга сөз берип, турур эрди. Такы диди ким ай ай Огуз Урум үстиге сен атлар бола сен. Ай ай Огуз тапугуңларга мен йүрүр бола мен, дип дийди. Кене андан соң Огуз каган курыканны түртүрди, китди, көрди ким чериги тапукларыда көк түлүклүг көк йаллуг көк бир эркек бөри үрүгүде турур. Ол бөриниң артларын катаглап йүрүгүде турур эрдилер эрди. Бир ниче күнлерден соң, көк түлүглүг көк йаллуг бу бедүк эрк эркек бөри туруп турды. Огуз такы черик бирле туруп турды. Мунда Итил мүрен диген бир талй бар эрди. Итил мүрениң кудугыда бир кара таг тапыгыда урушгу тутулды. Ок бирле, йыда бирле, кылыч бирле урушдылар. Чериглериниң араларыда көп телим боды урушгу. Ил-гүнлериниң көңүллеридe көп телим болды кайгу. Тутулунч урушуну андаг йаман болды ким Итил мүрениң сувгы кып гызыл, сып сынгыр дек болды. Огуз каган башты, Урум каган качты. Огуз каган урум каганың каганлыгын алды. Ил гүнүн алды. Ордусыга көп улуг өлүг баргу, көп телим тириг баргу түшү болды. Урум каганның бир карындашы бар эрди. Урус бег диген эрди. Ол Урус бег огулуңдан таг башыда Тереқ мүрен арасында якшы берик балыкга юмшады. Такы дийди ким, балыкны катаглагу керек турур. Сен такы урушгалардан соң, балукны бенге саклап келгил дип дийди. Огуз каган ошул балыкга атлады. Урус бегиниң огулы анга алтун, күмүш йиберди. Такы дийди ким ай мениң каганым сен. Менге атам бу балыкны беруп турур. Такы дийди ким балукны катаглагу керек турур. Сен такы урушгулардан соң, балукны бенге саклап келгил дип дийди. Атам чамат атуп эрсе, менүң тапум эрурму? Сенден йарлук, байлук, билүк биле мен. Бизниң кутубыз сениң кутуң болмуш, бизниң уругубиз сениң йыгачуңуң уругы болмуш болуп турур. Таңры сенге йер берип,

буйурмуш болуп турур. Мен сенге башумны кутумны бере мен. Бергү берип, достлкдан чыкмас мен дип дийди. Огуз каган йигитнинң сөзүн йакшы көрди, севинди, күлди, такы айтты ким менге көп алтун йумшап сен, балукны йакшы саклап сен дип дийди. Ануң үчүн анга Саклап ат койды, достлук кылды. Кене черин бирле Огуз каган Итил диген мүренге кечди. Итил диген бедүк бир мүрен турур. Огуз каган аны көрди, такы диди ким Итилнинң усүгниден ничүк кечер биз дип дийди. Черигде бир якшы бег бар эрди. Ануң аты Улуг Орду бег эрди. Уэлуг, укгулуг бир эр эрди. Көрди ким кудугыда көп телим таллар, көп телим йыгачлар бар эрди. Ошбу бег ошул йыгачлар кесди, йыгачларда йатты, кечти. Огуз каган севинч эрди, күлди, такы айтты ким ай ай сен мунда бег мунда болуң. Кыпжак диген сен бег болун дип диди. Такы илгерү китди. Андан соң Огуз каган кене көк түлүклүг, көк йаллуг эркек бөри көрди. Ошбу көк бөри Огуз каганга айтты ким имди черит бирле мундан атла Огуз. Атлап ил гүнлерин беглерин келдүргил. Мен сенге башлап ёлны көргүрүр мен дип дийди. Таң эрте болтукда Огуз каган көрди ким эркек бөри черигнинң тапукларыда йүрүгиде турур. Севинди, илгерү китди. Огуз каган бир чокур тан айгыр атка мине турур эрди. Ошул айгыр атны бек чок севйор эрди. Йолда ушбу айгыр ат көзден йитү кечди, китди. Мунда улуг бир таг бар эрди. Ошо үстүнде тоң такы муз бар эрди. Анын башы совукдан ап-ак эрүр. Ануң үчүн анын аты Муз таг турур. Огуз каганың аты Муз таг ичиге кечип гитди. Огуз каган мундан көп чагы эмгек чекүн турды. Черигде бир бедүк кагл эр бег бар эрди. Чалаң буландан корукмас турур эрди. Йүрүгүле, согургуда оңа эр эрди. Ошул бег тагларга кирди, йүрүдү. Токуз күндеи соң, Огуз каганга айгыр атны келдүрди. Муз тагларда көп согук болундан ол бег кагардан сарунмыш эрди, ап ак эрди. Огуз каган севинч бирле күлди, айтты ким ай сен мунда беглерге болгыл башлыг, менлэп сенге ат болсун Кагарлыг дип иiди. Көп эрдени союркады, илгерү китди. Кене йолда бедүк бир өй көрди. Бу өйнүң тагамы алтундан эрди, тиңлуклары такы күмүштен, калыклары темүрден эрдилер эрди. Капулуг эрди, ачкыч йок эрди. Черигде бир якшы чебер эр бар эрди, ануң аты Төмүрдү кагул диген эрди. Анга йарлык кылды, ким сен мунда кал, эч. Калыка ачгундан соң, кел ордуга тип дийди. Мундан анга Калач ат койды. Илгерү китди. Кене бир күн түлүклүг көк йаллуг эркек бөри йүрүмэйи турды. Огуз каган такы турды, курыкан түшкүре турган турды. Тарлагусыз бир йазы йер бар эрди. Мунга Йүрйит дидүрүрлер эрди. Бедүк бир юрт, ил күн эрди. Йылкылары көп, уд, бузаглары көп, алтун, күмүшлери көп, эрденилери көп эрдилер эрди. Мунда Пурыт каги ил, күни Огуз каганга каршу келдилер. Уруш токуш башланды, оклар бирле, кылычлар бирле уруштылар. Огуз каган башты, Йурыт каганны басты, өлтүрди, башын кесди. Йурыт ил-күнин өз агзыга бакындырды. Урушгудан соң, Огуз каганнуң чиригиге, нүкерлериге , ил күниге андаг улуг өлүг баргу түшти ким йүклемекке, келдүрмекке ат, кагатыр, уд аалын болды. Анда Огуз каганнын чиригиде уэлуг ышай бир чебер киши бар эрди. Аның аты Бармаклук Йосун Билли эрди. Бу чебер бир канга чапты. Канга үстүнде өлүг баргуны койды, канга башыда тириг баргуны койды, тартталар киттилер. Нүкерлернүң ил-күнүң камагы муны көрдилер, шаштылар, кангалар такы чаптылар. Мунлар канга йөрүмекге «канга-канга» сөз бере турур эрдилер эрди. Ануң үчүн анларга канга ат койдылар. Огуз каган кангаларны көрди, күлди. Такы айтты ким канга, канга бирле өлүгни тириг йүрүгүрсүн. Кангалуг сенге ат болгулуг канга билгүрсүн, дип дийды, китти. Андан соң, кене бу көк түлүклүг, көк йаллук эркек бөри бирле Сынду такы, Таңгут такы, Шагам йангакларыга атлап китти. Көп урушгудан, көп токушгудан соң, анларны алды, өз юртыга бирледи. башты, басты. Кене ташкарун калмасун, биллүг болсун ким күндүнки булунда Барака дийген бир йер бар турур. Улуг баргулуг бир юрт турур, көп иениг бир йер турур. Мунда көп киклери, көп кушлары бар турур, алтуны көп, күмүшн көп, эрденилери көп турур. Ил күнлериниң өңлүгн чырагы кап кара турур. Ошул йерниң каганы Масар диген бир каган эрди. Огуз каган анун үстүге атлады. Андаг йаман урушгу болды. Огуз каган башты, Масар каган качты. Огуз аны басты. Юртын алды, китти. Ануң достлары көб севинчлиг эрди, анун душманлары көб кайгулар тапты. Огуз каган аны башты, санагулуксыз немелер, йылкылар

алды, юртыга, үйиге түшти китти. Кене чашкарун калмасун ким, биллүг болсун ким, Огуз каганның йанында ак сакаллуг муз сачлуг узун узлуг бир карт киши туру бар эрди, уктулуг, түзүн бир эр эрди, түшимел эрди. Ануң аты улуг Түрүк эрди. Күнлерде бир күн уйкуда бир алтун йа көрди, такы үч күмүш ок такы бу үч күмүш ок түн йаңгакка ките турур эрди. Уйкудан соң, түште көргенин Огуз каганга билдүрди. Такы дийди ким Эй каганым сеңе йашагу болсунгыл узун. Ай каганым сеңе төрүлүк болсунгыл түзүн, беңге көк таңры берди дүшүмде, келдүрсүн. Талай турур йерни уругунка бердүрсүн дип дийди. Огуз каган Улуг Түркнүң сөзүн якшы көрди. Өгүдүге көрә кылды. Андан соң эрте болубда акаларны, инилерни чарлап келдүрди, такы айтты ким ай мениң көңүлүм авны тилэп турур. Кары болгумдан мениң катазлугум йоқ турур. Күн, Ай, Йулдуз таң сарыга, Кақ, Таг, Теңиз, түн сарыга сенлер барың дип дийди. Андан соң үчегүсү таң сарыга бардылар такы үчегүсү түн сарыга бардылар. Күн, Ай, Йулдуз көб киклер, көб кушлар авлагуларыдан йолда бир алтун йаны таптылар, алдылар, атасыга бердилер. Огуз каган севинди, күлди такы аны үч бозуглук кылды такы айтты ким ай акалар йа болсун сенлерүң, йа дек окларны көккече атуң дип дийди. Кене андан соң, Көк, Таг, Теңиз көп киклер көп кушлар авлагуларыдан соң, йолда үч күмүш окны таптылар, алдылар атасыга бердилер. Огуз каган севинди, күлди такы окларны үчүге үлештүрди, такы айтты ким ай инилер оклар болсун сенлерүң. Йа атты окны. Оклар дег сенлер болуң дип дийди. Кене андан соң Огуз каган улуг курылтай чакырды, нүкерлерни, ил-күнлерни чарлап чакырды. Келип, кеңешип олтурды. Огуз каган бедүк ордуда... оң йагыда кырык кулач йыгачны тиктүрди Ануң башыда бир алтун тагук койды, адагыда бир ак коюн баглады. (Чо)н йагыда кырык кулач йыгачны тиктүди. Ануң башыда бир күмүш тагук койды. Адагыда бир кара коюнны баглады. Оң йакда бузуклар олтурды, чоң йакта үчоклар олтурды. Кырык күн, кырык киче ашадылар, ичтилер, севинч таптылар. Андан соң Огуз каган юртын огулларыга үлештүрүп берди. Такы дийди ким ай огуллар, көп мен аштум, урушгулар мен көрдүм. Йыда бирле көп ок аттым, айгыр бирле көп йөрүдүм, душманларны йыглагурдум, досларны мен күл-

дүрдүм. Көк таңрыга мен өтедүм, сизлерге бере мең юртум дип дийди.

XV асырда язылан «Огузнамадакы» дүшнүксиз сөзлериң манысы

1. Аңагу—образ. 2. Ай каган—Огуз ханың эжеси. 3. Болады—догурды, гүзлады. 4. Өңлүк чыраг—йүз. 5. Неңсики перишде. 6. Чиг эт—чиг эт. 7. Сүрме—ичги. 8. Бедүкледи,—бейгелди, уллалды. 9. Уд—өкүз. 10. Адаг—аяк. 11. Киш—самыр. 12. Қапагы—хеммеси. 13. Кутмек бакмак. 14. Кик—кейик. 15. Орман—токай. 16. Кыат—бир шахлы, йыртыжы хайван. 17. Йа—яй. 18. Йыда—найза. 19. Мүрен—арык. 20. Өгүз-деря. 21. Эриз—эрлерче. 22. Атлады, уграды, атланды. 23. Йарук—шөхле, ышык. 24. Күгүлгүлү—ялдыравук. 25. Өзи калмады—өзүнден гитди. 26. Төл—богаз болмак. 27. Йаруды ялдырады. 28. Үсүг-акым, толкун. 29. Сүттен кумуз болмак—доңуп галмак. 30. Йарлук—буйрук. 31. Йарламак—буйрмак. 32. Шире-стол. 33. Бендең—отургыч, узын отургыч. 34. Чубуян этли тагамлар, иймишлер. 35. Буян—гутлыв мүбәрек. 36. Уран—беллик, аламат. 37. Талуй—океан, дениз. 38. Юмшамак гөндермек, ибермек. 39. Билдүргүлүк—билдириш. 40. Чалунгулук—боюн болмак. 41. Чамат—гахар. 42. Курыкан—харбы лагер. 43. Суюргамак—совгат ямак. 44. Тапуг хызмат. 45. Түртүрмек—дүйрдирмек. 46. Катагламак-ызарламак. 47. Кудуг—гыра, кенар гуюсы. 48. Тапыг янында. 49. Башты—басты, енди. 50. Каталга—гөрмек. 51. Биллүк—акыллылык, билимлилик. 52. Узлуг—ягшы. 53. Укгулук—окумыш, билимли. 54. Чокур тап чакыр теп. 55. Катал—батыр. 56. Чалап-булап—әйле-бейле. 57. Эрдени—гымматбаха затлар. 58. Токуш—уруш. 59. Өлүг—олжа. 60. Каганыр гатыр. 61. Ышай—гөврүмли. 62. Канга—араба, гаңңа. 63. Тириг баргу—дири барлан олжалар, йөрейән олжалар, маллар. 64. Синдан—Хиндистан. 65. Тангут—Тибет. 66. Шаггам Шам, Сирия. 67. Ташкарун калмасун—дашарда галмасын, билинмән галмасын. 68. Биллүг болсун—белли болсун. 69. Узлуг баргулугбай. 70. Ысыт—ыссы. 71. Санаглуссыз немелер—сансыз хасапсыз затлар, байлыклар. 72. Муз—буз. 73. Түшимел—акыллы, дүшбн. 74. Теккен эрди—дегип, етип дурды. 75. Түн йаңгакка ките турур эрди—гүнбатара

тарап узалып ятырды. 76. Төрүлүк—хәкимиет, дөвлет. 77. Таң сарыга гүндогар тарапа. 78. Гүн сарыга—гүнбатар тарапа. 79. Орду—йыгынчак, гошун 80. Чоң—сол. 25. Өтедүм өдедим. Көп мен аштым—мен көп ерлери ашып гечдим.

Инди биз Абулгазының «Огузнама» вариантыны шу ерде ерлешдирйәрис. Абулгазы «Огузнама» башламаздан өң шейле диййәр: «Түркмениң моллалары ве шихлары ве беглери мениң тарыхны ягшы билерүмин эшидип, тururлар, такы бир гүн барчалары келип арз кылдылар ким бизниң ичимизде «Огузнама» көп турур. Эмма хич ягшысы ёк, барчасы галат ве бириси бирисиге мувафык эрмес хер кайсысы бир түрлүк ве бир дуруст ыгтыбар кылгу дек тарых болса эрди ягшы болар эрди тип өтүн кылдылар. Эрсе анларың өтүнлерин кабул кылдым». Абулгазының бу сетирлеринде түркменлериң арасында «Огузнаманың» дүрли вариантларының боландыгы ве ол вариантларың хеммесиниң-де түркмениңкидигн айдың гөрүнйәр. Сонра Абулгазы шейле язяр: «Имди адамдан тә бу вагтгача ким тарыхы минде етмиш бирде турур түркменлериң ве соң түркмен атын гетерип түркменге гошулган иллериң анча билгенимизин бир-бир айталын. Билмегенимизге алач не» [1]. Шундан соң Абулгазы түркмениң тарыхыны беян этмәге гиришйәр. Ол «Огузнаманы» «Огузханның дүнйәге келгениниң зикри» атлы бапдан башлаяр.

Гара ханның улуг хатунындан бир оглы болды. Гөрки ай-гүнден артук.

Үч гиже-гүндиз энесини эммеди. Хер гиже ол оглан энесиниң түшиге гирип, айтур эрди эй эне мусулман бол болгун! Эгер болмасаң, өлсем өлер мен, сениң эмжегиңден эммес мен тип эрди. Энеси оглуна гыя билмеди. Такы таңрының бирлигине иман келтурды. Андан соң ол оглан эмжегини эмди. Энеси гүрген түйшни ве мусулман болганыны кишиге айтмады, такы яшурды, аның үчүн ким түрк халкы Яфысдан тә Алынҗа хан заманыгача мусулман эрдилер. Алынҗа патыша болгандан соң, халкың башы ве малы көп болды, дөвлетге ысырдылар, такы таңрыны унутдылар ве барча кафыр болдылар ве Гара хан заманыда кафырлыкда андаг мәхкем эрдилер ким эгер атасы мусулман болганыны эшитсе, оглы өлтүрер эрди ве оглуның мусулман болганын эшитсе, атасы өлтүрер эрди. Ол чакда мугулның ресми андаг эрди ким тә оглан бир яшыга етмегүнче анга ат коймаслар эрди. Оглан бир яшыга етди. Эрсе Гара хан савун салды. Такы улуг той кылды. Той гүни огланы магрекеге келтуруп Гара хан беглерине айтды. Бизниң бу оглумыз бир яшыга етди. Имди мунга ат тояр сиз, тип беглер жеваб бермесден бурун, оглан айтды, мениң атым Огуз турур. Бейт:

Ошал бир яшар оглан анда рōван,
Келип тилге тийди билинлер аян.
Атым турур Огуз, Хусровы намвер,
Билишлер ягын барча ахли хүнер.

Тойга келген барча улуг ве кичиг огланың бу сөзиге таң калдылар. Такы айтдылар ким бу огланың өзи атыны айтатурур. Мундан ягшы ат боларму тип, атыны Огуз койдылар. Такы айтдылар ким бир яшар огланың мундак сөзүни сөзлегенин хич заманда хич ким эшитген ве гөрген ёктурур, тип аны ырым эдип айтдылар, ким бу узак өмүрли ве улуг дөвлетли ве ужы узаган, ве яны яйылган болгусы турур тидилер. Чун Огуз йигит етишди, эрсе Гара хан иниси Күр ханның гызыны алып берди. Огуз киши ёкда гызга айтды: Әлемни, сени, бизни яратган бар. Аның аты алла турур. Аны бар билгил ве бир билгил, оның буйругындан өзге ишни кылмагыл тиди. Эрсе гыз аны кабул кылмады. Шол заман гоилды, такы гыздан башга ятды. Гижелер башга ятып, гүндизлер сөзлешмес эрди. Бир ниче вагтдан Гара ханга айтдылар ким оглуңыз күҗини (гелинни) сөймәй турур тидилер. Эрсе хан бу сөзни эшитгенден соң, такы бир иниси Кыр ханның гызыны алып берди. Анга хем иман арз кыл тиди. Ол кыз хем кабул кылмады. Аның бирлен хем бир ерде ятмады. Бу вакыгатдан бир нәче йыл өтенден соң,[a] Огуз хан авга чыкып, гайтып геле эрди, гөрди ким сувнуң якасында бир ниче загыфалар кир юватурурлар. Атасының иниси Ор ханның гызы мунларың ичинде олтуруп турур. Гызга киши йиберип, сөзлешмекге сырым эшгәр болар тип такы кызыны көшге чарлап, ант берип айтды ким атам маңа ики гыз алып берди. Анларны сөймегенимниң себәби бу ким мен мусулман, анлар кафыр. Хер чейд мусулман болуң, тидим, кабул кылмадылар. Эгер сен мусулман болсаң

эрди, сени алур эрдим тиди... Эрсе гыз сен не ёлда болсаң, мен шол ёлда болайын тийди. Андан соң Огуз хан атасыга айтды. Атасы Орханның кызыны улуг той кылып Огузга алып берди. Ол гыз мусулман болды. Огуз аны көп сөвер эрди. Мундан көп йыллар етди. Бир гүн Огуз йырак ерге авга гитди. Гара хан барча күчлерин, гелинлерин чакырып эрди, такы сөзлешип олтурганда хатунындан сорды мунуң себәби не турур Огуз соңкы алган хатунны сөвүр, ве бурункы алган ики хатунның катыга хич бармас. Хатуны айтды мен билмей мен, гелинлер ягшырак билүрлер тийди. Хан гелинлерден сорды, эйсе улуг гелин айтды оглуңуз мусулман болуп турур. Биз икимизге мусулман бол тиди, кабул кылмадук. Кичик гелиниңиз мусулман болуп турур. Аның үчүн оглуңыз аны көп сөе турур тиди. Гара хан бу сөзни эшитгенден соң, беглерин чагырып геңешти, такы сөзни муңа койдылар ким Огузны авда йөргенде тутуп өлтүргейлер. Гара хан илге киши йиберип, тиз гелсүнлер, авга чыка мен тип. Бу сөзни Огуз ханның кичик хатуны эшитип, Гара ханның кылган геңешлериниң барчасын айтып, Огуз ханга киши йиберди. Огуз хан такы бу сөзни эшитгенден соң, илге кишилер йиберди. Атам чирик тартып, мени өлтүргели келе турур. Мени тиген маңа келиң, атамны тиген атамга барың тип. Илниң көпи Гара ханга барды. Азрагы Огуз ханга барды. Гара ханның инилериниң көп огуллары бар эрди. Анларны Гара хандан айрылар тип, хич кимниң көңлүне гелмез эрди. Анларның барчасы Огуз хан катыга келдилер. Огуз хан анларга уйгур ат койдылар. Уйгур түрк тили турур. Манысы барчага маглум турур. Япышгур магнысына турур. Айтурлар сүйт уйды. Сүйт эркенинде бири-бириден айрылур эрди. Катык болгандан соң бири-бириге япыша турур. Бу такы айтурлар ким ымамга уйдум. Ымам олтурса олтура турур, турса тура турур. Бес япышганы болмасму. Анлар келип Огуз ханның этегине мөхкем келип япышдылар. Эрсе хан анларга уйгур тийди. Япышгур тиймек болур. Гара хан бирлен Огуз хан икиси саф тартып урушдылар. Худай тагала Огуз ханны галып кылды. Гара хан качты. Урушда Гара ханның башына ок тегди. Ким атганын билмедилер. Гара хан ол ярадан өлди. Огуз хан атасы тагтында олтурды.

Огуз ханның хан болганын зикри

Огуз хан илниң барчасыны мусулманлыга дагват кылды. Мусулман болганларыны сылады ве болмаганларыны чапты, өзлерини өлтүрди, огланларыны есир кылды. Ол вагтда Гара ханга тагаллук иллен башга иллер көп эрди. Хер улуг илниң башга бир патышасы бар эрди. Кичик иллер анларга кошулар эрди. Гара ханның мусулман болган иллери Огуз ханга кошулды. Огуз хан хер йылда мугул илинде олтурган могул юртунда олтурган иллер бирлен урушур эрди. Такы галып гелер эрди. Ахыр барчасыны алды ве качып гуртулганлары татар ханына барып сыгындылар. Татар халкы ол вагтда Жүржүтге якын олтурур эрди. Жүржүт тийген бир улуг юрт турур. Шәхерлери ве кентлери көп. Хытайның тимүр казык тарапында болур. Хинди ве тәжик аны чын-мачын диер. Огуз хан барып татарны чапты. Татар ханы көп чирик бирлен келип урушты. Огуз хан басты, такы лешгерини гырды. Огуз ханның лешгериниң голуна олжалы улук мал түшди. Ким йүклемәге көлүк азлык кылды. Бир ягшы чепер бар эрди. Ол пикир кылып арабаны ясады. Андан гөрмекче барча араба ясады, олжаларыны йүкләп гайтдылар. Арабага гаңк ат гойдулар. Андан илгери аты-да ёк эрди, өзи-де ёк эрди. Аның үчүн гаңк тийдилер ким йөргенде «гаңк» кылып аваз кылур. Аны ясаган кишини «гаңлы» тийдилер. Барча гаңлы или ол кишиниң огланлары турур. Огуз хан етмиш ики йылгача могул ве татар өз сүңеги эрди, анлар бирлен урушды. Етмиш үч йыл болганда барчасыны өз агзыга бактурып, мусулман кылды. Андан соң йөрүп Хытайны алды ве Жүржүтни алды ве такы Тангутны алды. Тангутны тәжиклер Тибет диерлер. Андан соң барып Гара Хытайны алды. Ол хем улуг юрт болар. Кишисиниң чырасы хиндүв дек гара болур. Хиндустан бирле Хытайның арасында мухыт денизиниң якасында болур. Тангутың кыш болганда гүн тогушы ве яй болганда тушлугында болар. Хытайның ары йүзүнде теңиз якасында берк тагларың ичинде көп ил бар эрди. Аның патышахының атыны Итбырак хан диерлер эрди. Аның үстүне атланып барды, урушдылар. Итбырак хан галып гелди. Огуз хан качты. Урушган ериниң бары йүзүнде акып бара турган ики улуг сув бар эрди. Ол ики сувнуң арасын-

да бир нише гүн туруп, гачган лешгериниң алдын ардын йыгды. Улуг патышаларының адатлары турур, узак сафарга барганда гөчлерин алып бармак. Нөкер халкының хем багзылары алып барурлар. Огуз ханның бир беги гөчүн алып барып эрди. Өзи урушда өлди. Хатуны гуртулып ики сувнуң арасында хан кейинден етди. Йүкли эрди. Тогагы тутды. Гүн совук эрди. Гирмәге өю ёк. Бир чүйрүк агач ичинде оглан тогурды. Муны ханга маглум кылдылар. Эрсе хан айтды муның атасы бизиң алдымызда өлди, гамхоры ёк тийип огул окунды. Атыны «Гыпжак» койды. Гадым түрк тилинде ичи бош агачны «гыпжак» диерлер. Аның үчин ол оглан агач ичинде догды, тийип атыны гыпжак гойдылар. Бу вагтда ичи бош агачны «жыпжак» диерлер. Гара халкның тили келмеслигинден кафны жим укуйтурур. Шол гыпжак турур жыпжак тийтурурлар. Ол огланы хан голунда саклады. Йигит болгандан соң, орус ве авлак ве мажар ве башгырт иллери ягы эрдилер. Гыпжакга көп ил ве нөкер берип ол якга Тиң ве Этил сувнуң якасыга иберди. Үч йүз йыл гыпжак ол ерлерде патышалык кылылып олтурды. Барча гыпжак или аның неслинден турурлар. Огуз ханның заманындан тә Чингиз хан заманыгача Тиң ве Этил ве Яйлык бу үч сувнуң якасында гыпжакдан өзге ил ёк эрди. Төрт мүң йылгача ол ерлерде олтурдылар. Аның үчүн ол ерлерни Дешти Гыпжак диерлер.

Огуз хан Итбырак ханга бастургандан соң, он еди йыл соң, такы атланып барып, Итбырак хан бирле уршуп, басып, Итбырак ханы өлтүрип, юртуны алып, мусулман болганларыга тегмәй, коюп, кайтып өйге түшди.

Огуз ханның Туран ве Хиндустанга йөргениниң зикри

Огуз хан тамам могул ве татар илиниң лешгерини жем кылып, Талаш ве Сайрамга келди. Ташкент, Самаркант ве Бухара патышалары саф тартып уруша билмедилер. Улуг шәхерлерге ве мәхкем галаларга беркиндилер. Огуз хан Сайрам ве Ташкентни өзи габып алды. Түркүстан ве Эндижанга огланларыны йибердИ. Алты айда Түркүстан бирле Эндижанны алып атасы хызматыга келдилер. Огуз хан бу айтылган велаятларының барчасыга даругалар коюп, Самаркант сары йөрди, такы Самаркантны алып, даруга коюп, Бухарага барды. Бухараны хем алып, даруга коюп Балх барды. Балхны хем алып даруга коюп, Гур велаятының үстиге йөрди. Кыш эрди. Гүнлер яман совук эрди. Гурның тагларыга гар көп түшүп эрди. Лешгер халкы йөрүмәге кыналдылар. Хан хөкүм кылды ким хич ким менден калмасун тип. Барып Гурны алды. Эрсе ел гелип яз болды. Лешгериниң саныны алды. Бир нише киши кем гелди. Анларны сорды. Хич ким билмедилер. Бир нише гүнден соң ол кишилер хан хызматга келдилер. Хан анларның ахвалын сорды. Эрсе айтдылар ким бир ниче киши лешгериниң соңундан келе турур эрдик. Таг ичинде бир гиже улуг гар ягды. Андан соң йөрибилмей, ошол ерде яттук. Атларымыз ве тивелермиз барчасы өлди. Бахар болгандан соң, пыяда келетурурурмыз тийдилер. Хан хөкүм кылды ол жемагатга гарлык тийсунлар тийин. Барча гарлык или анларын неслинден турур. Андан өтүп Кабул ве Газнейни алды. Андан соң Кешмир үстиге, барды. Ол чагда Кешмириң патышахының аты Ягма эрди. Кешмириң мәхкем таглары, улуг сувлары көп болур. Ягма анларга арка берип, Огуз ханга бакынмады. Бир йыл уруштылар. Ики тарапдан көп киши өлди. Акыбет Огуз хан Кешмирни алды. Такы Ягманы өлтүрди. Бириче вагт анда туруп, гайтып Бедехшан үсти бирлен Самаркант келди. Андан Могулустанга барып өйиге түшди.

Огуз ханның Эйран ве Шам ве Мусур сары йөргениниң зикри

Бир йыл юртунда туруп икинжи йыл илге жар кылдурды. Эйран сары йөрәп турур мен. Ниче йыллык гамларын йисинлер тип. Икинжи йыл атланды. Такы Талаш шәхриге келди. Ханың лешгери кейинде койган кишилери бар эрди. Арыган ве азашган ве йитгенни алып гелсун тип. Ол кишилер лешгер соңунда калган бир өйлүк кишини хан алдыга алып гелдилер. Хан кишиден сорды, ким, ней үчүн кейин калып эрдиң тип. Ол айтды гүнлүкимниң азлыгындан лешгериниң соңундан келе турур мен. Хатуным хамыла эрди, тогурды. Сувнуң якасында гөрдүм ки бир шагал бир гыргавуны алды. Агач бирлен шагалны урдум эрсе гыргавулны ташлап гачты. Аны алып, кебап кылып ха-

туњымга берип туруп эрдим, сонда гойган кишилериңиз ёлугуп алып гелдилер... Хан факыра ат ве азук ве мал берип, бу чирикге бармагыл тип «Гал ач!» тийди. Барча гал ач или шол кишиниң неслинден туруpлар. Бу вагтда халач дитуруpлар...

Огуз хан Талашдан өтүп, Самаркант ве Бухарага келип, Аму сувыдан өтүп, Хурасанга барды. Ол чакда Эйран юртунда ягшы патыша ёк эрди. Кеюмерс өлүп эрди. Хүвшеңкги хенуз патыша гөтермәй турурлар эрди. Андаг вагтны арап мүлүкүт тевайыф, дийер, магнысы бу ким хер бир топар илде бир төре диймек болур. Түрклер андаг вагтыны өй башына гарахан диерлер. Магнысы хер өйде гара киши бир хан болуп турур. Хер өйге бир хан диймек болур. Ол чакда Эйран юрты шундаг эрди. Хурасаны алды. Андан өтүп Аракы Ажам, ве Аракы Арап ве Азербайжан ве Эрмен ве Шам ве Мүсүргача барды, алды. Бу айтылган велаятларның бир ничесини урушып, барчасыны бакындурып, өзинге тагаллук кылды. Огуз хан Шам велаятында дурганда пыхханы бир нөкериниң голуна бир алтун яй ве үч окны берди. Такы айтды: яйны гүн тогшында бир чөлде, киши аягы етмес ерде торпакга гөмүп, бир ужуны чыкарып гойгыл. Окларны гүн батшы тарафыга элтип, яйны ничик гойсаң, аны шонча койгыл тийди. Ол киши ярлыкга амал кылып келди. Бу вакадан бир йыл өтгенден соң, ол улуг оглы Гүн ве Ай ве Юлдузны чарлап айтды: ят юртга келип мен, ишим көп, ав авламага колум етишмей турур. Гүн тогшы тарафында фылан чөлүң авы көп эрмиш тип эшитдим. Өз нөкерлериңиз бирлен анда барып, уту сокуп келиңлер тийди. Андан соң үч кичик оглы Көк ве Таг ве Тениз бу үчүсини чарлап, агаларына айтган сөзи айтып, гүн батшык тарафыга гелдим тип улуг той ярагын кылып бир харках ясатлтун яй бирлен көп авны хан аллыга келтурдылар. Үч кичик огланлары такы үч алтун ок бирлен көп авны келтурдылер. Ол авның этлерине көп этлер ве түрлүк ашларны кошуп халкны чагырып яйның ве окнуң тапылганыны ырым кылып өзлерине кайта берди. Үч улуг оглы яйны сындырып алышдылар. Үч кичик оглы хер кайсы бир окны алдылар. Алган велаятларыда көп йыллар туруп, душманларны ёк кылып, достларны сылап, башы Сейрам, аягы Мүсүр-

гече алган велаятларының барчасына хәкимлер гоюп, кайтып өз юрдыга түшди.

Огуз ханның юртыга келип той кылганының зикри

Огланларым, халкым бирлен эсен ве аман барып гелдим тип улуг той ярагын кылып бир харкас ясатурды. Барча агачларның ташына алтун гаплады. Лагл ве якут ве зумуррул ве фируза ве дур бирлен мурассаг кылдурды. Бу бейтни ол өйнүң васфында айтып турлур

Бир өй тикти алтындан ол шәхрияр,
Ким ол өйден фелек өйи кылды ар.

Токуз миң кой, ве токуз йүз йылкы өлтүртди. Булгарыдан токсан токуз ховуз кылтурды. Токузыга арак во тогсаныга кымыз толтуртды. Барча нөкерлерини чакырып келтуртды. Ол алты оглыга көп несихатлар айтды ве беклер өкретип, юртлар ве шәхерлер ве иллер ве энгамлар берди. Бу бейтлерини аның васфында айтып турур:

Огуз кылды ол тойда чыргамышы,
Бу алты оглуна суюргамышы.
Булар көрсетип эрди мерданалык
Ата бирле көп түрли ферзаналык.
Атага анлар бес кылдылар ярлык
Уруш гүнлеринде барчасы барлык.

Андан соң барча нөкерлерининң атган ве чапган кылган хызматларыга лайык шәхерлер ве серхедлер ве кендлер ве энгамлар берди такы огланларыга айтды сиз үч оглуңыз алтун яйны тапып келтүрдиңиңиз, такы аны бозуп үлешдиңиз. Сизлериң атыңыз бозук болсун. Сизлерден болган огулларны хем та кыйматгача бозук тисунлар. Үч ок келтүрген үч кичик оглуны ве андан болганларыны бу гүнден та дүнйә ахыр болгунча, үчок тисунлар. Яй ве окны ки тапып келтурдиңизлер, ол кишиден болмады ве тапрыдан болды. Бизден бурун өтген халклар яйны патыша орнында билип турлар, окы илчи еринде. Аның үчүн ким яй ве окны кайсы тарафга тартып йиберсе, ол анга барур. Имди мен өлгенден соң, Гүн хан мениң тагтымда олтурсун. Андан соң бозук неслинден хер ким

кабыл болса, халк аны патыша кылсунлар. Дүнйә ахыр болгунча бозукның бир ягшысы патыша болсун. Өзгелери өңүнде олтурсунлар ве дүнйә ахыр болгунча нөкерлиге разы болсунлар тип айтды ве йүз такы он алты йыл патышалык кылды. Хак рахматиге барды.

Огуз ханның улуг оглы Гүн ханның патышалык зикри

Огуз ханның уйгур тип ат гойган жемагатның улугы ве ак сакалының оглы бар эрди. Әркыл хожа атлык. Огуз хан атасыга тагтында олтурып, тә өлгүнче везир векили ол эрди. Акыл ве данышлы ве көп билигли киши эрди. Гүн хан такы аны везир кылып, тә өзи өлгүнче аның сөзүне амал кылур эрди. Әркыл Хожа узак өмүр тапды. Гүнлерде бир гүн хан ялгуз олтурганда айтды атаң йүзде он алты йыл язның ысыгында сайда олтурмай ве кышның совгунда өйде олтурмай кылыч уруп, көп юртларны ачып, сиз алтыңыза коюп китди. Эгер сиз алтыңызың ве сизлерден болганлар барчаңызың агзыңыз бир болса, узак йыллар ве көп гүнлер бу юртлар голуңыздан чыкмаз. Эгер агызларңыз бир болмаса, олжа юртыңыз-да китер ве байры юртыңыз-да китер ве малыңыз, жаныңыз-да китер тийди. Гүн хан айтды атамга кеңеш беретурган эдиңиз. Атам орныга инди атам сиз. Сиз ней шини ухшатсаңыз, мен аны кылайын тийди. Эрсе Әркыл Хожа айтды. Огуз хандан көп юртлар ве шәхерлер ве иллер ве үлүк маллар калып турур ве тирик маллар калып турур. Сиз алты огулның хер биринизден төрт огул болуп, барчасы йигрими төрт патыша зада болуп сиз. Алтыңыздан башга пе мен андан корка турур мен дүнйәлик үчүн агызларыңыз ала болур тип. Гүн хан Әркыл Хожаның сөзүни кабул кылып, улуг курултай кылды. Ягшы ве яман халкның барчасы келгенден соң, ол Огуз хандан галган велаятлар ве иллер ве өлүк малларының ве тирик малларының барчасыны бу айтылган патышазадаларның улугына улугча ве кичигине кичигче берди. Бу йигрими төрт огул адамы хатунлардан болганлар эрди. Мунлардан өзге кумалардан болган хем огланлар көп эрди. Анларның хем ахвалларыга лайык немерсе бердилер. Андан соң Огуз хан кылдурган алтун өйни тикдурди. Оң якда алтун ак өрке ве сол якда алты ак өрке тик-

турди. Такы оң якда башына алтун такук беркитген кырк кулач агачны тиктурди. Ве сол якда башына күмүш такук беркитген кырк кулач агачны тиктурди ве такы хан ярлугы бирлен бозок огланлары, нөкерлери бирлен алтун такукны, үчок огланлары нөкерлери бирлен күмүш такукны ат бирлен чапып атдылар. Такукларны урган кишилерге көп энгамлар берди. Гүн хан атасының кылганыга амал кылып токуз йүз йылкы ве токуз миң кой өлтүртди ве токуз булгар ховузга арак толдуртды ве тогсан булгар ховузга кымыз салдуртды. Кырк гиже ве гүндиз айш-эшрет кылдылар.

Огуз ханның огланлары ве небирлериниң атларының зикри

Имди анлар ичип ий турсунлар, биз Огуз ханның этегинден яйылган огланларның атларны айталың. Овал хем айтып эрдик, андаг хем болса огланларың ве небирелериниң ве барчаларны бир ерде айтмакны мунасып гөрдүк. Огуз ханның улуг оглуның ады Гүн хан ве андан кичигиниң аты Ай хан ве андан кичигиниң аты Йылдыз хан ве андан кичигиниң аты Көк хан ве андан кичигиниң аты Таг хан ве андан кичигиниң аты Теңиз хан. Бу алтысының хер кайсысының адамы хатунларындан төрт оглы бар эрди. Гүн ханның улуг оглуның аты Кайы, ве икинжи Баят ве үчүнжи Алкаөйли ве, төрдүнжи Гараөйли. Айханның улуг оглуның аты Языр ве икинжи Ясыр ве үчүнжи Дудурга ве төрдүнжи Дүкер. Йылдыз ханның улуг оглуның аты Овшар, ве икинжи Кызык ве үчүнжи Бекдилиң ве Төрдүнжи Каркын. Көк ханның улуг оглуның ады Баяндур ве икинжи Бежене ве үчүнжи Чавулдыр ве төрдүнжи Жебни. Таг ханның улуг оглуның аты Салур ве икинжи Эймүр ве үчүнжи Алайонтлы ве дөрдүнжи Үркер. Теңиз ханның улуг оглуның аты Игдир ве икинжи Бүкдүз, үчүнжи Иве, дөрдүнжи Кынык. Огуз ханның бу алты оглундан башга кумадан болган огланларның атларыны айталың, эмма кайсы оглундан болганы атларыны айталың, эмма кайсы оглундан болганы маглум эрмес. Кенегүне, Турбатлы, Герейли, Султанлы, Оклы, Көкли, Сучлы, Хорасанлы, Юртчы, Чамчы, Торумчы, Кумы, Суркы бу вагтда аны Сурхы дитурурлар. Гурчык, Соражык, Гаражык, Гапурт, Кырказ, Тикен...

Эй тиңлегучы карылар ве эй аңлагучы йигитлер көңлүңизни бу сөз тарафыга бек тутуң ве кулагыңызы говы салың, такы бу сөзге түшүниң, түркменлериң бурунгы өтген багшылары ве өмүрни мәрекеде өтгерен ягшылары ындак айтып турурлар ким Огуз ханның алты оглуның асыл хатунларындан тогган огуллары небирлери йигирми төрт киши эрдилер. Гүн хан эвладының, хер икисини бир өркеде олтуртды. Он ики бөлек болдылар. Бу он икисинден тогганларга йүзлүк тидилер. Аның үчүн ким хер немерсәниң йүзи кейниндеи ягшы болар. Илниң ве халкның йүзлерине туткан йүзлүклери турур тиймек болур ве такы ол ким Огуз ханның ат койган кишилери ве кумадан тогган небирлери мунлар хем йигрими төрт киши эрдилер. Барчаларның атларыны ёкарда бир-бир айтып турурмыз. Буларның барчасы өйнүң ташкырасында олтурдылар. Он икиси ат тутуп олтурды ве он икиси ичикде олтурды. Бу йигрими төртден тогганларга ымак тийдилер. Аслы умак турур. Умакның магнысы уруг тиймек болур. Түркменлериң он ики йүзлүк ве игрими төрт умак тийгенлериниң магнысы бу турур.

Огуз ханның неберелериниң атларының магнысы ве тамгалары* ве гушларының зикри

Түркменниң тарых биле турган билинкли карыларының барылары Огуз ханның он ики өркеде олтурган йигрими төрт небиресиниң атларының магныларыны ве тамгаларының нечик эркениңи ве кошлары турган гушларының атларыны мундак айтып турурлар ким Кайының магнысы мәхкем тиймек болур, тамгасының сураты бу турур. Гушы шункар. Баятның магнысы довлетли тиймек болур тамгасының сураты бу турур. Гушы үкн. Алкаөйлиниң магнысы мувафык тиймек болур, тамгасының сураты бу турур. Гушы көйкенек. Гараөйлиниң магнысы хер кайда олтурса харках бирлен олтургучы тиймек болур. Тамгасының сураты бу тутур. Гамчы тек Гушы гөбек сары. Языриың магнысы иллер агасы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы Торумтай. Ясырның магнысы

алдыга хер немерсе учраса, аны йыкар тиймек болур.
Тамгасының сураты бу турур. Гушы кыргу. Дудурганың магнысы юрт алмакны ве аны сакламакны
билнкчи тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур.
Гушы гызыл гарчгай. Дүкериниң магнысы түкрүк тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы
гөчкен. Овшарның магнысы ишни йылдам ишлегчи
тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы
жыра лачын. Гызыкның магнысы бөке тиймек болур,
тамгасының сураты бу турур. Гушы сарыжа. Бекдилиниң магнысы сөзи хорматлы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы бәхри. Каркынның
магнысы ашлы тиймек болур. Тамгасының сураты бу
турур. Гушы сув бүргүти. Баяндырның магнысы ныгматлы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур.
Гушы лачын. Беженәниң магнысы кылгучы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы ала тогнак.
Чавулдурның магнысы намуслы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы бугдаянак. Җебниниң магнысы бахадур тиймек болур. Тамгасының
сураты бу турур. Гушы хумай. Салурның магнысы гылычлы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур.
Гушы бүргүт. Эймүриң магнысы байларың байы тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы энжери. Алайонтлының магнысы ала атлы тиймек болур.
Тамгасының сураты бу турур, бешик тек. Гушы йыгылбай. Үркериң магнысы ягшы иш кылгучы тиймек болур, тамгасының сураты бу турур. Гушы байку. Игдириң магнысы улуг тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы гарчгай. Букдүзиң магнысы
хызматкәр тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур.
Гушы италгу. Ивәниң магнысы мертебеси белент тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы тойгун.
Кынықның магнысы эзиз тиймек болур. Тамгасының сураты бу турур. Гушы жире гарчгай».

Бу ерде «Огузнамаларың» хемме варгантыны гөркезмекден бизиң максадымыз—оларың бири-бирине
баглылыкларыны, оларың хеммесиниң бирликде бир
эдебиятдыгыны, хеммеси бирликде «Огузнама» эсериниң түркмен эдебиятына дегишлидигини тассыкламаклыгыны гөркезмекден ыбаратдыр.

---

*Мүмкинчилик болмандыгы себәпли тамгаларың шекилини гөркезип билмедик.

ЧЫКГЫТЛАР

1. *Абулгазы.* Шежерей теракиме.—М. Л.: 1958.
2. *Абунаср Элумбы.* Китабул—емини//Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1935.—I т.
3. *Ибни Хавкел.* Китабул Месалик ве элмемалик//Материалы по истории туркмен и Туркмении.
4. *Идриси.* Нузхатул-муштак фы ыхтыракхул-афлк./Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1939.
5. *Истахры.* Китабы месалукул-мемалек//Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1939.—I т.
6. *Кононов А. Н.* Родословная туркмен.—М. —Л., 1958.
7. *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности.—М. 1951.
8. *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.
9. *Махмут Кашгары.* Дивану-лугаты-эттурк.—Стамбул, 1914.
10. *Месуды.* Китабутенбих ве элэшраф//Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1939.—I т.
11. *Мирхонд.* Чингизнама.—Париж, 1941.
12. *Решидутдин.* Жамыгут-теварых.—М., 1965.—I т. I бөлүм.
13. *Салурбаба.* Эсерлер йыгындысы.
14. Худудул-алем//Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1939.—I т.
15. «Шарк ы сулх». 1962.—№ 3.
16. *Щербак А. М.* Огуз-наме и Мухаббет-наме.—М., 1959.
17. *Элмакдиси.* Эхсенуттакасим фы магрыфетул-экалым//Материалы по истории туркмен и Туркмении.—М., 1939.—I т.

V БАП

ТЕКСТЛЕРИҢ ДУЯП НУСГАЛАРЫ

ОНГИН ЯЗГЫСЫ

Текст

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

[illegible] (8)
[illegible]

Сит ишдаки язгы

[illegible] (1)
[illegible]
[illegible]

[illegible] (2)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (3)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (4)
[illegible]
[illegible]

Еларда ярлыгына язылган язгы

[illegible] (1)
[illegible] (2)
[illegible] (3)
[illegible] (4)
[illegible] (5)
[illegible] (6)
[illegible] (7)

Айратин бир ташдаки язгы

[illegible]

КУЛТЕГИН ХОРМАТЫНА ЯЗГЫ

Кичик язгы

[illegible]

[illegible] (1)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (2)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (3)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (4)
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] (5)
[illegible]
[illegible]

[illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

[illegible] (9)

[illegible] (10)

[illegible] (11)

[illegible] (12)

[illegible] (13)

[illegible] (14)

[illegible] (15)

[illegible] (16)

[illegible] (17)

[illegible]

[illegible] (18)

[illegible] (19)

[illegible] (20)

[illegible] (21)

[illegible] (22)

[illegible] (23)

[illegible] (24)

[illegible] (25)

[illegible] (43) (3)

[illegible] (44) (4)

[illegible] (45) (5)

[illegible] (46) (6)

[illegible] (47) (7)

[illegible] (48) (8)

[illegible] (49) (9)

[illegible] (50) (10)

[illegible] (51) (11)

[illegible]

[illegible] (52) (12)

[illegible] (53) (13)

[illegible]

БИЛГЕ КАГАН / ХАН МОГИЛЯН /

ХОРЬАТНЫЦ ЯЗГЫ

ТЕКСТ

[illegible] (1)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (2)
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] (24)
[illegible]
[illegible]
[illegible] (25)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (26)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (27)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (28)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (29)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (30)
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (31)

(32)

(33)

(34)

(35)

(36)

(37)

(38)

(39)

(40)

(41)

Xa

(1)

(2)

(3)

(4)

(5)

(6)

(7)

(8)

(9)

(10)

(11)

(12)

[illegible] (13)

[illegible] (14)

[illegible] (15)

Xb

[illegible] (9)

[illegible] (10)

[illegible] (11)

[illegible] (12)

[illegible] (13)

[illegible] (14)

[illegible] (15)

X I

[illegible]

X II

[illegible]

Xa

[illegible] (1)

[illegible] (2)

[illegible] (3)

[illegible] (4)

[illegible] (5)

[illegible] (6)

[illegible] (7)

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

(17) [illegible]

(18) [illegible]

(19) [illegible]

(20) [illegible]

(21) [illegible]

(22) [illegible]

(23) [illegible]

(24) [illegible]

(25) [illegible]

(26) [illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(39) [illegible]

(40) [illegible]

(41) [illegible]

(42) [illegible]

(43) [illegible]

(44) [illegible]

(45) [illegible]

(46) [illegible]

(47) [illegible]

(48) [illegible]

(49) [illegible]

(50) [illegible]

(51) [illegible]

(52) [illegible]

(53) [illegible]

(54) [illegible]

(55) [illegible]

(56) [illegible]

(57) [illegible]

(58) [illegible]

(59) [illegible]

(60) [illegible]

(61) [illegible]

(62) [illegible]

МОЮН ЧОР ХӨРМӘТЕНӘ ЯЗУ

ТЕКСТ

Гүнтогар ягы

(1) [illegible]

(2) [illegible]

(3) [illegible]

(4) [illegible]

(5) [illegible]

(6) [illegible]

(7) [illegible]

(8) [illegible]

(9) [illegible]

(10) [illegible]

(11) [illegible]

(12) [illegible]

[illegible]

(13) [illegible]

(14) [illegible]

(15) [illegible]

(16) [illegible]

(17) [illegible]

[illegible]

(18) [illegible]

(19) [illegible]

(20) [illegible]

(21) [illegible]

(22) [illegible]

(23) [illegible]

(24) [illegible]

Тнорга. ани

(25) [illegible]

(26) [illegible]

[illegible]

(27) [illegible]

(28) [illegible]

(29) [illegible]

(30) [illegible]

(31) [illegible]

(32) [illegible]

(33) [illegible]

(34) [illegible]

(35) [illegible]

(36) [illegible]

(37) [illegible]

(38) [illegible]

(37) [illegible]

[illegible] (39)

[illegible]

[illegible] (40)

[illegible]

[illegible] (42)

[illegible]

[illegible] (43)

[illegible] (44)

[illegible]

[illegible] (45)

[illegible]

[illegible] (46)

[illegible] (47)

[illegible] (48)

[illegible] (49)

[illegible]	а, ә	a, ä	[illegible]	з	z
[illegible]	б¹	b¹	[illegible]	нч	nč
[illegible]	б², ә	b², ä	[illegible]	нј	nj
[illegible]	е	e	[illegible]	о, у	o, u
[illegible]	г	g	[illegible]	ө, ү	ö, ü
[illegible]	д¹	d¹	[illegible]	п	p
[illegible]	д²	d²	[illegible]	р¹	r¹
[illegible]	и	i	[illegible]	р²	r²
[illegible]	ы, i	y, i	[illegible]	с¹	s¹
[illegible]	ј¹	j¹, [illegible]	[illegible]	с²	s²
[illegible]	ј²	j², [illegible]	[illegible]	т¹	t¹
[illegible]	k	q	[illegible]	т²	t²
[illegible]	к	k	[illegible]	ч	č
[illegible]	л¹	l¹	[illegible]	ш	š
[illegible]	л²	l²	[illegible]		
[illegible]	нт	[illegible]			
[illegible]	м	m			
[illegible]	н¹	n¹			
[illegible]	н²	n²			
[illegible]	ң	ŋ			

ГӨНҮКЛЕМЕР:

[illegible] (1)
[illegible] (2)
[illegible] (3)
[illegible] (4)

Кул Тудун иниси Алтун Тамган таркан йогун унадык тути адрылтымыз.Кадалын олуг уйарлыг эрымо калмыс /калсам/сиз Огуллары Торгул,Елгок лакэни йыл бардыңыз сиз Адрылымызда олшнур эртимиз адрылтан.

Манысы:Кул тудуның иниси Алтун Тамган тарханың ёгалин, агыр гөмүлен гүнүңде болманымыз үчин,биз айра душдук. Биз галалың,өлен адам гуйчлы,таңрыли адамды.Оның галан ики оглы Торгул ве Елгок гара койик йылында гитдиңиз сиз,агыр өлдүңиз.Сизден айрыланымызда,айрылыбан гаты сагындык,гам чекдик

[illegible] (1) Текеш Кул Тудун иниси
[illegible] (2) Йукунур кун бодизымо
[illegible] (3) Азганшэ эр агыр бодисымо

Манысы:Текеш Кул Тудун иниси /габыр дашы/
Чокунулан гүн солдурым,безетди.
Эр йигит Азганша гөвш салды,безеди.

[illegible] (1) Бичин йыл етинч ай йегир(ма/
[illegible] (2) Тапчакга барың

Манысы: Бичин йыл,единжи айда
Тапдога барың

[illegible] (1) Үзэ таңры эрклиг м...кмо
[illegible] (2) адрылмыс олугмо..гр..
[illegible] (3) Йиглейу бертим
'ин эр бодизыми

Манысы: Үзэ таңры эркли,гуйчли кмо.
Айрылан одыма агза бердим
Чин эр / бу габыр дашы/ турды,безеди.

[illegible] (1) — Ан оз Иненчу
[illegible] (2) — Йыл Ан оз Иненчу
[illegible] (3) — Тордуя Кул Чур
[illegible] (4) — Бесбалыка барыр
[illegible] (5) — мыз анта кутлуг
[illegible] (6) — болзун

Манысы: Ан Өз Иненчу
Йыл Ан Өз Иненчу
Тардуш Куя чур билен
Бэшбалыга барарыс
Гой ол ол ерде кутлы,багтлы болсун.

[illegible] (1) — Йуз алп
[illegible] (2) — Түргис эл
[illegible] (3) — йор/п/
[illegible] (4) — тоңри .....к /йарлык/
[illegible] (5) — аз/ун/ су
[illegible] (6) — бузир ... пи
[illegible] (7) — о/зи кутлуг/
[illegible] (8) — болзун

Манысы : Йүз тахрыман
Түргеш халкының
йөрип,сыяхат эдип
гой таңры ял-
касын.Гошун
болуп,дерби-датын эдип,
оның өзи гой
гутлы болсун.

[illegible] (1) — бичин йылка
[illegible] (2) — токызынч ай ...ка...
[illegible] (3) — бардымыз п Бес балыка
[illegible] (4) — кутлуг алп йт / з/
[illegible] (5) — су... ал разуп келсекиң
[illegible] (6) — болзун анта
[illegible] (7) — кутлуг ир

Манысы: Бичин йылында
докузынжы ай
Биз Бешбалыга гитдик
Йүз сапы батырлы,кутлы алп
гошун...халк ....тылыгың
болсун ол ерде
багтлы эр.

[illegible] (1) — Йылан йыл онунч айка
[illegible] (2) — Иноз Иненчу Бес балыка
[illegible] (3) — барыр мен а т гелп
[illegible] (4) — Кут болзун алп бар.

Манысы: Йылан йылы,онунжы айда
Инөз иненчу Бешбалыга
Мен гитжек
Кутлы болсун,алып бар,экит.

الغزّ قبيلة من الترك وهم التركمانية وهم اثنتان وعشرون بطنا لكل بطن
منها علامة وسمة على دوابهم يعرف بعضهم بعضاً بها
اولها وسرهم قنق ومنها السلاطين في زماننا

الثانية	قيغ
الثالثة	بايندر
الرابعة	ايفا
الخامسة	سلغر
السادسة	افشار
السابعة	بكتلي
الثامنة	بكدز
التاسعة	بيات
العاشرة	يزغر
الحادية عشرة	ايمر
الثانية عشرة	قرابلك
الثالثة عشرة	القابلك
الرابعة عشرة	اكدر
الخامسة عشرة	اوركز
السادسة عشرة	توترقا
السابعة عشرة	اولايندلغ
الثامنة عشرة	توكر
التاسعة عشرة	بجنك
العشرون منها	جولدر
الحادية والعشرون	جبني
الثانية والعشرون	جرقلغ

* اوغوز مجموع آن قوم را درین وقت ترکمان میگویند...

لفرزندان اوغوز بیست و چهار شعبه پدید آمد و چنانچه در فهرست مفصل نوشته
شد هر یک نامی و لقبی معین یافتند و تمامت ترکمانان که در عالم اند از نسل
این اقوام مذکوره فرزندان بیست و چهار گانه اوغوز اند و لفظ ترکمان در قدیم نبوده
و همه اقوام صحرانشین ترک شکل را ترک مطلق میگفتند و هر قبیله را لقبی معین مخصوص
بوده در وقتی که اقوام اوغوز از ولایات خود ببلاد ماوراء النهر و ایران زمین
درآمدند و توالد و تناسل ایشان در این ولایت بود بسبب اقتضاء آب
و هوا شکل ایشان بتدریج مانند شکل تازیک گشت و چون تازیک مطلق
نبودند اقوام تازیک ایشان را ترکمان گفتند یعنی ترک مانند و بدان سبب
این نام بر مجموع شعب اقوام اوغوز اطلاق رفته و بدان معروف شده اند
و این بیست و چهار شعبه فرزندان اوغوز یک نیمه بدست راست لشکر تعلق میداد
و یک نیمه بدست چپ و امروز هر یک از این قوم و شعب هر یک اصل و شعبه
خود را دانند که از کدام قوم اند و شرح آن حال چنان است که اوغوز را شش
پسر بوده نام ایشان بدین تفصیل و ترتیب: گون، آی، یولدوز، گوک، طاق
تنگز و چنانکه در تواریخ ایشان آمده و من بعد گر آنرا بشرح و بسط
ذیل این تاریخ مبارک خواهیم ساخت اوغوز تمامت ممالک ایران
و توران و شام و مصر و روم و افرنج و دیگر ولایات بگرفت و همه را زانکه
مسخر گردانیده بود باوزناق و گرتاق که یورت اصلی او بود مراجعت نمود و چون
آنجا رسید جمعیتی عظیم ساخت و خرگاهی زرین بنا ساخت و طوی بزرگ کرد چنانکه
نقل میکنند که نهصد سر مادیان و نود هزار گوسفند ارک دران طوی کشته بود و تمامت
خواتین و فرزندان و امرا و الغیان لشکر را حاضر گردانیده جمله را نواخت کرده

و بتخصیص بخشش پسر بزرگ را که در ممالک گرفتن با پدر بهم بوده و سعیها کرده و تیغها
زده بزیادت ملاطفت و نوازش مخصوص فرمود و بعد از چند روز این پسران باتفاق
بشکار رفته بودند کمانی زرین یافتند و سه تیر زرین آنرا پیش پدر بردند و پرسیدند که چگونه
بخش کنیم او کمان را به سه پسر بزرگتر داد و تیرهای سه گانه به سه پسر کوچکتر و فرمود که اقوامی
را که از نسل آن پسران باشند که کمان بایشان داده لقب و کنیت بوزوق گویند و معنی
بوزوق پاره کردن است از آن جهت لقب ایشان این لفظ نهاد که کمان را بضرورت
پاره باید کرد تا قسمت توان کردن و لشکر دست راست باین سه پسر و اوروغ ایشان تعلق
داشته باشد و لقب اقوامی که از نسل آن پسران باشند که تیرها بایشان داد اوچوق کرد
اصلش از اوچ اوق است یعنی سه تیر و گفت لشکر دست چپ ایشانرا پسر و فرزندان
ایشان دانند و فرمود که من بعد فرزندان ایشان باین لقب منسوب باشند و هریک دانند
که از کدام جانب لشکرند... اقوام بوزوق که بدست راست لشکر تعلق داشتند فرزندان
سه پسر بزرگترند از هریک چهار پسر دوازده نفر: فرزندان گون خان که بزرگتر همه پسران او
چهار نفر: اول قایی دوم بایات سوم الق اولی چهارم قرا ایولی
فرزندان آی خان که پسر دوم بوده چهار نفر:
اول یازیر دوم دوکر سوم دودورغا چهارم یاپرلی
فرزندان یولدوز خان که پسر سوم بوده چهار نفر:
اول اوشر دوم قزیق سوم بیگدلی چهارم قارقین
اقوام اوچوق که بدست چپ لشکر تعلق دارند و فرزندان سه پسر کهین اند
از هریک چهار پسر دوازده پسر: فرزندان گوک خان که پسر چهارم است
چهار نفر: اول بایندر دوم بچنه سوم چاولدور چهارم چپنی
فرزندان طاق خان که پسر پنجم است چهار نفر:
اول سالور دوم ایمور سوم آلایونتلی چهارم اورکز
فرزندان دینگز خان که پسر ششم است چهار نفر:

اول بیکدیر دوم بوکدوز سوم ییوه چهارم قنق
... و این اقوام بموجبی که شرح داده شد جمله مرجع بودند و خدای تعالی چنان خواسته
بود که در زمان نبوت پیغمبر ما محمد مصطفی صلی الله علیه و سلم اصحاب اسلام
گردند عاقبت الامر آن چنان شد و مدتهای مدید در سالهای بسیار بسیاری از فرزند و
فرزندان او از آن اقوام پادشاهان بسیار بوده اند و بهر دوری از این شعب
بیست و چهارگانه مذکور پادشاهی قوی حال صاحب دولت پیدا آمده و مدت
مدید پادشاهی در خاندان او باقی بمانده چنانکه مدتها پادشاهی در شعبه سالور
بوده و بعد از آن از شعبه... و دیگر شعبه پادشاهی منتقل بوده چنانکه
حکایت هر یک از ایشان بدین ملک ایران زمین رسیده و در این دیار پادشاهان
و امراء بزرگ بسیار معروف مشهور منتسب هستند از اروغ اوغوز لیکن هر کس را
معلوم نه که از فرزندان اوغوز اند و جماعت ترکمانان معین دانند که هر پادشاهی
و هر امیری از کدام شعبه این اقوام اند و سلاطین آل سلجوق که اجداد ایشان که
پادشاهان بزرگ معظم بوده اند در دیار توران و ایران قریب چهار صد سال
پادشاهی کرده اند از نواحی ولایت مصر تا حدود ختای در تحت فرمان ایشان بوده
از شعبه قنیق بوده اند»

آلپ ارتنگا الدیمو
ایسز آزدون قالدیمو
اذلک اوجن آلدیمو
امدی یرک یرتلور

کوز کلوک توغ اورنیگا
تنغ آشینغ آذینقا
تو تغیل قزن آغیرلیغ
یغسون چاوبنگ یزوقا
آلپ یافیدا
آلجن جنغیدا

بردی کوزوم برقی
آلدی ازدم قتیغی
قندا ارنچ تنیغی
امدی اوزین اوز غزور

انک ایشین کچوردیم
ایشین بارچ کچوردیم
اولوم اوتن ایچردیم
ایکدی یوزی بلب تزن

آلقیل آلکت منقدن
اوغول اردم تیلا
بو یدا الغ بلکا بلب
بلکینک اولا
اشیج الدر توم آلتون
قمیج الودرن قیدا من

بلنارین اولاس کوز
قرامنکیز قیزل یوز
آفرین تمار توکال قوز
بلناب یتا اول قچار
آقجی نجا آل بلب
آقیغ انجایول بلر

کلدی منکا نامت
آیدم اندیا بات
قنیتا بلب ات
سنی تلار اسن بری

آغیل دا ارغلاق تف
ارق دا اودی اوزنار
اوذیک بنی قتتی
ستغیغ منکا یمنی
کونکلوم آنکارامتی
یوزوم منکسر غزور

اوزک ایرن یاغلیق
اوکو باشی قاغلیغ
کندا اوروک یوق
بکدا تیق یوق

آتل سوی آقا ترور
قیابن قتقا ترور
بلیق تلم بقا ترور
کولونک تقی کتذارور

قتیا بردنک ای اغول
اوذنک منذا انچ امل
آتن اوری سن تونکول
قیلذنک اریسا قیلیا غو
کرب نجک قچد تنک
ییرسیشن کچد تنک
تغا ریکنی سیچد تنک
ییسون سنی الار بری

قنیقا اتن تلی
تلسا قتغی یای
تن کن کیا آلقنور
اذلک بلا الای
آی تلمون بلسا
الکن الا ماس
تغراجن تنکری اذلزب
ایا قریش اد علی جنلا بلار

اردی ازا اردن لار
اردم بکی بلک تاغ
آیدی الکش الکلار
کنکلم بلر آنکر ساغ

آیدم انگر سانک — بزنی تیانا الک
کچنک یازی کاری — قرلار اذر بازک

یای بروچنا اکزی — آقتی آقن منوزی
تغدی یرق یلدوزی — تنکلا سوزم کلکو سز

اذلک قنغ کتقردی — اردم ارغ سنقردی
ینخغ یغز تنقردی — اردم بکی جر تلور

اقرق یشتی قزلیو — سقرق تلو کزلیو
سقنغ قذی کزلیو — تن کن بلا سقنقم
ازلک بلسا ار الدیاس — اجلک بلسا آت یغز یاس

قشنی قنم اغشقا — قلقل انکار اغز لیغ
ارشت الب انتقل — اذکو تقر اغزلیق
ترلک جچک یرلدی — برجن بیذم کرلدی
اجاق یری کرلدی — تملغ یا کلکو سز
اربا سزا آت اشوماس — آرتا سزا آب جرکک یوماس

اقیلاجم ارک بلدی — ارک بلغو یری کردی
بلت اورب کرک ازلدی — تمن قورب تلی لقدی
آب ارک یغز تنا — اقیلاجم ارتا کن یغز تا

الکم کلب انزدم — ارسلن لیو کگردم
آلب الار باشن تغزدم — امدی منی کیم تنار

انزاجب قنقرتسم — یقار قب سکرلم
ارسلن لیو کگرلم — قچنی سقنغ سغنلم
ادرک کشی تینلسون — ایل تزر تینلسون
تغلی بری ییتلسون — قذغو باسنقلسون

ارتمق آلب یرندی — الملغ کرو اردی
ادشق ان آترندی — قلن ارن ترکشور
امکلک ارافت کسا کچی بلور

استغان قیاتا قبذی — انجانی ادش یقیذی
ارتش سقن کچیذی — بودن اذن ارکشور
ارکلی منذغ اق — منذن اذن کلذغ اق
آتسا اذن اذب اق — تغلر بشی کرتلور
قش ایی بلا تقشری — قنکر کوزن بقشتی
تقشغلی بقشتی — آتا لمت اغرشور

تقلار قمغی کلارذی — تغلار باشی الردی
اذن تنی یلردی — ترتو جچک جرکشور

ارن آلبی اخشیلار   قنکر کوزن بقشیلار
قمغ تلمن تقشتیلار   قلج قنقا کجن سغدی

الشیب ارن بورلیو   برتن یقا اوردلیو
سغرب ارن یورلیو   سغنب کوزی اورتلدور
باشی انک القتی   قانی یزب ترقتی
بالغ بلب تنقتی   اادی آنی کیم تنار
تا ویزه قمغ ارشدی   تنلار سقی اقشدی
کلشن بلت ارشدی   قینق بلب ارشور

قودی جوج قرلدی   تو غم تک ارلدی
سوسی ان ارلدی   قنق قجار ال تیار
یکنکن ارکش تاب ال   آغزی یرلب القنور

اادی اوزن اذندی   کیدن تلم اکنذی
ایل بلنال اکندی   انغ ارک کیم تو تار
تبدو منکا الندی   انکاک کرو الندی
قلشنکا الندی   تتقن بلب ال قتار
تامی اتقسا ات تغور   اغول اوزسا آتا تغور
تکر تنکرس تنی بلکاکا امی   قنز قلی آتسا قسرق لسنی نامی

ادو بیرب بشتم   قوار بولنغ تشتم
ارن اسن اشتم   یکن برجا ازی جقدی

قلان تکال قمتی   ارقار سقق یمتی
بیلاغ تجا امتی   ترکتی ترب سکرشور
کلدی برو ارترو   بردی ایلن ارترو
منداتلب الترو   بکری بلب ان تبار
قلاق اتسا کونکل بلیر   کوز کورسه اذک کلر
تلم اتسا تلن بلور   تلم اتسا بلن بلور
کنکلم انکر قیبنیو   اجتن انکر ابنیو
کلدی منکا بینیو   اینب لنی ارغزور
افتریر کوزم یلاق   تشلنر اردک یناق
ارن ارغ ارتشر   اوجن کلکن ارتشر
سقل تتب ترقشر   کلکسی ارا اوت تتار
کنکاش بیلک بلیک ادزشور   کنکاش سیز بلیک ابرشور
تلان جحک ترلدی   بکندن ال یزلدی
اکش یتب ازلدی   بیردا قبا آذرشور
یشن اتب یشندی   تلان قورب تشندی
آذغز قسر تشندی   اکر الب اقرشور

الب لار آریغ القشه
بیر بیرا اوزره ارقشه
قیغقب یشا انگ بوزنگا
منگ کشی یلغی یلپ اززینگا

کنکلم اجن ارتدی
کحشس ارک ایتری

بلجیف بلق یغرلور
ارنکلری امزلور
اردم تلا اگزین بلا کغاز
قرغا قازغا الگف

ای قبب اقلنب
بر برا اوزرا الکلنب

یکمت ارک اشلتو
قلان کیک اقلتو

یغلب اذذ ارتدم
تجش قتنج ارتدم

تلسا قلی اغرین
قرغشا قلر امالاز

یج بیر قلب ارقشر
اذکر مذب اق آتلر
السغر اوکن الکف سوزینگا
بر کالار اذن انک کوز ینگا

بتمس بشغی قرذی
تن کن کیب ارتلور

جنای یقز یغرلور
اذ غیج بلا اقر شور
اردم سنزن الکف انکلر دا انکار
بتی سنور
آق بلت ارلنب
سپلب سقی اکر شور

ینج بمش ارغتو
بلزدم تلب اتلم

بنزم بشن قرتدم
یغرکن تان سپار

برکل تقی ازقلق
ینج کرب قتغلق

یلقی برن الملنور
یکلر سنز المنور
آنی تلون بلسا
اتللر اوزم الک توزنگا

بکم اززن اغرلادی
الغ تنگری آغرلادی
تنکت سرین اشکلادی
ارن اتن بلقلادی
ازن آکنب ارملادی
اقغ کمشب ازلادی
کک سکخا قتش قنار
قت تغغ برب اذم قولنگا
کیم کورر بلسا

ارقش سقی بیاکی
کرمت انک برالی
قزدا قار اکسواس
یرتا یشل جش
تنزلدی قره قش
الدوم بشی تیلا

اوقلاب ارن الملنور
سقنب اگرا اسر شنور
الکن ابلاتاس
اتللر کرزم الک توزنگا

بیر غج ملب اقزلادی
آتن قتغو قورین تندی
کش ایشین الکلادی
بلن بولب بشی تقدی
یرف بیرک قرلادی
اقت بولب تبو اغذی
کر کلوک کشی کلا سز کلیر
کندا ایش کیمین بو تار آفار
کغاز بلور
ستغب تتر بلاکی
کلکا لمت ارکشور

قزیدا یاغ اکسواس
سقردی ارنک قش
تن کن ازنا بور کنور
قل یش اش بول

قرق بلقا تکین
تافسز ترک بلاس

قچن کرسه انی ترک
متکر تکر الفاق
آغزی بلت تکریو
تلق انی اکریو
قش تلیچ
ارقز یوق آلتون
تغز کنک الکب
تقز سزن قلب تکب

تقش ایچره ارشتم
تکمز اتن یرشتم

الب ارن من ازردم
التن کش یزردم
تنزغدا سو بار
ترکمن قتن قتینکا
ایلل سزتک تچغی
تیمی یغز بلینی
آق اتنک اقینی
کم ایب اشتر قلاق

بای جنای ترالنور
باشنز ترک بلاس

بذن انغا انک آیلاچی
منداغ نارو کسلنور
یغر تلی سکریو
قنچا بریر بلکوسنز
قنغا سنغاس
کوک تمر کرو تریاس
جلکلک انکر کیور
ارقسزن امکیور

النغ برلا قرشتم
ایوم ادری ال آمار

بیغن انک تذردم
مونسی تلن کم آذار
است برنی تکلاس
تکر منذن قشغ
آتنر ینکی تیغ
التن تمر ارغ
قنذی منک قنغ
ای اتی ارنچ بناق

بلبق سودا

اکلدی بانک اذاق
اکلدم اذن ازاق
بردی ارن قنق
قلدی الغ ایق
قرق قشق ازغا یره اس
قنق بشی
آچی اپشک
قیناد اکز
قلنو بلسه تزل کذاد
قزل سرغ ازتنب
بربر کرو یرکشب

تلم بشلر تغلادیت
کچی اتک کتغلدیت
اینک قلسام ازدابه
بلن قیلب جشی یارب
ادت تنی سنز بلاس
سینده سنذ یرش بلسا

ارش ازن بسوغن
ام سم انکر تلانب

کوزی تشتن

کرمذب اوزی ترالق
املکل اذنی ترالق
بلب قنغا سقار
کرب اتنی یقار
قرغ سوز تلانانقشاس
سنذ یرکی بیک
تق تلک
کوک سنز بلاس
یرانو بلسه یشل کذار
یکن یشل یزکشب
یلنکق انی شنکلشور

ینی اندن یغلدیت
قلچ قنغا کچن سغدی
قترا ادم سسن تارب
بلغ برجا منکا بغدی
یکت یازق سنز بلاس
ازکن دار قش بلاس

تلمش آنی بالغ
سنز دالجلر یقغ

خان اپنی بلسا   قاتون اپشی قلر
قلدجی تامشک یغاق   برجابلا ایرق تیاق

تنزون ن میرلا ارشا   اوقون برلا ترشنا

قردوفی یجو سنقزاتک   تنزقوفن میجو سنزاتک
بلدوف تاکی کاسقزاتک   بلکالارنا ن ییرلر
انکک سزن ترغوروف منداغمو   اذکرانک کرمذب ازون حتار
جنعزی الساوفن شب اوفرتبار   افلرلیک تیتن اذب تلکوتتار

قرنافرسین کیم بلمیر   تکتی الالمین کیم تبار
قرناقلی بلسا تنکن   ال بنز ستقار
انجی یشب ترزق   تبا منکلکا یقار

تمغاسقی ترشرا   جوقب تاقینغ انار
اوریجی لاورس تکمرا   انب ترزکن تبار
قلن تلان   جنغاسنز بلاس

بلکا اررک اذکرتیب   سوزن ختیت
اوردمی الکرتین   انشتغاسرا
بکاوکتی اوزبلاس   بات یتق تزبلاس

تذا بلا بستنز   تکا نکاق ستنز
کستالرن کستنز   منکلاق ارن یجنز

تکا جیب اکلاری   یقه قلب یاراری
یکسین تکورن تکلاری   برغالمت برگشور

قش بقزی سنغزغان   بناج بقزی ازغان
بیر یقزی قزغان   بذن یقزی برسغان
بر تنک ارنق   قزغو ننک بناج باشنذا

اخلم اکت النل   بلک سنزنک کتار
تماقان کنک بلسا   انکر بکس قتار

قوقرب اتغ کمتشلم   قاقی سنکرن جشلم
قینب بنا یشلم   قققی بنی یقسلون

کلسا اینک ترکنم   الکمت ترکنم
یذ لمغی ترکنم   اودی جرک جرکشور
اقداکی بزاعو   اکرزبلاس

یزیدافی سقلبی اوذکلی   اقداکی تغا غوا جغا

کمزاکر اروون بلسا   الک کیماس

اغا بکتز ارزا مردم   برق یاقب قیاکردم
امن بیلب تنتی بردم   تکال یامن تزی قندی

جهناس بنک تلرلر   اوراکی ! ا مرودلر
خانه ال بست لمرلر   یسول ! ل ترکشور

نزالغ کالب قیمدی   قتلغ یا یغز جبری
قرلب ارزن جیبدی   اشتین انتکب ازشور

نجا منروزا اوسایش اذکو   نجا اکرس اوسایول اذکو

ازم منکک جلادیمین   اوق انکه جقلنور

اردی اشنی تترغان   یغلق جغیغ قورغان
افرق سوسن جیتمرغان   بستی الم اختره
یتی ار قن اجرکان   تویدن انی کرکان
اسنغر ارتب گجرکان   تکدی اتی الدروه

سبزغان داواو بلاس   تترغان داف بلاس
تنکدا ابلا کرسا منی   اردک آتار
قلقا کرب   قشقلقی سقغا بتار

ملاجی بزاغند   الکزد ارا بلکک
سنداقی سندلاج   صندا تنزق تلاجی
تنلغی اقر سندواج   اریلک قنی اجر شور
تنلا بلا کجا لم   یمر سقی کجالم
ترنکوک سقی اجالم   یلغایغی اقلسون
بشمار یوز قش تار   ایقمار ارد نکه قش تار
نکرا الب اکرلم   اتی تشب یکرالم
ارسلی لیو ککرلم   کوجی اتی کقلسون
موش   اغلی   میاو تغار
ارن قنغ ارتدی انکه لرادو   تغار کرب انسا لیو کا اجقار
اتم توب قنوی جالدی   انکه قوسن قرا بلدی
بشن آلب قنوی سالدی   بغز آلب تکال بلدی

باغاق الکش بلسا   قچن بلکنک تبار
ینکشق تلم سیراب   انی تمغق قتار

اغراق اری تغراق   بیبی انک انلاق
سوتق ازا سغراق   یری تقی انلاق
قذرق قتقغی تکدمیز   تنکریک الکش الکدمیز
کشیب اتغ تکدمیز   آلدب بنا قجتمیز
بجکم ارب الققا   ابنر داقی تلقا
اقری یغز آلقا   قشلر کبی اجتمیز
بکلر اتن ارغوب   قز غوان ترغوب
منکزی یوزی سرغوب   کرکم انکر ترتلور
تلن تاز   قلاوز سوز بلاس
اترد ترب بغدی انکر   کیشی اتی جقلقار
ابدم اسنج تلغزاس   سن تقی یلقار
انکدن نلک یلقزدنک   قچج قنا نزنک تقار
تلمانغ بلب قنقندنک   تا نک ادری بیر سقار
جغشاق ازات بلاس   جقرق بلا اقت بلاس
قیز مرلا کرشا   قسراق برلا بیر شا
نکن ترنکلید ازری بیاکل   سزاغن بیغلید النی تبار
وشغب اتا ازانک   سغلرنی قدرما
نلک قت بلب   کفرانک تلنب قترما

کلک کشی اتما
بقل انکرا ذکر کلن

کلک بلب یا لغنی
اذکر یذب قنز سا

اقلب من قینکز
اقر کزم اش تنکز
تقشا اکنا تنز الاس

الن قبو بیشردی
کول نکر سقن کشردکا

انا انغلی اتاج تنار
یای قش برلا قرشتی
جزک تتب کرشتی

تینی یلا اجکتی
ایشی تقتی جلکتی

یغیر ینب سچلادی
ینجو قا بوآچلادی

قانی آقب لیشلادی
الک بلا قشلادی
یکر دی کتال ات
کیردی ارت ات

انکر ارتی کلا
اغزن کلا

برکو اماسا
آتی ایلین قنار

ایق ایب قینکز
تکرا ایرا قش اجار
تبرا کنا اجلاس

ارت اتن بشودی
سقر یقا منکر شود

انا انغی اتاج تنار
اردم یاسن قرشتی
اقنا نلی اتر شود

اری اتی اجکلدی
سوز بن انکم تنار
ترا ک جکب سچلادی
جندان بیار یغز شود

تا بی قمغ تشلادی
تغش کن اش تجار
جقلادی قزل ات
سجرب ات ازشود

اول نار قمغ قش تنار
بقلق ینی منذا تنار

کلدی اسن اسنیو
کردی بدون قسنیو

از منی انکر من
کنکلنی تکر من
تغز قلب سکرتدی
بزنی قمغ انکنی
کلک اماقشر کلی
ارباسمن یقغفل
تاغ تاغقا قفسا سا
ارسلن لکرسا

قش قرت قمغ ترلدی
اکرا لب ترلدی
تکو اوزبنکا ارسا

یلقی انک کرزی
ترلن اینا یوزی

قیدی بلنت یغرلن
قرقا قدقی ال تارن
اسا اس کرب یکسکه
لما کشی انکت برب

آشلق ترغ اتن انار
سن کلسن تبر شود

تا ذقا تکل اسنیو
قرابلت لکر شود
بلکی بکرن
اردم ادزا تیر لنود
ارن اشن کیرتی
آنغ سوکا کم تنار
تغسن انک ارقلق
بلسون آتی بیر تلق
کشی کشیکا تقشود

ات اذاتی تشالر

ارکک قشی ترلدی
ینقا نیا کرکسوز
اذوز بلود

یلکن اتک اوزی
یردی منک یوراک

کرب تنار آتی ترن
آتن اتیرا انکر شود
قاتقا قوری چقار
تقرف انار

تقریب سنه آقی ادی ستقن
ییندی ارنج اقرعن
اوزی قینا اقرعن

اغرق اقر اشلکنی
اجرب ارنک ینجارب
یلان بیر بزدین قبار

اغزب الغی تبارور
قرقن یلن بذرن

ارقن بلب بلشدی
بستا بلا بیر ششن

آیدیم انکر سغلا
یقغا سغن سغلا

یکنب منکا املدی
بغریم اشن املدی

النی نی تلار من
تنک نی بلا من
قمنکا نکا سمشلدی
سغنز ازم ازادی
کلام قوی قیسا
کرسا آنی بلکا

قرمکنی ایذیشنا قردی یغار
کلدی برو قغرعن
آلب الا قنغ قرکشور

اذنا قنقا یذریا
اذنا قنی تذریا

قنجا پرسا بیرزانجه کلور

تغرق کلب کمرکل
کرقیذا اتشه قودی ال

تنک تقر ستشدی
کزلب تتار تابیمی

تلبن اذو یقلا
قبتی تنک تابی

کزم یاشن یلدی
الکن بلب ال کبار

تقار ینا بلار سن
یلقم انکر ابلنور
اترق اذشن تزادی
سانکل امل ایتلم
قلی تانیغ اتار
کتی سوزکا تبار

اغلان ایشن ایلاس

بردی سنکا باک
برجن کذبن تلو
یای کر کلکا اغنا
آسنر قلک اغنا
قیقن بلا تیلاس
اغذی قزل بیرق
یقشو کلب افراق
تلک انکر بلشتم
تزنکن قیشتم

بیرق یلدز تغردا
ساتولیو سبز شب

قلن بلتنغ تبی سرار
کیا قورب بیرارادم
قتنغ یاغن قرا کردم
بری قششنبین بیاک

بررش سنک بل
قلمش تقر اذنک
کلاب قلی قتنلق
اذنک ایشن بلب تر
کنی اجرا آادروب
اقتر تبا بشلنب

اغلاق تنکزی ساب بلاس

اذرو تتب بال
یقغا بلب قال
سقلر ازاتینا
تلدا جفار اذکوسوز
تنق سوزین بتاس
توغدی قرا نبراق
تقتب انی کتیز
قجنب تنق قفشتم
القن منک بابی

اذنذ کلب بقرین
تتلغ اوذن قش آنار

قرانکقو الشغ ارنج آجار
قرا قزل بری کردم
قیا کورب بقر آخری
بریا قششنبین بیاس
یلغکن تبر قرغا
کرسا قرا ارغا

اوتر تیو سرنکل
انجا انکر تر نکل
الااسقن کتیز
منکلاق الین اقتر

کنکل کذار بلب تلی قیو جنای — قلب کجی بلیس ان قتق بای
منک بلا کلکشدی — بلکی منکا تنکشدی
اون بلا سنکشدی — الب لارینن ال قیار
بردنک تنک ایمدینک — کورکب قیهر تنک
کنکل برو بیبدینک — بلدنک ارنج بلمغو
قراتونک کبرسام — اغزاون ادبرسام
چیکانک قبرسام — سقش ایجرا کتم تنلک
اردی بلت انکرشو — اقتی اقن منکرشو
قلدی بورن تنکلشو — کلکر تقن منکرشو
بلکا بکو ینجیدی — اتزن اتن ینجیدی
اردم اتی تنجیدی — برکا تکب سنزلو
کوردی منی ایلیو — یقتی منکا ایلیو
قلدم کنکل تملیو — قدرغوبی ترغروبر
بردم سنکا قلنک — اوری منی الک
اسکاک تنک بلنک — الغزیب تنکر برغل
کنی بربرکانک تک — کوزبون ادن باشی یوقی
منی بکارن اذ خلادی — کرب سونی اذ الادی
الم آتی قتنه لادی — آغز ایرا اتی سفدی

МАЗМУНЫ

Сөзбашы 5
I БАП. VIII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ОГУЗ-ОРХОН ЯЗГЫЛАРЫ 7
1. Огуз-орхон язгыларының дөрэн сыясы хем жемгыетчилик дөври ве шертлери 7
2. Огуз-орхон язгылары хакында маглумат ве Онгин язгысы 18
3. Огуз-орхон язгыларының эдеби тарыхы ве мазмуны 79
4. Түркмен дилиниң тарыхыны өвренмекде Огуз-орхон язгыларының әхмиети 83
II БАП. IX АСЫРЫҢ СОҢЫ ВЕ X АСЫРЫҢ БАШЫНДАКЫ ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. ГОРКУТ АТА ВЕ ОНУҢ «КИТАБЫ ДӘДЕ ГОРКУТ» КИТАБЫ 95
1. Горкут атаның «Китабы дәде Горкудының» мазмуны—огуз дурмушы 115
2. Огузлар түркменлердир, түркменлер огузлардыр. 137
3. «Китабы дәде Горкудың» темасы, гахрыманлары ве идеялары 162
4. «Китабы дәде Горкут»—ала лисаны тайфеи огузан 178
III БАП. XI АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. МАХМУТ КАШГАРЫНЫҢ «ДИВАНУ—ЛУГАТЫ—ЭТ-ТҮРК СӨЗЛҮГИНДӘКИ ШЫГЫР БӨЛЕКЛЕРИ. АТАЛАР СӨЗИ ВЕ НАКЫЛЛАР 188
IV БАП. XII АСЫР ТҮРКМЕН ЭДЕБИЯТЫ. «ОГУЗНАМА» ЭСЕРИ 249
ЧЫКГЫТЛАР 281
V БАП. ТЕКСТЛЕРИҢ ДҮЙП НУСГАЛАРЫ 285

Исследуются огузо-орхонские письменные памятники, приведены текст и транскрипции и перевод памятников. Подвергаются анализу эти памятники с точки зрения их назначения в изучении истории туркменского языка. Специальная глава посвящена изучению «Китаби Даде Горкут» («Книга Деда Горкута»). Автор доказывает, что именно Горкут Ата является автором этой книги.

Для литературоведов.

Рахман Реджепов

ДРЕВНЯЯ ТУРКМЕНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА
(VII—XII вв.)

На туркменском языке

Туркменистан ССР Ылымлар академиясының
Ылмы-нешрират советиниң карары
боюнча чап эдилйэр

Редакторы *А. Гараев*
Ченерчилик редакторы *А. Эсенов*
Техредакторы *М. Кемаева*

ИБ № 1269

Йыгнамага берилди 23. 04. 90. Чап этмäге ругсат эдилди 18. 01. 91. Форматы 60×84 1/16. Типография кагызы №2. Эдеби гарнитура. Ёкары чап эдилиш усулы. Шертли чап л. 19,99. Шертли реңкли оттиск 19,99. Учёт нешир л. 17,61 Тиражы 1600 экз. Заказ 2013. Нешир №38. Бахасы 2 м. 80 к.

ТССР ЫА-ның «Ылым» неширяты, 744000
Ашгабат, Энгельс көч., 6.
ТССР ЫА-ның чапханасы, 744012
Совет серхетчилери көч., 92а.